

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Український науковий журнал
Видається з серпня 2003 р.

Вища атестаційна комісія України
визнала журнал фаховим виданням з
політичних і соціологічних наук
(Постанова Президії ВАК України
№1 – 05/10 від 10. 12. 2003)

Свідоцтво про реєстрацію: KB №5619 від 15.11.01

Засновники: **Український центр політичного менеджменту**
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса Національної академії наук України

Видавець: **Український центр політичного менеджменту**
Шеф-редактор – **Анатолій Толстоухов**
Головний редактор – **Юрій Шайгородський**
Адреса: вул. Волоська, 3, Київ, 04070 Тел. 238-65-49
E-mail: 010@politik.org.ua

Електронна версія журналу розміщується на сайті
Українського центру політичного менеджменту:
www.politik.org.ua

• політологія • соціологія • психологія • конфліктологія

• Політичний менеджмент •

№ 2(23)
2007

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, академік Академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, проректор Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук, професор Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, професор Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік Міжнародної кадрової академії, перший віце-президент – ректор Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувачий кафедрою соціальних наук Університету економіки та права „КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, керівник магістерської програми „Політолог” Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом Інституту держави і права ім. В. Корецького Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, заступник декана соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Юрій Левенець, доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Сергій Makeєв, доктор соціологічних наук, завідувачий відділом Інституту соціології Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук

Володимир Полтораєв, доктор філософських наук, директор Центру соціологічних і політичних досліджень „Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувачий відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, Міністр Кабінету Міністрів України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний директор ТОВ „TNS –Україна”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

З М І С Т

ТЕОРІЯ	
Олександр Романюк. "Кінець транзитології" чи криза її первинної парадигми?	3
ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ	
Вікторія Петренко. Особливості визначення політичної мови	16
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ	
Фелікс Рудич. Політичні лідери і стратегії реформ у країнах Центральної і Східної Європи	25
Лариса Нагорна. "Війни ідентичностей": сценарії і ризики	47
Володимир Холод. Прояви закономірного в плавному і бурхливому плінні політики	55
ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	
Броніслав Райковський. Політологічний аналіз виборчого процесу	68
Анастасія Дегтеренко. Етнополітичні й цивільні аспекти неконституційності пропорційної системи виборів до місцевих рад	77
ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	
Олена Клименко. "Фабрики думок": вплив неурядових організацій на політику демократичних держав	90
ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА	
Тетяна Зубро. Інтерпретаційний підхід в концепціях політичної культури	100
Світлана Денисюк. Гендерні аспекти формування іміджу політичного лідера	106
ПАРТОЛОГІЯ	
Валентин Войтків. Партийна система України: етапи становлення та їх особливості	114
ГЕОПОЛІТИКА	
Віктор Пироженко. Євроатлантичні цінності й місіонерство США: конфлікт ідеалів та національних інтересів	123
В'ячеслав Соколов, Андрій Соколов. Зовнішня політика лейбористів: власний курс чи продовження політики торі?	137
АСПЕКТИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	
Сергій Сірий. Особливості локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації ...	144
МІЖНАРОДНИЙ ТЕРОРИЗМ	
Марія Гуцало. Деякі теоретичні аспекти побудови сучасної антитерористичної парадигми	155
ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ	
Павло Білак. Тайванський націоналізм: його характер і причини виникнення	164
СТОРІНКИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ	
Ігор Куташев. Політичні ідеї періоду становлення Козацької держави	176
АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ	
Світлана Василенко, Микола Василенко. Сільські території як об'єкт управління	187
КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ	
Вийшов у світ № 2 (22) журналу "Соціальна психологія"	193
До уваги читачів	194

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.
Протокол № 1 від 22.02. 2007 р.*

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.*

Підписано до друку 22.03.2007 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 12. Облік.-вид. арк. 10,25. Зам. № 628. Наклад 600 примірників

Безоплатно. Не для продажу

Надруковано з готових фотоформ у видавництві "Інтер Графіка"
36000, м. Полтава, вул. Кагамлика, 80

© Український центр політичного менеджменту, 2007

„Кінець транзитології” чи криза її первинної парадигми?

Олександр Романюк,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії і політології
Харківської державної академії культури

Включення посткомуністичних суспільств до „третьої хвилі” глобального процесу демократизації спричинило кризу транзитології – напряму політичної науки, що спеціалізується на дослідженні переходів до демократії. Сутність цієї кризи полягає в тому, що багато теоретичних напрацювань у посткомуністичних країнах не виправдали себе, внаслідок чого дехто з науковців почав навіть говорити про „кінець транзитології”. У статті робляться спроби: 1) пояснити причини кризи транзитології; 2) довести, що вона є кризою первинної парадигми; 3) подальший розвиток транзитології вимагає оновлення її методології та концептуальних засад; 4) визначити основні напрями оновлення.

Переходи до демократії у первинній парадигмі транзитології

Фундатором транзитології вважається американський політолог Д. Растоу, який 1970 року оприлюднив статтю „Переходи до демократії: спроба динамічної моделі” [1]. Саме назва цієї статті (англійською: Transits to Democracy – Toward a Dynamic Model) і дав назву новому напряму політичної науки. Транзитологія постала як альтернатива структурному детермінізму, що панував у теорії модернізації. Сутність цього методологічного підходу становила кореляція властивостей вихідного та кінцевого станів процесу демократизації. У працях представників цього напряму результат політичної модернізації було жорстко детерміновано його вихідними умовами, серед яких пріоритет віддавали ступеню соціально-економічного розвитку та особливостям соціальної структури перехідних суспільств [2; 3]. Головна вада структурного детермінізму полягала в тому, що він відверто ігнорував суб’єктивні чинники розвитку перехідних суспільств, прирікаючи демократичні сили на очікування того, що колись, у майбутньому, з’являться необхідні об’єктивні умови для цього.

На противагу детерміністському постулату теорії модернізації, Д.

Растоу зазначав, що „для демократизації не потрібен якийсь мінімальний рівень економічного розвитку та соціальної диференціації” [1, с. 7]. Єдиною попередньою умовою розробки своєї динамічної моделі він визначив „наявність національної єдності” [1, с. 6], що „означає лише те, що значна більшість громадян потенційної демократії не повинна мати сумнівів чи робити уявних застережень стосовно того, до якої політичної спільноти вони належать” [1, с. 7]. Сформулювавши нові принципи дослідження переходів до демократії, вирізнивши основні етапи цього процесу й окресливши проблеми кожного з них, Д. Растоу заклав підвалини первинної парадигми транзитології.

Праця Д. Растоу виявилася вельми актуальною, бо тільки на чотири роки випередила початок нової, „третьої” (за С. Хантінгтоном) хвилі глобального процесу демократизації. Розпочавшись з „революції червоних гвоздик” у Португалії (1974 р.), вона прокотилася Південною Європою (Греція, Іспанія), Латинською Америкою (Уругвай, Аргентина, Бразилія, Перу), Західною Азією (Туреччина) та Далекому Сходу (Філіппіни, Південна Корея, Тайвань), а потім накрила собою Східну Європу.

„Третя хвиля”, з одного боку, значно посилила увагу науковців до дослідження демократичних транзитів, а з іншого – надала дослідникам багато емпіричного матеріалу. З’являються праці А. Степана [4], В. Сміта [5], Х. Лінца [6] та інших авторів, у яких аналізуються процеси демократизації в конкретних країнах. На зламі 1980 – 1990-х років виходять фундаментальні дослідження Г. О’Доннелла і Ф. Шміттера [7], С. Хантінгтона [8], А. Пшеворського [9], у яких автори, працюючи в річищі транзитологічної парадигми, прагнуть виявити загальні закономірності переходів до демократії.

Узагальнення досвіду різних країн підтвердило висновок Д. Растоу, що процес переходу до демократії складається з трьох закономірних етапів, які були визначені як „підготовча фаза”, „фаза прийняття рішення” та „фаза звикання”. Проте розширену назву їм дали Г. О’Доннелл та Ф. Шміттер: „лібералізація”, „демократизація” і „соціалізація”. А. Пшеворський вирізняє тільки два етапи: „лібералізацію” і „демократизацію”, але другий поділяє на дві стадії: „звільнення” (від авторитарного режиму) та „конституювання” (демократії) (**таблиця 1**).

Особливістю нового методологічного підходу, що виник у межах транзитології, було те, що головна увага зверталася не на структурні (як в теорії модернізації), а на процедурні чинники, пов’язані з діяльністю провідних політичних сил суспільства, з їх здатністю виконати низку послідовних процедур, необхідних для інституціоналізації демократичних відносин. У транзитології закріпилася думка, що „кінцевий результат залежить від шляху” [9, с. 91]. Переходи до демократії було репрезентовано як **процес послідовної інституціоналізації політичних змін**.

Лібералізація за своїм змістом є інституціоналізацією громадянських свобод без трансформації владного апарату, який залишається

спроможним контролювати ситуацію. Лібералізація розпочинається внаслідок політичної кризи, вона є результатом „взаємодії розбіжностей, що виникають всередині авторитарного режиму, та незалежної організації громадянського суспільства” [9, с. 97]. Внаслідок лібералізації постає режим, який Г. О’Доннелл та Ф. Шміттер назвали „опікунською демократією” (tutelary democracy) – режим з формально демократичними, обмежено конкурентними інститутами, що перебуває під опікою владного апарату.

Таблиця 1

Етапи переходів до демократії

Демократизація – етап інституціоналізації демократичного механізму влади. „Демократизація, – наголошує А. Пшеворський, – це акт підпорядкування усіх інтересів змаганням, наділення невизначеності

	Першій	Другий	Третій
За Д. Растоу	Підготовча фаза	Фаза прийняття рішень	Фаза звикання
За Г. О’Доннеллом і Ф. Шміттером	Лібералізація	Демократизація	Соціалізація
За А. Пшеворським	Лібералізація	Демократизація	
		Звільнення	Конституювання

(за демократії заздалегідь не відомо, яка політична група здобуде урядову владу – усе вирішують виборчі змагання, результат яких передбачити важко) статусом інституту. Вирішальним кроком на шляху до демократичної держави є передача влади від групи осіб до зведення правил” [9, с. 33]. Демократична трансформація механізму влади може здійснюватися за дотримання двох умов: 1) демонтажу попереднього владного апарату; 2) свідомого вибору політичними силами суспільства демократичних інститутів і процедур, в межах яких необхідно створювати умови, що сприятимуть становленню демократичної системи. Критичною точкою переходу до демократії є стан, за якого ніхто, окрім виборців, не може вплинути на процес успадкування влади.

Соціалізація є „інституціоналізацією демократичної політичної поведінки” [8, с. 285]. На ґрунті опанування нових норм і цінностей, поступового вrostання в нову систему відносин відбувається зміна політичної культури еліти та усього суспільства. С. Хантінгтон підкреслює: „Стабільність демократичних режимів залежить, по-перше, від здатності основних політичних еліт – партійних, військових, ділових лідерів – разом працювати, аби впоратися з проблемами, що постали перед суспільством, не використовуючи їх для одержання власного миттєвого матеріального чи політичного зиску... По-друге, ...від здатності громадськості бачити різницю між режимом та урядом або урядовцями” [8, с. 279 - 280].

Спочатку велику роль у процесі демократичної соціалізації відіграє перетворення політичної культури еліти, чому сприяє сама сутність конкурентного механізму успадкування влади. Д. Растоу

наголошує, що „демократія, за визначенням, є конкурентним процесом, а в ході демократичної конкуренції переваги одержують ті, хто може раціоналізувати свою прихильність до нової системи, а ще більше – ті, хто щиро вірить у неї”, що „в ході самого функціонування демократії відбувається дарвінівський відбір переконаних демократів, причому за двома напрямками – по-перше, серед партій, що беруть участь у загальних виборах, та, по-друге, серед політиків, які змагаються за лідерство у кожній з цих партій” [1, с. 11]. Успіх демократичної соціалізації населення визначають два чинники: 1) сам хід демократичного процесу; 2) організація спеціального навчання з метою прищеплення громадянам демократичних цінностей та ідеалів. Процес демократичного транзиту можна вважати закінченим тоді, коли демократична культура стає домінуючим сегментом політичної культури суспільства, коли демократія стає „такою, що сама себе підтримує” [9, с. 62].

Процедурний підхід зумовив пріоритетну увагу науковців до аналізу розташування й співвідношення політичних сил і структури політичного конфлікту. Г. О’Доннелл і Ф. Шміттер запропонували класичну схему, відповідно до якої політичні сили транзитивного суспільства поділяються на два блоки: **авторитарний**, основу якого становить стара політична еліта, та **опозиційний**, репрезентований новою контрелітою. Кожен з цих блоків, у свою чергу, диференціюється на дві групи: авторитарний – на **прибічників жорсткої лінії** та **реформаторів**; опозиційний – на **помірних** та **радикалів**. У первинній парадигмі наголошувалося, що найсприятливіша ситуація для розвитку демократичного процесу виникає тоді, якщо, по-перше, лібералізація здійснюється згори (тобто її ініціює не опозиція, а реформатори всередині правлячої еліти); по-друге, помірній частині нової (опозиційної) еліти вдасться домовитися з ліберально налаштованою частиною старої (правлячої) еліти щодо формування політичної системи, впровадження демократичних процедур та демократизації державних інститутів (таблиця 2).

Таблиця 2

Розташування політичних сил та можливі наслідки розвитку політичної ситуації

Згідно з співвідношенням сил між урядом та опозицією, С. Хантінгтон визначив три форми переходу до демократії, що мають свою логіку розвитку: „трансформація” (коли уряд сильніший за опозицію),

Стара еліта		Нова еліта	
Консерватори	Реформатори	Помірні	Радикали
 Реставрація попереднього режиму	Домовляються  Компроміс, формування демократичної політичної системи	 Заворушення, застосування військової сили	

„заміна” (опозиція сильніша за уряд), „заміщення” (рівність сил уряду і опозиції, невпевненість обох сил щодо своєї перемоги) [8, с. 134 - 178]. Перевага віддавалася „заміні”. Аксіомою транзитологічної парадигми стало визнання того, що інституціоналізація демократичного механізму влади здійснюється шляхом переговорів. А. Пшеворський підкреслює: „Переговори... необхідні для конституювання демократичних інститутів. Демократію неможливо запровадити наказом, вона виникає внаслідок угод” [9, с. 122].

Однією з проблем, що одержала розробку в транзитології, є стабільність нового механізму успадкування влади. Було визначено, що стабільність зумовлюється співвідношенням провідних політичних сил, та проаналізовано три можливі варіанти їх кореляції: 1) співвідношення відоме і нерівноважне; 2) співвідношення відоме і рівноважне; 3) співвідношення невідоме. Найсприятливішим для усталення демократичного механізму визнано третій варіант: „Інститути, встановлені у періоди, коли співвідношення сил невідоме або неясне, скоріш за все, збережуться” [9, с. 131].

Важливим для розуміння механізмів переходів до демократії став висновок про те, що в процесі демократичного транзиту конфлікт відбувається не тільки між правлячим та опозиційним блоками, а й всередині їх. Якщо на першому етапі транзиту більшу вагу має конфлікт всередині правлячої еліти, то на другому чільне місце може посісти конфлікт всередині опозиції. Далеко не всі опозиційні сили, як і реформатори всередині правлячої еліти, мають демократичні переконання, але потреби власної безпеки, збереження себе у випадку програшу та інституційне забезпечення можливості повернення до влади у майбутньому підштовхують різні політичні сили до свідомого вибору демократичного механізму політичної конкуренції. У зв'язку з цим Д. Растоу зауважує: „Демократія не була первинною або основною метою змагань, до неї зверталися як до засобу досягнення якоїсь іншої мети, або ж вона діставалася як побічний продукт змагань” [1, с. 9].

Криза транзитології

Обвальний крах комуністичних режимів, що стався у 1989 - 1991 роках, спричинив „безпрецедентний демократичний прорив” [10, с. 11]. Переважна більшість посткомуністичних країн орієнтацією свого розвитку обрала вільне демократичне суспільство, про що свідчать їх конституційні акти [11]. Проте розробити наукові рекомендації для посткомуністичних країн транзитологія виявилася неспроможною. Хоча праці С. Хантінгтона і А. Пшеворського вийшли вже після краху комуністичних режимів, і посткомуністичні країни встигли потрапити до поля дослідження, але тоді не було усвідомлено якісних особливостей вихідної позиції посткомуністичного транзиту та її впливу на трансформаційний процес. Аналізуючи вихідні позиції переходів до демократії, С. Хантінгтон включає

комуністичні режими до типу однопартійних авторитарних режимів (разом з Гренадою, Мексикою, Тайванем і Туреччиною) [8, с. 123 - 126]. А. Пшеворський вважає, що „тоталітарна модель була більш ідеологічною, ніж конкретні суспільства, до яких ця модель застосовувалася” [9, с. 17].

Процес посткомуністичної трансформації не узгоджувався з визначеною в транзитології послідовністю етапів і обов’язкових процедур. Більшість комуністичних країн не пройшло через етап лібералізації [12, с. 45]. В них лібералізація здійснювалася вже після падіння комуністичних режимів паралельно зі творенням демократичного механізму. На момент звільнення з-під комуністичних режимів не існувало (або майже не існувало) поля громадянського суспільства, що створювало великі труднощі для становлення демократичних інститутів.

Практика посткомунізму поставила під сумнів багато інших теоретичних положень. Всупереч висновкам транзитології, у країнах, де комуністичні режими впали під тиском „знизу”, а також у тих, де колишній комуністичній номенклатурі було заборонено обіймати посади у структурах державної влади, демократизація відбувається успішніше і вищими темпами, ніж там, де перетворення започаткувала стара еліта й лишилася при владі партноменклатура. Внаслідок дії різних чинників у посткомуністичних країнах утворився великий розрив між запровадженням демократичних процедур та консолідацією демократії, а в деяких набув сили процес згортання демократії.

Ефективним способом підштовхування демократичних перетворень на посткомуністичному просторі стали „кольорові революції” (різновид „оксамитових революцій”, за допомогою яких 1989 року в ряді країн було скинуто комуністичні режими) [13], хоча силові методи розв’язання політичних проблем у транзитології вважалися небажаними.

Спроби перенесення на посткомуністичний ґрунт схем, розроблених у попередній період, до позитивного результату не призвели. Невідповідність транзитологічних положень і схем реаліям посткомунізму примусила науковців заговорити про те, що теорії не існує. На початок посткомуністичної трансформації „якихось теоретичних положень щодо перетворення одержавлених суспільств на демократичні країни з плюралістичним політичним устроєм та економікою вільного ринку не існувало”, – констатував З. Бжезінський [14, с. 5]. „Не було та навіть немає досі, – заявляє В. Селиванов, – власне теорії трансформації суспільних відносин (економічних, політичних, правових тощо) з тоталітарної системи на демократичну” [15]. З ним солідаризується С. Бистрицький: „Чотири – п’ять років посткомунізму довели, що йому властиві певні тенденції, певне політичне сьогодення. Для цього сьогодення не існує відповідних форм і норм осмислення” [16, с. 20].

Брак теорії створює значні труднощі для вироблення науково обґрунтованої політики реформ. В. Полохало і А. Слюсаренко зауважують: „...ми поки що не маємо сучасної теорії соціальних відносин періоду

трансформації комуністично-тоталітарного суспільного устрою, у системі координат якої можна було б науково, близько до дійсності аналізувати і прогнозувати політичний процес в Україні” [17, с. 12].

В ситуації, що склалася, російський політолог Б. Капустін проголосив „кінець транзитології” [18]. Проте така постановка питання не є коректною. Вона викликана неприйняттям російським менталітетом цінностей ліберальної демократії. Як альтернатива ліберальній (західній) демократії, у Росії нині розробляється концепція „суверенної” (тубільної) демократії, що відверто ігнорує загальновизнані стандарти демократичного врядування. Ближче до істини ситуацію охарактеризував Т. Каротерс, який заявив лише про „кінець транзитологічної парадигми” [19]. Проте й таке визначення здається перебільшенням, бо навіює думку про те, що усі напрацювання транзитології вже не мають практичної цінності.

Правильніше було б нинішній етап розвитку транзитології рефлексувати як кризову стадію, на якій „панівна парадигма піддається випробуванню і перегляду” [20, с. 92]. Криза не означає кінець наукового напрямку чи відмову від демократичних стандартів і процедур, зміну дискурсу. Варто звернути увагу на те, що нині здійснюються спроби протиставити поняття „демократичний транзит” і „посткомуністична системна трансформація”, хоч обидва поняття рефлексують одні й ті ж процеси, але під різним кутом зору: „транзит” – з точки зору вихідної та кінцевої позицій (перехід від пункту **А** до пункту **В**), трансформація – з точки зору внутрішніх перетворень системи (перетворення якості **А** на якість **В**). Криза не зумовлює перегляд ціннісних ліберально-демократичних орієнтацій транзитології. Вихід з кризи полягає у суттєвому оновленні її методології і теорії.

Оновлення транзитологічної парадигми

Процес оновлення вже розпочався, про що свідчать праці З. Бжезинського [14; 21], Л. Бальцеровича [22; 23], В. Банс [24], Є. Мачкува [13], Р. Скідельські [25], А. Мельвіля [26], В. Полохала [27], О. Романюка [28; 29; 30] та інших науковців, які містять методологічні та концептуальні розв’язання низки проблем переходу до демократії посткомуністичних суспільств. Найбільш перспективними напрямками оновлення транзитологічної парадигми здаються такі.

По-перше, **відмова від чисто процедурного підходу та включення до аналізу транзитивних процесів структурних чинників**. Як відомо, первинну парадигму транзитології було розроблено на основі дослідження переходів до демократії країн Південної Європи, Латинської Америки та Далекосхідної Азії, які здійснювали перехід від авторитарного типу політичних режимів. Комуністичні ж режими належать до тоталітарного. Є. Мачкув наголошує: „Поза розумінням тоталітаризму неможливо побудувати переконливу теорію перетворення комуністичної системи” [12, с. 57].

Тоталітарні режими – це режими загального монополізму, де перетинаються три види монополії: політична (монополія партії на владу); економічна (монополія партійної держави на засоби суспільного виробництва); ідеологічна (монополія офіційної ідеології, яка підкоряє собі суспільну культуру). Натомість, за авторитарних режимів монополізм існує тільки у політичній сфері (монополія певної групи осіб на урядову владу), тоді як у позаполітичних сферах зберігається плюралізм, хоч і обмежений (у економіці його обмежує протекціонізм владної еліти приватним структурам, у яких мають капітал її представники; у сфері культури – заборона використання відносної духовної свободи для боротьби з режимом). Внаслідок цього трансформація при переході до демократії від авторитарних режимів відбувається переважно у політичній сфері, де монопольна система перетворюється на плюральну; у позаполітичних сферах відбувається лише їх адаптація до нового режиму функціонування політичної системи (в економіці скасовується протекціонізм; в культурі – політичні обмеження) [28] (таблиця 3).

Таблиця 3

Модель переходу до демократії від авторитарних режимів

При переході від тоталітарних режимів **трансформаційний процес охоплює всі сфери суспільного життя**, бо і в політиці, і в економіці, і в культурі – скрізь треба замінити монопольну систему на плюральну (таблиця 4).

Поліфонічність трансформаційного процесу зумовила посилення уваги науковців до економічних чинників [14; 21; 22; 23; 25]. Так, розробляючи

Етапи Сфери	Тоталітарна система	Перехідний період	Ліберальна демократія
Економічна	Плюралізм (обмежений)	Адаптація (скасування обмежень)	Плюралізм
Політична	Монополізм	Трансформація (системне перетворення)	Плюралізм
Культурна	Плюралізм (обмежений)	Адаптація (скасування обмежень)	Плюралізм

свою модель посткомуністичної трансформації, З. Бжезінський вирізняв три фази цього процесу, кожна з яких має свою як політичну, так й економічну мету, не тільки політичні та правові, але й економічні ознаки та передбачає певну фінансову й економічну допомогу Заходу [14, с. 7; 16, с. 106]. На жаль, дослідженню соціокультурних чинників науковці надають значно менше уваги, хоч їх вплив на перебіг трансформації не менший, ніж економічних.

Таблиця 4

Модель переходу до демократії від тоталітарних режимів

По-друге, вироблення нових динамічних моделей. У суспільстві,

що переходять до демократії від авторитарних режимів, є дві основні перспективи розвитку: 1) перехід до якості ліберальної демократії; 2) повернення до авторитарного стану. Відповідно до цього, С. Хантінгтон визначив п'ять моделей переходів до демократії: 1) „циклічна”; 2) „другої спроби”; 3) „перерваної демократії”; 4) „прямого переходу”; 5) „деколонізації”, які фіксували причини, послідовність і чинники

Етапи Сфери	Тоталітарна система	Перехідний період	Ліберальна демократія
Економічна	Монополізм	Трансформація (системне перетворення)	Плюралізм
Політична	Монополізм	Трансформація (системне перетворення)	Плюралізм
Культурна	Монополізм	Трансформація (системне перетворення)	Плюралізм

руху між авторитаризмом і демократією [8, с. 52 - 55]. Оскільки за структурними характеристиками авторитаризм посідає проміжне місце між тоталітаризмом і демократією, то у посткомуністичних суспільствах таких перспектив три: 1) перехід до ліберальної демократії; 2) перехід до авторитарного режиму; 3) повернення до тоталітарного стану.

Отже, існують три базові моделі посткомуністичного транзиту (у межах яких можливі різні варіації): 1) „прямого переходу” (від комуністичного тоталітаризму безпосередньо до демократії); 2) „двофазового переходу” (від комуністичного тоталітаризму через більш-менш тривалий період функціонування авторитарного режиму до демократії); 3) „зворотного розвитку” (після комуністичного тоталітаризму і періоду стихійної лібералізації повернення до тоталітарного стану). Посткомуністичні суспільства демонструють сьогодні усі три. Вивчається залежність моделей від дії структурних чинників: походження попереднього, тоталітарного режиму (оригінальне чи інстальоване); терміну його функціонування; його жорсткості; цивілізаційного контексту [29].

По-третє, **розширення поля наукового дослідження за рахунок включення до нього новоутворених держав**. При виробленні первинної парадигми транзитології з поля дослідження були вилучені країни, в яких не склалася „національна єдність”. Проте з 29 посткомуністичних країн 24 (82,76 %) є **новоутвореними державами**, які виникли внаслідок розпаду СРСР, СФРЮ та Чехо-Словаччини (з урахуванням Росії, Сербії та Чехії, які хоч і вважають себе спадкоємцями попередньої державності, але також мають багато проблем, пов'язаних з розпадом багатонаціональних утворень). Ця обставина зумовлює **бінарну структуру** трансформаційного процесу, бо в новоутворених державах у межах одного процесу відбуваються дві трансформації: 1) **соціально-політична** (перетворення тоталітарної системи на демократичну) та 2) **національно-політична** (розбудова національної суверенної державності).

Обидві трансформації органічно пов'язані, бо відбуваються в одному

політичному просторі, одночасно, в них беруть участь одні й ті ж актори. Вони генетично споріднені (здобуття державної незалежності зумовлене крахом тоталітарних режимів), мають характер системної трансформації та схожу структуру (розбудова сталої національної державності також пов'язана з перетвореннями як у політичній, так і в економічній та культурних сфері). Але кожен з цих процесів є відносно самостійним, бо має свої якісні характеристики вихідних позицій, цільових орієнтацій та кінцевих пунктів [28] (таблиця 5).

Таблиця 5

**Структура трансформаційного процесу
в новоутворених посткомуністичних державах**

Бінарна структура породжує автономію змісту й логіки трансформаційного процесу, зумовлює специфічне розташування політичних сил, ускладнює політичний конфлікт і шляхи демократичної консолідації суспільства. **В умовах бінарного транзиту до конфлікту цінностей та інтересів** (що притаманне всім транзитивним суспільствам) **додається конфлікт політичної ідентифікації**, спричинений незавершеністю процесу формування політичних націй. У новоутворених державах простежуються чотири тенденції самоідентифікації членів

	Вихідний пункт	Перехідний період	Кінцевий пункт
Соціально-політична площина	Тоталітарна система	Трансформація	Структурна (ліберальна) демократія
Національно-політична площина	Країна як частина багатонаціонального утворення	Трансформація	Стала національна державність

суспільства: 1) громадянами нової національної держави; 2) громадянами колишнього державного утворення; 3) громадянами своєї історичної батьківщини (притаманна представникам національних меншин); 4) громадянами певного регіону країни, який (на їх переконання) має здобути політичну автономію або державний суверенітет. Останні дві породжують сепаратизм.

Незавершеність формування політичних націй зумовлює специфічну структуру політичного конфлікту, бо в ньому беруть участь не два табори (авторитарний і демократичний), а чотири: 1) **національно-демократичний** (прихильники політичної демократії і національної державності); 2) **імперсько-тоталітарний** (прихильники реанімації старої суспільної системи і відновлення багатонаціонального державного утворення); 3) **юніоністсько-ліберальний** (прихильники лібералізації суспільно-політичних відносин, але вони виступають за відновлення багатонаціональної держави); 4) **національно-тоталітарний** (прихильники національної державності в її етнократичному варіанті) [31].

Якщо врахувати, що всередині кожного табору є свої групи помірних і радикалів, то структура політичного конфлікту уявляється архіскладною і сподівання на альянс поміркованих сил видається дуже проблематичними. Наочною ілюстрацією цього служить політична ситуація, що склалася нині в Україні.

З іншого боку, внаслідок можливості об'єднання реакційних сил обох площин трансформаційного процесу значно посилюється ймовірність сходу з колії демократичного розвитку, що потребує особливої уваги науковців. У Словенії, Латвії та Естонії вихід з такої ситуації знайшли у позбавленні мігрантів (вихідців з інших республік) права участі у політичних виборах. Хоч така міра (а вона має карантинний характер, бо діти мігрантів, які народилися в цих країнах після здобуття ними незалежності, одержать усі громадянські й політичні права за правом народження) не узгоджується із загальноприйнятими стандартами демократичного врядування. Але саме вона дозволила створити в цих країнах стабільні політичні системи демократичного (хоч і обмеженого) типу, швидко провести необхідні політичні та економічні реформи. Не випадково ці країни вже стали членами НАТО і ЄС – організацій, які застосовують до нових членів досить жорсткі вимоги щодо дотримання демократичних стандартів. За моніторингом міжнародної правозахисної організації „Freedom House”, вони очолюють список посткомуністичних країн, що найбільш просунулися шляхом демократії. У рейтингу програми „Nation in Transit” за 2005 рік Словенія посідає перше місце, Естонія – друге; Латвія – шосте [32]. Потребує осмислення парадоксальна ситуація, коли швидкий шлях до структурної демократії пролягає через тимчасові обмеження політичних прав певних категорій населення.

Висновки

Включення до процесу політичного транзиту посткомуністичних суспільств вимагає істотного перегляду методології та концептуальних засад дослідження переходів до демократії. Оновлення парадигми транзитології відбувається на ґрунті синтезу процедурного і структурного підходів до аналізу переходів до демократії. Особливості вихідного пункту посткомуністичної трансформації зумовлюють більшу увагу до економічних та соціокультурних чинників політичного розвитку. Нерозвиненість громадянського суспільства в умовах посткомунізму справляє значно більший вплив на перебіг трансформаційного процесу зовнішньополітичних чинників. Домінування на посткомуністичному просторі новоутворених держав потребує ґрунтового аналізу проблеми кореляції процесів переходу до демократії та державотворення. Вимагає також вдосконалення методології моніторингу процесу демократизації посткомуністичних режимів.

Література:

1. **Растой Д. А.** Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1995. – № 5. – С. 5 – 15.
2. **Moore, B. Jr.** Social Origins Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World. – Boston: Beacon Press, 1965.
3. **Lipset, S. M., Rokkan, St.** Party Systems and Voter Alignments: Crossnational Perspectives. – New York: Free Press, 1967.
4. **Stepan, A.** The State and Society: Peru in Comparative Perspective. – Princeton: Princeton University Press. 1978.
5. **Smith, W. C.** The Political Transition in Brazil: From Authoritarian Liberalization and Elite Conciliation to Democratization // Comparing New Democracies / Ed. by E. A. Baylora. – Boulder: Westview, 1987.
6. *Espana: un presente para el futuro* / J. Linz et al. – Madrid: Instituto de Estudios Economicos, 1984.
7. **O'Donnell, G., Schmitter, P. C.** Transition from Authoritarian Rule / Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. – Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1986.
8. **Хантингтон С.** Третья волна. Демократизация в конце XX века. – М.: РОССПЭН, 2003.
9. **Пшеворский А.** Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. – М.: РОССПЭН, 2000.
10. **Даймонд Л.** Прошла ли третья волна демократизации? // Полис. – 1999. – № 1. – С. 10 – 25.
11. Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. – К.: Укр. правн. фундація; Вид-во „Право”, 1996.
12. **Мачкув Е.** Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация // Полис. – 2000. – № 4. – С. 38 – 59.
13. **Романюк О.** Посткомуністичні революції // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4 – С. 16 – 28.
14. **Бжезинський З.** Великі перетворення // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 5 – 15.
15. **Селиванов В.** Політика – це мистецтво можливого. До питання економічної інтеграції // Голос України. – 1995. – 16 листопада.
16. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. – Київ: Політична думка, 1995.
17. **Полохало В., Слісаренко А.** Політичний процес і політична еліта // Політична думка. – 1993. – № 1. – С. 11 – 14.
18. **Капустин Б. Г.** Конец „транзитологии”? (О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия) // Полис. – 2001. – № 4. – С. 6 – 26.
19. **Carothers, T.** The End of the Transitional Paradigm // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13, № 1. – P. 6 – 21.
20. **Чилкот Р. Х.** Теории сравнительной политологии. В поисках

парадигмы. – М. ИНФРА-М; изд-во „Весь мир”, 2001.

21. **Brzezinski, Z.** The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century. – New York: Collier books, 1990.

22. **Бальцерович Л.** Социализм, капитализм, трансформация. Очерки на рубеже эпох. – М.: Наука, 1999.

23. **Бальцерович Л.** Свобода і розвиток. Економія вільного ринку. – Львів, 2000.

24. **Банс В.** Элементы неопределенности в переходный период // Полис. – 1993. – № 1. – С. 116 - 124.

25. **Скидельски Р.** Дорога от рабства. Об экономических и политических последствиях краха коммунизма. – М.: Ad Marginem, 1998.

26. **Мельвиль А.** Демократические транзиты: теоретико-методологические и прикладные аспекты. – М.: МОИФ, 1999.

27. **Полохало В.** Политология посткоммунистических обществ в Украине и России. К методологии политического анализа // Полис – 1998. – № 3 – С. 7 - 15.

28. **Романюк О. І.** Проблема типологізації політичних режимів в контексті аналізу демократичних транзитів // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2002. – № 555. – Серія: „Питання політології”. Вип. 4. – С. 16 - 25.

29. **Романюк О.** Моделі посткомуністичних трансформацій // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3 – С. 35 - 50.

30. **Романюк О.** Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу // Людина і політика. – 2003. – № 5. – С. 3 - 11.

31. **Романюк О. І.** Національне питання в контексті проблем посттоталітарної трансформації українського суспільства // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2001. – № 504. – Серія: „Історія України”. Вип. 4. – С. 238 - 245.

32. www.freedomhouse.org/research/nitransit/2005/addendum2005.

Особливості визначення політичної мови

Вікторія Петренко,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології

філософського факультету

Київського національного університету

ім. Т. Шевченка

Дослідження проблем політичної мови набуває в Україні все більшої актуальності. Підвищення наукового інтересу до цього питання зумовлюється, в першу чергу, активізацією політичної діяльності і потребою вирішення практичних проблем політичної комунікації.

Науковці аналізують різні аспекти функціонування мови в політиці, відтак термін „політична мова” став уже звичним. Проте дослідники й досі не виробили єдиного підходу до розуміння цього феномена. Навіть термін „політична мова” не є на сьогодні загальноприйнятим. Тому існує необхідність визначити сутність політичної мови, її особливості, з’ясувати основний зміст цього поняття та уточнити термінологію, пов’язану з ним.

У літературі, у зв’язку з розглядом політичної мови, іноді вживаються такі терміни, як „спеціальна мова політики” або „функціональний стиль політики”. Та на думку, наприклад, німецького дослідника В. Шмідта обидва ці терміни мають досить суттєві вади: хоча для мови політики безумовною є наявність спеціального словника, та все ж він відрізняється від інших спеціальних мов цілою низкою особливостей, основна з яких полягає в тому, що спеціальний словник політики використовується не тільки в політичних текстах, але і в різних сферах повсякденного життя. Крім того, політичні тексти можуть належати до різних жанрів, що, у свою чергу, обумовлює існування різних стилів у межах політичної мови. Отже, вважає В. Шмідт, найточніше зміст цього феномена відображають такі терміни, як „спеціальний словник політики” та „мова політики”. Перший термін включає всю термінологію міжнародних відносин і сферу економіки, реалії внутрішньополітичного та економічного життя, визначення, пов’язані з політичним устроєм і суспільно-політичним життям окремих держав. Термін же „мова політики” об’єднує спеціальний словник політики і особливий, прагматичний аспект його застосування [12]. Отже, В. Шмідт

до політичної мови відносить і всю економічну термінологію. Звичайно, до політичної лексики входить досить багато термінів із сфери економіки. Ми могли пересвідчитися в цьому на прикладі вітчизняної політичної мови, яка за останні роки істотно збагатилася економічними категоріями („інфляція”, „бюджет” тощо). Та все ж, на нашу думку, недоцільно включати до складу політичної лексики всю економічну термінологію.

Особливості „спеціального словника політики” досить детально досліджені німецькими лінгвістами. Вони зазначають, що цей словник за своєю внутрішньою структурою дуже неоднорідний. Звертається увага на те, що в політичній мові використовується не тільки спеціальна політична лексика й термінологія (так звані „ідеологічно пов’язані слова”), а й інші, в принципі політично не забарвлені мовні одиниці.

Так, Р. Фрайтанг пропонує таку структуру „суспільно-політичної лексики”: власне політична лексика (до якої вчений відносить і терміни, і слова гасел, і жаргонізми) та потенційна політична лексика, що охоплює лексику загального словникового запасу, мовні явища, які мають характер слів гасел, назви організацій, партій, держав тощо [12]. В. Дікман наголошує на тому, що особливістю словника мови політики є його тісний зв’язок із словником загальнонародної мови. Політична термінологія проникає в загальнонародну мову через засоби масової інформації. Крім того, В. Дікман виокремлює ще й таку, на його думку, головну особливість мови політики, як її тісний зв’язок з панівною ідеологією, тобто семантичну детермінованість слів політичної мови їх приналежністю до термінологічної системи певної ідеології та їх місцем у ній [7].

Російський дослідник Е. Баталов теж зауважує, що не можна говорити про формування особливої, „спеціалізованої” мови політики. Адже, як зазначає В. Петров, „політичні терміни переважно є поліфункціональними. Вони, не змінюючи радикально свого семантичного статусу, можуть входити і до складу політичних теорій, які мають більш чи менш упорядковану логічну структуру, і до складу газетно-політичних та інших ідеологічних текстів, і до складу повсякденної мови. Таким чином, політична термінологія не відрізняється різко в семантичному розумінні від повсякденної мови, як це характерно для більшої частини природничо-наукової термінології” [15]. Тому, на думку Е. Баталова, під політичною мовою потрібно розуміти не якусь спеціалізовану мову, а певним чином „організовану” (сфокусовану) загальну мову чи частину загальної мови – передусім її лексичну (термінологічну) частину, яка найактивніше використовується у політичних текстах [3].

Отже, політичну мову не можна ставити в один ряд з так званими „спеціальними мовами”, оскільки вона тісно переплітається із загальноновживаною мовою. До того ж, „спеціальні мови” використовуються переважно фахівцями у певній сфері, тоді як політична мова в тій чи іншій мірі використовується представниками широких верств населення. Це і є однією з її особливостей.

Багатогранність феномена політичної мови породжує і неоднозначність його трактування. Можна говорити про вузьке й широке розуміння політичної мови. Так, іноді, вживаючи це поняття, мають на увазі якусь вузьку сферу, як, наприклад, „мову виступів політичних діячів”, „адміністративну мову” тощо. Деякі ж автори, навпаки, вживають це поняття в дуже широкому розумінні. Так, В. Бергедорф під політичною мовою розуміє „всі мовні висловлювання, в яких йдеться про політику, а також висловлювання, що продукуються з позицій влади” [11]. Д. Місюрів, розглядаючи політичну мову як один з видів політичної символіки, теж схиляється до широкого її розуміння і трактує її як спеціальну термінологію, особливі мовні конструкції, що застосовуються в політичній практиці. Крім того, на його думку, політичною мовою можна вважати будь-який текст, присвячений політичному життю. Це можуть бути звернення до народу, стенограми засідань, аналітичні статті, гасла. До політичної мови він відносить і закони, конституції, декларації прав тощо [14].

Дехто з науковців, досліджуючи проблеми функціонування політичної мови, вживає для означення цього феномена термін „політичний дискурс”. Оскільки це поняття застосовується дуже часто, то й потребує додаткової уваги. Загалом, поняття „дискурс” – це один з найбільш багатозначних термінів, які використовуються в гуманітарних науках, що прямо чи опосередковано вивчають функціонування мови. Популярність його в різних науках обумовила ситуацію, яка полягає в тому, що загальновизнаного й чіткого визначення дискурсу, яке б охоплювало всі випадки його вживання, немає.

Одним із перших надав слову „дискурс” термінологічного значення французький лінгвіст Е. Бенвініст. Він визначив дискурс як „мовлення, що привласнюється тим, хто говорить”. Засновником вже теорії дискурсу вважається швейцарський дослідник Ф. Де Соссюр [17]. Для французької лінгвістичної традиції характерне розуміння цього слова як мовлення взагалі. Р. Барт розумів дискурс як „висловлення”, „значущу єдність, незалежно від того, є вона словесною чи візуальною” [2]. Згідно з визначенням Дж. Фіске, дискурсом вважається організація мови поза межами речення, „розширене” використання мови, тобто „дискурс – це мова чи система образів, сформована суспільством для поширення зв’язаного набору змістів стосовно певної теми” [17]. Російський дослідник М. Ільїн зазначає, що в цілому дискурс можна визначити як послідовне розгортання змістів, виражених словами і символами, включаючи значущі дії, тобто аналог мовлення [9].

Існують різні спроби зведення до спільного знаменника інтерпретації цього поняття. Найчастіше проглядаються три основні підходи. До першого належить, власне, лінгвістичне вживання терміна: спроби уточнення і розвитку вже традиційних понять „мова”, „текст”, „діалог”. Другий підхід ґрунтується на працях структуралістів і постструктуралістів

(М. Фуко, А. Грейман, Ж. Деррід та інші). Тут простежується прагнення уточнити традиційні поняття стилю та індивідуальної мови. Третій підхід пов'язаний з ім'ям німецького філософа й соціолога Ю. Хабермаса. Під дискурсом він розуміє особливий, ідеальний вид комунікації, що здійснюється у максимально можливому відстороненні від соціальної реальності, традицій, авторитету, комунікативної практики тощо, та який має на меті критичне обговорення й обґрунтування поглядів і дій учасників комунікації.

Загалом же лінгвістичний енциклопедичний словник визначає дискурс як зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними та іншими факторами; текст, взятий у подієвому аспекті; мовлення, яке розглядається як цілеспрямована соціальна дія, як складова, що бере участь у взаємодії людей та в механізмах їх свідомості (когнітивних процесах) [13].

Отже, вживання терміну „дискурс” у суспільствознавчих науках є досить неоднозначним. Така ж ситуація складається і з терміном „політичний дискурс”. Загалом термін „дискурс” потрапив до широкого наукового вжитку, зокрема, й до політологічного, з лінгвістики за безпосередньої участі М. Фуко, Р. Барта, Г. Маркузе десь наприкінці 1950 – початку 1960-х років. У праці „Міф сьогодні”, яка вийшла 1956 року, Р. Барт ще не вживав терміна „політичний дискурс”, проте вже використовував термін „дискурс”. Часто на початку 1960-х років це поняття з'являється і в працях М. Фуко. В. Долгих припускає, що термін „політичний дискурс” набуває всесвітнього наукового поширення з виходом праці Г. Маркузе „Одновимірна людина: дослідження ідеології розвиненого індустріального суспільства” (1964 р.) [8]. В ній йдеться про „універсум політичного дискурсу” як про даність, яка є сама собою зрозумілою, хоча Г. Маркузе так і не розкриває його змісту. У М. Фуко про „політичний дискурс” йдеться в працях, що виходять з 1966 року. У нього він співіснує поряд з іншими видами дискурсу (науковим, релігійним, економічним тощо). Загалом же розуміння М. Фуко дискурсу та його політичного характеру в значній мірі визначило розуміння цього поняття і межі його використання в подальшому іншими дослідниками.

Сучасні науковці пропонують різні визначення політичного дискурсу. О. Гайдулін зазначає, що політичний дискурс, як правило, розуміється „як практичне структурування вербально-сміслові реальності через комунікативну взаємодію суб'єктів владних інтенцій у політичній реальності” [5]. На його думку, політичний дискурс – це вербалізація політичних ідей для їх реалізації у політичній дії.

Е. Шейгал вважає, що під політичним дискурсом слід розуміти „будь-які мовні утворення, суб'єкт, адресат або зміст яких належить до сфери політики” [19]. На думку Н. Герасименко, про політичний дискурс можна говорити як про „суму мовних утворень у певному паралінгвістичному контексті – контексті політичної діяльності, політичних поглядів і

переконань, включно з негативними її проявами (ухиляння від політичної діяльності, брак політичних переконань)” [6].

А. Белова вважає, що політичний дискурс існує в усній і письмовій формі. До усної форми можна віднести публічні виступи політиків високого рангу, їх інтерв'ю, виступи на радіо і телебаченні, прес-конференції, парламентські дебати, блоки політичних новин у теле- та радіопередачах. До письмової форми політичного дискурсу належать різні документи – договори, протоколи, угоди, рубрики політичних новин у пресі й такі форми політичної реклами, як політичні плакати і листівки [4].

Усі ці визначення можна віднести до широкого розуміння політичного дискурсу, для якого характерне включення до цього поняття будь-якого актуального використання мови в соціально-політичній сфері, тобто політичний дискурс – це слово про політику, система суджень, наповнених політичним змістом. Згідно з вузьким розумінням, політичний дискурс – це лише дискурс політиків. Його складають урядові обговорення, парламентські дебати, партійні програми та виступи політиків. Прихильник такого трактування голландський лінгвіст Т. А. ван Дейк зазначає, що дискурс є політичним, коли він супроводжує політичний акт у відповідній політичній обстановці; тобто, політичний дискурс формується в контексті функціонування політичних інститутів (сесії парламенту, засідання уряду, з'їзди партій) [20].

Досить часто дослідники проблем політичної мови використовують як термін „політичний дискурс”, так і термін „політична мова” і, як правило, вживають їх як синоніми. Принаймні, вони не зазначають, що якимось розрізняють ці поняття. Лише дехто намагається розвести їх. Зокрема, це робить А. Баранов. На його думку, політичний дискурс – це сукупність усіх мовних актів, які використовуються в політичних дискусіях, а також правил публічної політики, які оформилися згідно з традицією та були перевірені досвідом. Під політичною мовою вчений розуміє особливу знакову систему, призначену саме для політичної комунікації [1]. Тобто, поняття „політична мова” є ширшим за поняття „політичний дискурс”.

Загалом же російські та українські дослідники частіше вживають термін „політичний дискурс”, ніж західні науковці. Останні користуються переважно термінами „політична мова” або „мова політики”.

Прихильність українських і російських авторів до терміна „політичний дискурс” можна зрозуміти. Справа в тому, що цим терміном науковці почали користуватися в посткомуністичний період, коли набули популярності дослідження радянської і пострадянської мови. Більшість дослідників схиляється до думки, що на зміну радянській політичній мові, для якої характерним був примусовий монологізм, прийшла нова мова, головною ознакою якої став плюралістичний діалогізм, або, як зазначає А. Клепиков, „епоха „мовчазної більшості” поступилася місцем масовому залученню до політичного дискурсу” – до дискусій, обговорення пекучих питань соціально-політичного життя. Відтак, за мовою сучасної

політики закріпилася назва „політичний дискурс,” який став розумітися як „втілена в мові політична воля і демократичне публічне обговорення та обґрунтування будь-яких значимих для громадян (політичних істот) тем і проблем” [10].

Але ж політичну мову не можна зводити лише до мови публічних політичних дискусій; сюди входить і мова документів, законів тощо, яка не є мовою дискусій вже за своєю суттю. Тому, на нашу думку, для означення цього феномена доцільно вживати саме термін „політична мова”.

Проаналізувавши й узагальнивши різні підходи до розуміння проблеми, політичну мову можна визначити як **сукупність вербальних структур, що використовуються у сфері політики і справляють вплив на політичну свідомість індивідів та їх участь у перебігу політичних процесів.**

З'ясувати сутність політичної мови неможливо без визначення її видів. Але й це не просте питання. Німецький дослідник В. Бергдорф включає до складу політичної мови такі підсистеми: мова законодавства та адміністративно-правова термінологія, адміністративна мова чи мова управління, мова переговорів, мова політичного виховання, мова політичної пропаганди [16]. Американський дослідник М. Еделман, встановивши взаємозв'язок між стилістичними структурами політичної мови та її політичними цілями, виокремив чотири основні різновиди політичної мови на основі політичної стилістики: мову умовлянь, мову закону, адміністративну мову та мову угод [18].

В залежності від форми функціонування і передачі інформації, політичну мову можна поділити на вербальну – мову слів та символічну – мову спеціальних знаків, умовних сигналів, емблем, ритуальних дій тощо. Політична мова поділяється також на спеціальну професійну мову політичних відомств (інструкцій, переговорів, розпоряджень, листування тощо) та загальнозрозумілу і більш доступну мову публічних політичних виступів (політичної інформації, доповідей, повідомлень, мітингів, парламентських дебатів тощо).

Загалом, на нашу думку, до політичної мови можна віднести, перш за все, **мову публічних виступів політичних діячів** у різних її проявах: заяви, інтерв'ю, радіо- і телезвернення, прес-конференції, радіо- і теледебати, виступи в будь-якій аудиторії з будь-якої нагоди. Важливим видом політичної мови є **мова функціонування політичних інститутів** (мова урядових засідань, партійних з'їздів тощо). Особливо тут привертає увагу **парламентська мова**, головна складова якої – мова дебатів. До політичної мови належить і **мова політичної пропаганди і політичної реклами** як в усній, так і в письмовій формі (у першу чергу – мова листівок, плакатів, радіо- та відеороликів). Специфічним видом політичної мови є **мова політичних документів** (закони, договори, угоди, меморандуми, декларації, програми і статuti політичних партій, протоколи засідань).

Багато проявів політичної мови зустрічаємо у **мові засобів масової інформації**. До них належать, зокрема, мова передач на політичні теми,

блоків політичних новин на радіо і телебаченні, рубрик, які відводяться політичним подіям у пресі, статей на політичні теми, заяв політичних коментаторів та оглядачів, матеріалів спеціалізованих видань стосовно різних аспектів політики тощо. Окремим видом можна вважати **мову виборів**, у якій перетинаються й іноді набувають своєрідного значення згадані вище різновиди політичної мови.

Політичній мові притаманні й інші досить специфічні характеристики. Більшість дослідників сходиться на тому, що найхарактернішою особливістю політичної мови є **багатозначність її основної термінології**. З цим тісно пов'язана така характеристика політичної мови, як її **полемічність**, простіше кажучи – спрямованість на формування негативного ставлення до політичних супротивників, нав'язування громадськості своїх цінностей та оцінок. Це, зокрема, призводить до того, що одні й ті ж терміни прихильники різних політичних поглядів сприймають неоднозначно, а часто й зовсім протилежно (комунізм, фашизм, демократія і т. д.).

Принципова відмінність політичної мови від звичайної мови полягає у такій **зміні співвідношення між словом і значенням**, за якої звичні мовні одиниці одержують незвичну інтерпретацію, а добре знайомі ситуації включаються в неочікувані смислові контексти. Тобто, за образним висловом, „речі вже не називаються своїми іменами”.

Політична мова за стилем близька до публіцистичної і, на відміну від „спеціалізованих мов”, характеризується переважно **спрямованістю на масову аудиторію**. Для політичної мови, завдяки об'єктивно притаманним їй особливостям, характерна **заданість на вплив**: спрямованість на навіювання певних поглядів, зміну намірів, думок, мотивацій дій. Тому вона „присвоюється” владою і стає засобом поширення потрібних цій владі політичних ідей і цінностей.

Серед характеристик політичної мови можна назвати і її **невизначеність**. Політичним текстам не властива логічна стрункість. Перевага віддається загальним формулюванням, а не конкретним фактам. Часто використовуються мовні шаблони й стереотипи. Незручні вислови замінюються умовними, а то й такими, що нічого не означають. Політична мова також віддає перевагу **коментуванню, а не інформації**. Важливою особливістю політичної мови є **спрямованість її аргументів переважно на почуття, а не на розум**.

Політична мова виконує в суспільстві певні функції. Одні з них перегукуються із загальними функціями мови, інші притаманні лише їй.

Основною функцією політичної мови є **інформаційна**, оскільки вона, в першу чергу, є засобом передачі інформації політичного змісту. З інформаційною тісно пов'язана **комунікативна функція**, яка полягає в тому, що, за допомогою політичної мови, налагоджується спілкування, взаємодія між суб'єктами політики, зокрема – між владою і громадянами.

Політична мова виконує й **інтерпретаційно-оціночну функцію**,

оскільки мовні знаки завжди несуть у собі певну оцінку, яка, накладаючись на інформацію, що передається за їх допомогою, надає їй певної інтерпретації.

Важливою є **функція формування політичної свідомості**. За допомогою політичної мови відбувається відображення політичної дійсності, за її посередництвом формуються політичні цінності, ідеали, норми, правила політичної поведінки, уявлення про політичні інститути, про відносини між владою і громадянами тощо.

Однією з визначальних функцій, яка виділяє політичну мову із загального мовного контексту, є **функція переконання і контролю**. Використання виражальних можливостей мови, підбір мовних знаків, наділення термінів і понять певними значеннями – все це в політичній мові спрямовується на здійснення впливу як на індивідуальну, так і на масову політичну свідомість і контроль за поведінкою громадян. Для політичної мови такий вплив є визначальним в політичній комунікації. Вона може виконувати й **функцію маніпулювання**, оскільки особливості, об'єктивно притаманні мові й комунікації, дозволяють здійснювати приховане управління свідомістю і поведінкою людей у бажаному для суб'єктів влади напрямі.

Отже, політична мова є складним і різноаспектним феноменом, який має багато проявів та особливостей, що унеможлиблює його однозначне розуміння. Існує чимало підходів до трактування поняття політичної мови, що, в значній мірі, обумовлюється міждисциплінарним характером її дослідження.

Література:

1. **Баранов А. Н.** Политический дискурс: прощание с ритуалом? // Человек. – 1997. – № 6. – С. 108 - 118.
2. **Барт Р.** Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989. – 616 с.
3. **Баталов Э. Я.** Политическая культура современного американского общества. – М.: Наука, 1990. – 256 с.
4. **Белова А. Д.** Лингвистические аспекты аргументации. – К.: Изд-во Киевского университета, 1997. – 311 с.
5. **Гайдулін О. О.** Політичний дискурс як праксіологічна складова політологічного навчання // Соціально-гуманітарна освіта України та шляхи її розбудови. Матеріали Всеукр. наради завідуючих каф. соціально-гуманітарних дисциплін. – К.: Генеза, 1997. – С. 23 - 25.
6. **Герасименко Н. А.** Информация и фасцинация в политическом дискурсе // Политический дискурс в России. – 1998. – С. 22.
7. **Горюнов В. К.** Приемы использования языка политики в целях

идеологического воздействия // Язык как средство идеологического воздействия. Сб. обзоров. – М.: ИНИОН, 1983. – С. 153 - 168.

8. Долгих В. П. Політичний дискурс: походження та зміст поняття // Грани. – 2002. – № 6. – С. 121 - 125.

9. Ильин М. В. Умножение идеологий или проблема „переводимости” политического сознания // Полис. – 1997. – № 4. – С. 78.

10. Клепиков А. Зоополитикон учится говорить: политический дискурс в посткоммунистической Украине // Политическая мысль. – 1994. – № 3. – С. 25 - 31.

11. Крючкова Т. Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии. – М: Наука, 1989. – 151 с.

12. Крючкова Т. Б. Язык политики в работах ученых ГДР // Язык как средство идеологического воздействия. Сб. обзоров. – М.: ИНИОН, 1983. – С. 60 - 73.

13. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская Энциклопедия, 1990. – 685 с.

14. Мисюров Д. А. Политическая символика: структура и функции // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 1999. – № 1. – С. 43 - 57.

15. Петров В. В. Логическая семантика и язык политики // Новый мировой порядок и политическая общность. – М.: Наука, 1983. – С. 166 - 173.

16. Політологічний енциклопедичний словник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.

17. Ушакин С. А. После модернизма: язык власти или власть языка? // ОНС. – 1996. – № 3. – С. 130 - 141.

18. Ушакин С. А. Речь как политическое действие // Полис. – 1995. – № 5. – С. 142 - 163.

19. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса. – Волгоград: Перемена, 2000. – 367 с.

20. Dijk T. A. van. What is political discourse analysis? // Blommaert J., Bulkaen C. Politikal linguistics. – Amsterdam. – 1998.

Політичні лідери і стратегії реформ у країнах Центральної і Східної Європи

Фелікс Рудич,

доктор філософських наук,
завідуючий відділом

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України

Суспільні зміни, які почалися на рубежі 1980-х – 1990-х років у країнах Центральної і Східної Європи, стали підсумком циклу історичного розвитку, що завершився, - невдалої спроби форсування переходу від капіталізму до соціалізму без урахування багатоманітності і поліваріантності об'єктивних процесів. Метою політичної трансформації був демонтаж авторитарних режимів і утвердження демократичних політичних систем. Поряд з цим постало завдання здійснити перехід від централізованого планування та управління економікою до ринкових відносин. У цьому контексті корисно хоча б побіжно проаналізувати зміни в країнах Центральної і Східної Європи в політичній, економічній і соціальній сферах, вплив на ці перетворення політичних лідерів з урахуванням регіональних і національних чинників.

Парламентські республіки

Албанія. Республіка Албанія (територія – 28,7 тис. кв. км; населення – 3,5 млн. чол.; албанці складають 98 %, у країні проживають також греки, серби, болгари, цигани) одна з найменших та, напевне, й надвідсталіших країн колишнього соціалістичного табору [1].

1985 року, після смерті Е. Ходжі – лідера Албанської партії праці, яку він очолював понад 40 років, його наступником став 60-річний Р. Алія. Західні журналісти охрестили Р. Алію „албанським Горбачовим”. Албанія в травні 1990 року покінула з авторитарно-тоталітарним режимом. Ще в січні того року складний економічний стан країни примусив владні структури провести народногосподарські реформи, запровадити ринкові відносини. У зовнішній політиці почався відхід від самоізоляції: поступово було відновлено відносини з іншими східноєвропейськими країнами.

31 березня 1991 року в країні відбулися перші вільні парламентські вибори. Албанська партія праці отримала в Народних зборах 169 місць із

250, а Демократична партія Албанії, яку очолив лікар-кардіолог, професор Тиранського університету С. Беріша, – 75 місць. Р. Алія був знову обраний Президентом, при цьому він відмовився від посади першого секретаря ЦК АПП, а остання в червні 1991 року була перейменована на Албанську соціалістичну партію. Її, а також уряд країни очолив Ф. Нано.

Економічна і політична ситуація в країні тим часом погіршувалась. Вибухали голодні бунти. Уряд Ф. Нано пішов у відставку. На дострокових парламентських виборах, які відбулися 22 березня 1992 року, Демократична партія Албанії, отримала 92 місця з 140 в парламенті, соціалісти – 38 мандатів. 9 квітня 1992 року пост президента обійняв лідер демократів С. Беріша. Уряд очолив О. Мексі – один із засновників і лідерів ДПА. У травні 1996 року відбулися чергові вибори до парламенту. Албанські соціалісти звинуватили правлячу Демократичну партію, яка отримала більшість депутатських мандатів, у їх фальсифікації.

Конфлікт, який виник на початку 1997 року в результаті краху фінансових трастів і обману сотень тисяч вкладників, поставив країну на межу громадянської війни. Президент С. Беріша ввів надзвичайний стан, проте лише прибуття 5-тисячного міжнародного миротворчого контингенту дозволило нормалізувати ситуацію. Уряд О. Мексі пішов у відставку.

Влітку 1997 року проведено дострокові парламентські і президентські вибори. Соціалісти отримали 100, а разом з партнерами по коаліції – 117 місць в парламенті (з 155). Президентом Албанії було обрано Р. Майдані – лідера АСП, прем'єр-міністром став Ф. Нано.

Фатос Нано – політичний портрет. Один із найпопулярніших політичних діячів постсоціалістичної Албанії. Народився 1952 року. Походженням із сім'ї партійних функціонерів, економіст за освітою. Працював в Інституті марксизму-ленінізму. Член Албанської партії праці. На початку 1990 року ввійшов в уряд, а в лютому 1991 року став прем'єр-міністром. У червні 1991 року АПП перетворилася на Албанську соціалістичну партію, Ф. Нано став її першим головою. Коли після парламентських виборів до влади прийшов С. Беріша, Ф. Нано звинуватили в перевищенні службових повноважень, і весною 1994 року його було засуджено на 12 років ув'язнення. Відсидів 4 роки, продовжуючи обіймати посаду голови АСП. Після амністії знову стає прем'єр-міністром, але після нових антиурядових заворушень у вересні 1998 року йде у відставку з обох посад. Проте в жовтні 1998 року з'їзд Албанської соціалістичної партії знову обирає його лідером партії [2].

Після відставки Ф. Нано прем'єр-міністром Албанії став П. Майко, який протримався на цій посаді ледь більше року. Наприкінці жовтня 1999 року новим прем'єр-міністром став 30-річний І. Мета.

22 листопада 1998 року прийнято Конституцію Албанії. За формою державного устрою Албанія – унітарна держава, а за формою державного правління – парламентська республіка. Законодавчим органом є Народні збори у складі 155 депутатів. 115 обираються в одномандатних округах і 40 – шляхом пропорційного представництва, терміном на 4 роки. Президент обирається на 5 років Народними зборами.

Парламентські вибори влітку 2001 року знову принесли перемогу соціалістам, які одержали більшість у парламенті. Кабінет міністрів знову

очолив І. Мета.

24 червня 2002 року за згоди основних політичних сил – правлячої Соціалістичної і опозиційної Демократичної партій президентом Албанії обрано А. Мойсю. Президент не представляє жодну з цих сил.

Уроки політичної трансформації в Албанії з кінця 1980-х років у цілому показують, що навіть у країні з традиційним тягарем політичного екстремізму шляхом послідовного розвитку політичних інститутів неминуче переважить механізм демократичного розв’язання суспільних суперечностей. Реформування національної економіки залишається для Албанії найважливішим завданням.

У зовнішній політиці Албанія орієнтується на США, прагне інтегруватися в Європейський Союз і НАТО.

На початку XX століття письменник С. Аді назвав **Угорщину** (територія – 93 тис. кв. км; населення – 10,43 млн. чол.) „межовою країною”. Події кінця 1980-х — початку 1990-х років підтвердили цю тезу. Після зміни суспільно-політичного устрою Угорщина різко переорієнтувалася на Захід, але з початку 1993 року, коли антирадянська істерія вгамувалась і на перший план виступили економічні проблеми, стався поворот убік Сходу.

1989 року з ініціативи соціалістичного керівництва країни Угорська Народна Республіка була перейменована на Угорську Республіку. Зміни, внесені в Конституцію країни 23 жовтня 1989 року, визначили для Угорщини парламентську форму правління [3]. В ході трансформації в Угорщині склалась нова система політичної влади – парламентська республіка на чолі з президентом, але при домінуючій ролі прем’єр-міністра.

За новою Конституцією вищим органом державної влади та представницьким органом народу Угорщини є Державні Збори, які обираються кожні чотири роки і представляють собою однопалатний парламент із 386 депутатів. Главою держави є президент, який обирається Державними Зборами на 4 роки з правом повторного переобрання. Він є виразником єдності нації та гарантом демократичного функціонування державних органів. Прем’єр-міністр обирається Державними Зборами за пропозицією президента. Міністри призначаються та звільняються президентом за рекомендацією прем’єр-міністра. Прем’єр-міністр керує засіданнями уряду та забезпечує виконання його постанов і рішень. Судочинство здійснюється верховним судом, столичним судом, а також місцевими судами. Конституційний суд стежить за конституційністю законів і виконує інші завдання, передбачені законом.

Основним законом країни визначено структуру, права та обов’язки органів місцевого самоврядування. Члени цих органів обираються через представницькі органи або через місцевий референдум терміном на 4 роки. Орган місцевого самоврядування очолює мер.

В Угорщині сформувалася багатопартійна система. Після виборів парламенту 1990 року було сформовано коаліційний правоконсервативний уряд з представників партії християнсько-демократичної орієнтації.

Прем'єр-міністром став лідер Угорського демократичного форуму, колишній дисидент, літератор Й. Антал, якого після його смерті 1993 року замінив П. Барош, міністр цього уряду. Першим президентом Угорщини постсоціалістичної епохи був А. Гьонц, лідер Союзу вільних демократів. Він виконував свої обов'язки два терміни підряд – з 3 серпня 1990 року до 4 серпня 2000 року.

Арпад Гьонц – політичний портрет. Народився 1922 року, має юридичну освіту. 1957 року за участь у революції 1956 року був засуджений на довічне ув'язнення. 1963 року амністований. У 1980 – 1990 роках займається письменницькою і перекладацькою діяльністю. У 1898 – 1990 роках – голова, з 1990 року – почесний голова Співки письменників Угорщини. У травні – вересні 1990 року – депутат парламенту, в травні – серпні – голова Державних Зборів, а з серпня того ж року – президент Угорської Республіки.

На думку більшості дослідників новітньої історії Угорщини, саме постать А. Гьонца, його авторитет та риси характеру значно посприяли перетворенню посади президента на серйозний політичний чинник як у країні, так і стосовно формування позитивного іміджу держави за кордоном. В умовах значного конституційного обмеження самостійності дій в політичній площині А. Гьонц за 10 років перебування на посту президента зумів віднайти можливості для формування угорського зразка „британського монарха”, який владарює, але не править [4].

Результатом діяльності А. Гьонца на міжнародній арені стало підвищення авторитету Угорщини в очах практично всіх країн світу, чому сприяла й широка географія візитів угорського президента. А. Гьонц відвідав з офіційними візитами практично всі країни Європи, Північної та Південної Америки, Австралію, багато держав Азії та Африки. Він був одним з ініціаторів та організаторів Вишеградської четвірки (Угорщина, Словаччина, Чехія і Польща). Не випадково ця форма співробітництва стала одним з ключових каталізаторів процесів євроінтеграції цих держав. Подією, що стала яскравою ілюстрацією щирого ставлення як угорців, так і іноземних громадян до цієї особи, стало 10 лютого 2002 року, коли А. Гьонц, перебуваючи вже на пенсії, відзначав своє 80-річчя. Показово, що глави десятків країн світу надіслали свої привітання людині, яка вже не перебуває при владі.

Особливо потрібно наголосити на ролі А. Гьонца в утвердженні міжнародного авторитету України. Ще за часів СРСР, у вересні 1990 року, президент Угорської Республіки відвідав Україну з офіційним візитом. Переговори з керівництвом нашої країни, парламентаріями, керівниками Закарпатської області відбувалися в дружній і конструктивній атмосфері. Вже тоді А. Гьонц говорив про необхідність проведення Україною самостійної зовнішньої політики, пропонував свою підтримку. Те, що це були не тільки слова, Україна переконалася після здобуття незалежності.

Після тривалої дискусії ще 1989 року відбулася переоцінка подій 1956 року, які зрештою було названо народним повстанням, а реабілітованого керівника уряду того часу І. Надя було публічно перепоховано. Негативну реакцію більшої частини населення викликало прагнення засобів масової інформації реабілітувати участь Угорщини у війні на боці Гітлера, що подавалось на радіо та телебаченні, в пресі як вияв угорського патріотизму у боротьбі проти більшовизму.

На парламентських виборах у травні 1994 року Угорська соціалістична партія отримала 209 мандатів (із 386), Співка вільних демократів — 70, Угорський демократичний форум — лише 37. Одна з причин, крім тих, про які йшлося вище, що зумовили поразку Угорського демократичного форуму, — загальне невдоволення здійсненням урядом програми національного відродження, зокрема перерозподілом суспільної власності,

який проводився у двох напрямках: реституції і приватизації. Особливе незадоволення викликав перехід власності в руки західних підприємців. І реституція, і приватизація супроводжувалися зростанням безробіття, соціальним розшаруванням, втратою впевненості у завтрашньому дні, розгулом злочинності.

У липні 1994 року президент А. Гьонц доручив лідеру Угорської соціалістичної партії Д. Хорну, економісту за фахом, дипломату за досвідом роботи, сформуванню нового уряду. Цей уряд зустрівся з складними економічними проблемами. Йому відразу довелося розв'язувати дві проблеми: зміцнення фінансів і поліпшення соціального стану незахищених верств населення. Новий уряд визначив пріоритетні напрями реформування економіки: модернізація і реструктуризація як засіб досягнення економічного зростання і зниження на цій основі безробіття; виправлення зовнішнього і внутрішнього балансу і приборкання інфляції; зниження соціальної напруженості і передача соціальної політики у відання органів місцевого самоврядування.

У травні 1998 року в Угорщині відбулися вибори до Державних Зборів. Тоді перемогла права опозиційна Угорська громадянська партія, яка отримала в парламенті 148 місць із 386. Соціалістична партія, яка була при владі, – 134 мандати проти 209 мандатів, які вона мала раніше. Прем'єр-міністром став лідер партії-переможниці 35-річний В. Орбан (соціалісту Д. Хорну – 66 років). Молоді демократи, що прийшли до влади, за зразок для правління взяли канцлерівську німецьку систему.

У серпні 2000 року новим президентом країни обрано Ф. Мадла. Якщо за А. Гьонцем міцно затвердився імідж „батька нації”, то Ф. Мадл радше претендує на титул „учителя нації”. Після перемоги на парламентських виборах у травні 2002 року Соціалістичної партії прем'єр-міністром країни став П. Мед'єші.

27 вересня 2004 року президент Ф. Мадл висунув кандидатуру Ф. Дюрчана на посаду прем'єр-міністра замість П. Мед'єші, який подав у відставку. 29 вересня парламент обрав Ф. Дюрчана прем'єр-міністром.

В лютому 2005 р. Ф. Дюрчань відвідав Україну з офіційним візитом. До речі, це був перший візит глави іноземної держави після виборів нового Президента України. Ф. Дюрчань: „Треба сказати, що Україна важлива з точки зору безпеки всього європейського регіону. Між нами є взаємоважливі економічні питання. Ми повинні нажитися разом розвивати регіон. Є у нас також питання, пов'язані з національними меншинами, і вони завжди важливі. Актуальні для обох сторін і питання, пов'язані з наукою і культурою. Для України Угорщина – це шлях в Європу. Для Угорщини Україна – шлях до Росії та інших пострадянських країн” [5].

У квітні 2006 року Угорська соціалістична партія отримала переконливу перемогу на парламентських виборах. Соціалісти разом із партнерами по коаліції – вільними демократами отримали 210 місць з 386. Уряд очолив лідер соціалістів Ф. Дюрчань.

У жовтні 2006 року уряд Ф. Дюрчання опинився в кризовій ситуації [6]. Причиною стало його зізнання в тому, що в період парламентської виборчої кампанії подавалися неправдиві дані про стан угорської економіки. Опозиція та її лідер В. Орбан очолили рух за відставку прем'єра. Президент Л. Шайом заявив на телебаченні, що Ф. Дюрчань „не заслуговує на пост прем'єра”. Парламент, в якому соціалісти спільно з вільними демократами мають більшість, висловив довіру уряду і схвалив його програму радикальних економічних і соціальних реформ, що не зняло напруги, яка продовжує тривати в країні.

У березні 1999 року Угорщина вступила до НАТО, а у травні 2004 року стала членом Європейського Союзу.

Ще в листопаді 1945 року відомий політичний діяч І. Бібо зазначав, що угорська демократія потерпає від кризи через те, що її мучить подвійний страх: страх перед пролетарською диктатурою і страх перед реакцією. Справжній шлях демократії пролягає між цими двома екстремами. Це — шлях спокійної і стабільної реформаторської політики [7]. Як свідчить аналіз, політичні сили Угорщини, що прийшли нині до влади, прагнуть реалізувати саме такий підхід.

У Чехо-Словаччині доля революції вирішувалася на виборах. Повалення авторитарного режиму мало хоч і „оксамитний”, але вибуховий характер. З січня по вересень 1989 року в Празі відбувалися велелюдні демонстрації протесту. Всі вони були придушені поліцією, а лідери дисидентів періодично піддавались арештам. В грудні 1989 року в двох частинах федеральної держави були сформовані „уряди національної згоди”. 29 грудня президентом Чехо-Словаччини парламент обрав лідера опозиції В. Гавела. У січні 1993 року країна без зваженого аналізу і ретельної підготовки розпалася на дві суверенні держави, кожна з яких має свою концепцію політичних і економічних реформ.

Чехія — парламентська республіка. Згідно з Конституцією, ухваленою в грудні 1992 року, законодавча влада у Чеській Республіці (територія — 78,9 тис. кв. км; населення — 10,3 млн. чол.) належить парламенту. Парламент складається з двох палат — палати представників, до якої строком на 4 роки обираються 200 депутатів, та сенату, до якого за пропорційною системою входить 81 сенатор, які обираються за мажоритарною системою терміном на 6 років. Третина сенаторів переобирається кожні 2 роки. Президент є главою держави і обирається парламентом терміном на 5 років. Президент призначає прем'єр-міністра та за поданням останнього — членів уряду. Судова влада здійснюється незалежними судами від імені республіки. Конституційний суд є судовим органом захисту конституційності. Він складається з 15 суддів, які призначаються президентом за згодою сенату терміном на 10 років [8].

29 січня 1993 року В. Гавел обирається першим президентом Чеської Республіки. В січні 1998 року обраний на другий термін.

З січня 2000 року на основі прийнятого 1997 року закону, в Чехії введено

новий адміністративний поділ: замість 8 областей засновано 14 країв, а також самостійний край – столиця Прага. На чолі краю – рада (9 – 11 осіб), яка обирає керівника місцевого самоуправління – гетьмана.

На політичній арені сучасної Чехії тривалий час вирізнялися дві постаті: В. Гавел — президент і В. Клаус — прем'єр-міністр. Не просто склалися їхні стосунки, насамперед унаслідок розходження в поглядах щодо темпів проведення реформ. Президент виступав за поміркований підхід, що характеризує його як типового представника традиційно толерантного, скептично-селянського і трохи вайлуватого уродження Богемії. В. Клаус — суворий, рішучий, ближчий до німецького типу, а відтак — прихильник швидких темпів і радикальних перетворень. Він сповідує „тетчеризм”, а сама „залізна леді” колись сказала: „Це щастя для Чехо-Словаччини, що у неї є Вацлав Клаус, найкращий у Європі міністр фінансів” [9].

У жовтні 1990 року В. Клауса було обрано лідером Громадянського форуму, а через рік — прем'єр-міністром Чехо-Словаччини.

Вважається, що Чехія серед країн Центральної і Східної Європи найбільш послідовно й комплексно проводить ринкові реформи. Суттєво: у стратегії економічних перетворень виходили з того, що реформа — не академічне питання, а проблема політична, і вкрай важливо одержати для її розв'язання достатню політичну підтримку. Для цього необхідно, по-перше, зробити все, щоб населення максимально підтримало процес приватизації, було зацікавлене в ній; по-друге, приватизувати все треба швидко, спиратися на власні сили і ресурси, не чекати допомоги з-за кордону. В. Клаус наголошував: „Ми знаємо, що наші проблеми ми повинні самі розв'язувати і не повинні чекати, що наші сусіди за нас це зроблять” [10].

Результати парламентських виборів, які відбулися в Чехії наприкінці травня — початку червня 1996 року, стали дещо несподіваними. Правоцентристський блок В. Клауса отримав 99 мандатів із 200, йому не вистачило 2 мандатів, аби здобути парламентську більшість. Відчутну перемогу здобули соціал-демократи (26 %) і комуністи (10,5 % виборців). Після тривалих переговорів уряд було сформовано на чолі з В. Клаусом. Програма нового уряду підтвердила курс на ринкові реформи з одночасним посиленням соціальної підтримки населення.

І все ж Чехії не вдалося уникнути урядової кризи. Причиною став виявлений факт пожертвування Громадянсько-демократичній партії, основній у правлячій коаліції, 7,5 млн. крон (близько 250 тис. доларів). За чеським законодавством таке пожертвування не має перевищувати 100 тис. крон. Прем'єр-міністр після деякого вагання оголосив про відставку всього свого уряду. Прем'єр-міністром став 47-річний голова Центрального банку країни Й. Тошовський.

Дострокові вибори до палати представників, які відбулися влітку 1998 року, привели до політичного компромісу: лідер соціал-демократів

М. Земан очолив уряд, а Громадянсько-демократичній партії дісталися перші пости в обох палатах. Як передбачали чеські аналітики, в країні зберігається попередній економічний і політичний курс. Про підтримку громадянами Чехії цього курсу засвідчили вибори до парламенту, які відбулися в червні 2002 року і принесли перемогу соціал-демократам. Уряд очолив лідер соціал-демократів В. Шпідла (віце-прем'єр в уряді М. Земана). На початку 2003 року Чехія була в тривожному очікуванні президентських виборів, оскільки В. Гавел не міг обиратися за конституцією на третій термін, проте залишався найпопулярнішим політиком у країні.

Вацлав Гавел – політичний портрет. Останню чверть історії Чехословаччини, а потім десятирічну історію Чехії неможливо уявити без постаті В. Гавела. Одне з головних його переконань – несприйняття ідеї комунізму і соціалізму, причому тотальне, яке піднесло В. Гавела на вершину політики і суспільної думки свого часу [11].

Гавели – сім'я в минулому багата, походять з Північної Чехії. Батько В. Гавела – відомий архітектор. 1981 року Вацлав закінчив неповну середню школу, вечірню гімназію, працював лаборантом. З 1957 по 1959 рік служив в армії, після повернення став робітником сцени в театрі „АБЦ“. В театрі „На Забродлі“ він пропрацював 8 років, тут написав найвідоміші свої п'єси. Зрештою, заочно вступив до Академії музичного і театрального мистецтва і закінчив її з червоним дипломом.

У 1970-х роках В. Гавел у своїх публікаціях, п'єсах висловлює, за визначенням влади, „абсолютно чужі соціалізму ідеї“. У другій половині 1970-х років В. Гавел формується як професійний політик, один з авторів „Хартії-77“ – відверто антисоціалістичного документа. В цей період двічі побував у в'язниці, останній раз з жовтня 1977 до листопада 1978 року. 1989 рік почався черговою і лютотою сутичкою В. Гавела з владою. В січні він виступив на мітингу на Вацлавській площі в пам'ять про Яна Палаха, який здійснив самоспалення на знак протесту проти окупації Чехословаччини. В. Гавела було заарештовано, але внаслідок численних протестів 17 травня було звільнено. В листопаді 1989 року після початку „оксамитової“ революції В. Гавел створює Громадянський форум.

29 грудня 1989 року Федеральні збори Чехословаччини обирають В. Гавела президентом країни. В перший день 1990 року В. Гавел звернувся до громадян: країна в кризі – економічній, соціальній, освітній і екологічній. Вихід бачився через очищення моральної атмосфери, а також зверненні до ідеї формування громадянського суспільства. В галузі зовнішньої політики В. Гавел взяв на себе місію зміцнювати авторитет країни у світі, демонструвати взаєморозуміння, терпимість і миролюбство. Ініціативу в економічній політиці президент віддав В. Клауса.

В. Гавел не зміг зберегти єдину державу чехів і словаків. 26 січня 1993 року В. Гавел був обраний президентом Чехії. У сфері зовнішньої політики він послідовно дотримувався європейської і євроатлантичної інтеграції, недружньої політики стосовно Росії. 20 січня 1998 року В. Гавел був переобраний на другий термін як президент Чеської Республіки.

Без сумніву, В. Гавел увійде в історію Чехословаччини і Центральної Європи, і ввійде з іменем руйнівника комунізму. Але проникливі історики виявлять: справа творення в Чехії багато в чому відбувалася без нього.

У березні 2003 р. у результаті третього туру повторних президентських виборів у парламенті країни президентом Чехії було обрано В. Клауса. За нього віддали голоси 142 депутати з 281 депутата двох палат парламенту. В липні 2004 року подав у відставку прем'єр-міністр Чехії лідер соціал-демократів В. Шпідла. Новим прем'єром і лідером соціал-демократів став 34-річний С. Гросс. Через деякий час він подав у відставку після кількох тижнів політичної кризи, що була пов'язана з покупкою ним фешенебельної квартири. У квітні 2005 року новим прем'єр-міністром

став лідер лівоцентристської Соціал-демократичної партії І. Пароубек. У червні 2006 року відбулися чергові вибори до нижньої палати парламенту. Після них виявилось, що у парламенті ліві (соціал-демократи і комуністи), праві і центристи (ГДП, християнські демократи і зелені) мають однакову кількість голосів. 16 серпня В. Клаус призначив прем'єр-міністром лідера ГДП М. Тополанека. Проте новопризначений уряд не отримав вотуму довіри нижньої палати парламенту. Уряд М. Тополанека пішов у відставку [12].

Коли йдеться про трансформацію політичних і економічних структур **Словаччини** (територія – 49 тис. кв. км; населення – 5,4 млн. чол.), роль політичних лідерів у цих процесах, то важливо враховувати геополітичну особливість цієї країни. Політологи визначають її як „між”. Словаччина „розташована” між західними сучасними методами праці і наростаючою споживацькою психологією, між чинною парламентсько-демократичною системою і проявами авторитаризму, між політично стабільною Європою, хаотичними Балканами і ненадійним Сходом.

Згідно з Конституцією, прийнятою парламентом 1 вересня 1992 року, єдиним законодавчим органом країни є Національна Рада Словачкої Республіки, яка обирається на 4 роки у складі 150 депутатів. Главою Словачкої Республіки є президент, який до травня 1999 року обирався Національною Радою таємним голосуванням на 5 років. Президент призначає главу уряду, а той формує уряд. Дотримання владними структурами конституційних норм контролюється Конституційним судом, члени якого за поданням президента затверджуються Національною Радою [13].

Із 33 офіційно зареєстрованих політичних партій в парламенті після виборів 1992 року було представлено 6. Рух за демократичну Словаччину в коаліції зі Словачкою національною партією утворив парламентську більшість. Лідер Руху В. Мечіар 1993 року очолив перший уряд незалежної Словаччини.

В. Мечіар оголосив себе прихильником послідовних, розрахованих на тривалий період ринкових реформ. Особисте кредо: я за приватизацію, але послідовну, протягом кількох років, поки не визріють умови. У політичній сфері визнано невиправданим прагнення застосовувати авторитарні методи керівництва. Перспективними вбачаються компетентність, політичний реалізм і прагматизм у державному управлінні.

На нинішньому етапі Словаччина за темпами економічного розвитку посідає третє місце серед східноєвропейських країн. Завершено приватизацію у промисловості. В сільському господарстві збережено колективні господарства і кооперативи.

Словаччина, як і інші країни „Вишеградської групи”, прагнула щонайшвидше увійти до ЄС і НАТО. За вступ Словаччини до НАТО висловилося 38 % її громадян, понад 50 % були проти. Не дав відповіді на це питання і проведений у травні 1997 року референдум.

У вересні 1998 року на парламентських виборах перемогла коаліція демократичних партій. Новим головою уряду став її представник М. Дзуринда. Невдовзі було прийнято закон про прямі президентські вибори. У травні 1999 року президентом Словаччини став кандидат від цієї коаліції Р. Шустер, який переміг у другому турі В. Мечіара. За Р. Шустера проголосувало 57 % виборців. До цього у Словаччині було два президенти. Першого – Ю. Тіссо – в роки Другої світової війни призначив Гітлер. Другий – М. Ковач – обраний парламентом у січні 1993 року згідно з новою Конституцією Словаччини. Р. Шустер – третій президент Словацької Республіки.

Правоцентристський коаліційний уряд після парламентських 2002 року виборів знову очолив лідер Словацької демократичної унії М. Дзуринда.

Прихід до влади політичних партій правого спрямування і обрання президентом Словацької Республіки Р. Шустера створили сприятливі соціально-економічні й політичні умови для того, щоб Словаччина вже 2004 року стала членом не тільки НАТО, а й Європейського Союзу.

Рудольф Шустер – політичний портрет. Р. Шустер народився 1934 року, походить з робітничої сім'ї. Словацький німець. 1959 року закінчив будівельний факультет Словацької вищої технічної школи в Братиславі. Тривалий час працював за фахом. У 1983 – 1986 роках – мер міста Кошиця. В 1989 – 1990 роках – голова словацького парламенту. З серпня 1990 року до осені 1994 року на дипломатичній роботі, в тому числі – посол Словаччини у Канаді. З осені 1994 по червень 1999 року знову був мером міста Кошиця. З 15 червня за результатами другого туру прямих виборів (переміг экс-прем'єра Словаччини В. Мечіара) став президентом Словацької Республіки [14].

У квітні 2004 року четвертим президентом Словаччини на всезагальних виборах обрано І. Гашпаровича, який переміг у другому турі В. Мечіара. І. Гашпарович до 1992 року був генеральним прокурором Чехо-Словаччини, пізніше очолював парламент Словаччини.

Двосторонні українсько-словацькі відносини характеризуються стабільністю, врівноваженістю. В лютому 2007 року прем'єр-міністр Словаччини Р. Фіцо, перебуваючи з візитом в Україні, підтвердив готовність Братислави підтримувати плани України щодо вступу до ЄС і НАТО, продовжувати співробітництво в рамках Вишеградської четвірки в форматі „В – 4 + Україна” [15].

Президентсько-парламентські республіки

У Республіці Болгарія (територія – 110,9 тис. кв. км; населення – 7,7 млн. чол.), цьому „останньому вагоні соціалістичного потягу”, колишні політичні структури були зламані зусиллям кіл, які належали до правлячої еліти і підтримували лідерів опозиції за допомогою масових мітингів і демонстрацій.

Відповідно до Конституції, Болгарія — республіка з парламентським (фактично президентсько-парламентським) правлінням [16]. Державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу і судову. Президент є главою держави. Він уособлює єдність нації і репрезентує країну в

міжнародних відносинах. Народні Збори у складі 240 депутатів, які обираються на прямих виборах за пропорційною системою, здійснюють законодавчу владу і застосовують парламентський контроль. Голова Ради Міністрів (який обирається і звільняється парламентом за пропозицією президента) керує урядом, координує його політику і відповідає за її проведення. Правосуддя здійснюється Верховним касаційним судом, Верховним адміністративним судом, апеляційними, окружними, військовими та районними судами. Відповідний статус має Конституційний суд. Окремим законом визначаються організація та порядок діяльності органів місцевого самоврядування.

Становлення політичних структур характеризується перманентною конфронтацією різних гілок влади.

У Болгарії склалася багатопартійна система, відбулися вибори Народних Зборів, місцевих органів самоврядування. Президентом 1 серпня 1990 року Великі Народні Збори обрали Ж. Желева. В січні 1992 року в результаті прямих виборів він знову обирається президентом країни. Ж. Желев був в опозиції до соціалістичного режиму, переслідувався, автор кількох монографій, найбільш відомою є його книга „Фашизм”, у якій проводиться аналогія між фашизмом і комунізмом.

У вересні 1993 року наслідком конфлікту між Союзом демократичних сил, що мав тоді в парламенті 110 місць із 240, і президентом, який вирішив проводити надпартійну політику, стала відставка уряду Ф. Димитрова. Сформував новий уряд було доручено Л. Берову, професору університету, фахівцю в галузі економічної теорії, якого підтримали Болгарська соціалістична партія і Рух за права і свободи (етнічні турки). Однак уряд не зміг визначитися ні в політичній, ні в економічній сфері. Інфляція 1994 року становила 100 %, а безробіття – 20 %, країна мала багатомільйонний зовнішній борг.

У парламентських виборах 17 грудня 1994 року взяли участь 49 партій, проте їх результати визначали дві партії. На одному полюсі — Болгарська соціалістична партія, лідер якої Ж. Віденов у передвиборчій програмі заявив, що зможе гарантувати всім безпеку, зайнятість, безплатне медичне обслуговування і виведе країну з кризи. На другому — Союз демократичних сил, що провів свою передвиборчу кампанію на послідовному антикомунізмі. Його лідер Ф. Димитров стверджував: „Болгарином може називатися лише той, хто не комуніст”.

Виборці віддали перевагу соціалістам, які отримали 46 % голосів, за Союз демократичних сил проголосувало 25 % виборців. 25 січня 1995 року уряд очолив 37-річний уродженець Пловдива лідер соціалістів Ж. Віденов. Парламентська фракція, яка називає себе „демократичні ліві”, мала в парламенті 125 місць із 240, або абсолютну більшість. Союз демократичних сил мав 69 місць, Народний союз — 18, Рух за права і свободи — 13 місць.

1995 року соціалісти помітно зміцнили свої позиції, перемігши на виборах в місцеві органи влади. Намітилися позитивні зміни в економіці:

на 2,4 % зросло виробництво, зменшилась інфляція, досягнуто позитивного сальдо в зовнішній торгівлі. Проте весною 1996 року знову зросла інфляція, різко підвищилися ціни на енергоносії, що позначилося на всіх товарах, в тому числі й першої необхідності. На цьому тлі активізувалися нападки опозиції на уряд Ж. Віденова, який звинувачували в неспроможності вивести країну з економічної кризи.

У жовтні – листопаді 1996 року відбулися президентські вибори. Напередодні виборів Ж. Желев зняв свою кандидатуру: як спільного кандидата його не підтримали політичні партії консервативного і ліберального спрямування. Боротьба за посаду президента розгорнулася між політиками другого ешелону: від соціалістів — І. Маразовим, міністром культури, від опозиції — П. Стояновим, приватним юристом. У другому турі переміг П. Стоянов. За нього проголосувало 58,9 % виборців. Соціалісти вбачають причини своєї поразки в економічній скруті Болгарії, різкому падінні рівня життя народу.

У квітні 1997 року в Болгарії на вимогу правоцентристської коаліції відбулися дострокові парламентські вибори. Переконливу перемогу на них здобув Союз демократичних сил — понад 62 % голосів і, відповідно, 136 депутатських мандатів. Уряд сформував лідер СДС І. Костов, відомий економіст і математик, фахівець реформаторської орієнтації.

Останніми роками у Болгарії постійно зростає ВВП, заробітна платня (1996 року вона становила \$20 — 30, 2001 року — \$120 доларів), чому сприяє досягнута політична стабільність.

На цьому тлі дещо парадоксальними були результати парламентських (серпень 2001 р.) і президентських (листопад 2001 р.) виборів. Спочатку вибори приводять до влади колишнього монарха Симеона (Симеона II), представника правоцентристської партії „Національний рух Симеон II”), який очолив уряд, до складу якого входять також представники Соціалістичної партії, а потім лідера соціалістів Г. Пирванова, який стає президентом Болгарії. При цьому і новий президент, і глава уряду своїми головними цілями визначають вступ Болгарії до НАТО і ЄС, вважаючи одночасно надзвичайно важливим зміцнювати відносини з Росією, Україною, іншими стратегічними партнерами.

Георгій Пирванов – політичний портрет. Г. Пирванова (народився 1957 р.) називають найбільш правим політиком у рядах лівих, урівноваженим, обережним, сучасно мислячою людиною. Він доктор історичних наук. Обраний президентом Республіки Болгарія на виборах у листопаді 2001 року. Вступив на посаду 22 січня 2002 року [17].

Болгарський президент пройшов шлях партійного функціонера, 1996 року очолив Вищу раду Болгарської соціалістичної партії. Проводить активну зовнішню і внутрішню політику. Говорячи про розвиток Болгарії у 2002 році, Г. Пирванов особливо відзначив її успіхи на міжнародній арені: запрошення вступити в НАТО й успішні переговори з ЄС. За словами президента, „Болгарія вступає в клуб західних держав, але не повинна триматись як бідний родич”.

До однієї з найгостріших проблем, які стоять перед Болгарією, президент відносить тероризм. Військові дії на території колишньої Югославії створили поживний ґрунт для активізації тероризму в Південно-Східній Європі. Болгарія повинна стати складовою

глобальної коаліції проти тероризму, що цілком відповідає її національним інтересам.

Останнім часом обговорюється необхідність внесення змін до Конституції країни. Г. Пирванов вважає, що майбутні зміни не повинні піддати ревізії дух основного закону як стабільної європейської конституції, що є хорошою основою для розвитку демократичного процесу. Проте вступ країни в НАТО і ЄС робить необхідними деякі поправки в ній. Визначення військ НАТО як союзницьких позбавить необхідності проводити щоразу парламентські засідання стосовно переміщення цих військ через болгарську територію.

У червні 2005 року в Болгарії відбулися чергові вибори до Народних Зборів. Лише в серпні, після двомісячної політичної кризи, парламент затвердив склад лівоцентристського уряду на чолі з лідером Соціалістичної партії С. Станішевим. До коаліції увійшли Соціалістична партія (82 депутатських місця), колишня правляча центристська партія Симеона Сакс-Кобургського (53 депутатських місця) і Рух за права і свободи, який підтримують переважно етнічні турки (34 депутатських місця). Разом вони мають 169 із 240 місць.

У квітні 2004 року Болгарія стала повноправним членом НАТО, а в січні 2007 року – членом Європейського Союзу.

Республіка Польща (територія – 213,7 тис. кв. км; населення – 38,6 млн. чол.) — держава, що стала на шлях зміни суспільного устрою, маючи тривалу історію опозиції до тоталітаризму. Крах соціалістичної влади у Польщі започаткував процеси, що привели до падіння режиму комуністів і в інших країнах Центральної та Східної Європи. На ці процеси помітний вплив справив глава римської католицької церкви папа Іван Павло II. Зміна чинного ладу в 1989 році здійснювалася мирними засобами. Вирішальну роль відіграв „круглий стіл”, де було досягнуто компромісу між різними політичними силами, визначено стратегічні цілі — будівництво правової демократичної держави, перехід до ринкової реформи.

Конституція Республіки Польща затверджена 2 квітня 1997 року. Вона обмежила президентські повноваження, розширила прерогативи Конституційного суду, підтвердила двопалатний парламент. Законодавчу владу здійснюють Сейм і Сенат, виконавчу – президент і уряд, а судову – суди і трибунали. Територіальне самоуправління виконує публічні завдання, не закріплені Конституцією чи законами за іншими органами публічної влади. Основною одиницею територіального самоуправління є громада (gmina) [18].

Маючи тривалий досвід дисидентського опозиційного руху до колишніх владних структур, спрямованого на деструктивні дії, політичні сили, що дістали владу після перевороту, виявилися неспроможними до практичної конструктивної діяльності. Брак чіткої програми створення правової демократичної держави і громадянського суспільства, соціальна незахищеність різних верств населення перед шокowymi ринковими реформами, які болісно ударили по простих людях, призвели до критичного рівня довіри народу до владних структур. Це одна з причин, які зумовили перемогу лівих на виборах до Сейму у вересні 1993 року.

З осені 1993 року було сформовано коаліційний уряд лівих сил, який

прагнув ввести політичні та економічні реформи в цивілізоване русло, забезпечити соціальний захист тим, хто живе результатами власної праці. Новий уряд відразу опинився перед труднощами перетворень: продовжити реформи чи виконувати передвиборчі зобов'язання? Ні першого, ні другого за час, що минув, ліві демократи здійснити не спромоглися. Це дало підстави президентові порушити питання про відставку уряду В. Павляка. Основний мотив: уряд не має ні нових людей, ні нових ідей, які б прискорили реформи.

У лютому 1995 року В. Павляка заступив лівий демократ Ю. Олекса. Його уряд продовжив ринкові економічні реформи, але водночас повніше врахував необхідність задоволення соціальних потреб громадян, виходячи з того, що більшість суспільства завжди буде людьми без капіталу, проте в яких також є право вважати, що реформи мають відповідати їх інтересам. За останні роки у Польщі найвищі показники зростання (це єдина східноєвропейська країна, де обсяги виробництва 1996 року перевищили рівень 1989 року), низький рівень інфляції, помітне збільшення експорту, налагоджено надійні партнерські контакти із Заходом, поновлюються зв'язки з східними сусідами.

1995 рік пройшов у Польщі під знаком виборів нового президента. На цей пост було зареєстровано 17 претендентів, взяли участь у виборах 13. Польща ще раз здивувала своїм „розгулом демократії”, ствердила давній жарт відносно того, що „два поляки — це вже три партії”. Вибори мали два тури. У другому турі Л. Валенсу переміг 42-річний А. Кваснєвський — лідер партії Соціал-демократія Республіки Польща.

У вересні 1997 року в Польщі відбулися вибори до Сейму. Досить переконливу перемогу (33,8 % голосів виборців) отримав блок правих партій „Виборча акція „Солідарність”. Правлячий „Союз лівиці демократичної” підтримали 26,8 % виборців. 13,4 % голосів отримала центристська партія „Унія свободи”. Блок правих партій і центристська партія створили коаліційний уряд. Його очолив Є. Бузек. Представники нових політичних структур підтверджують незмінність економічного курсу країни, тобто курсу на ринкові реформи, але з більшою увагою до соціальних потреб людей.

27 липня 1998 року президент А. Кваснєвський підписав прийнятий Сеймом закон, згідно з яким з січня 1999 року на карті країни з 49 воєводств лишилося 16. Вводиться трьохланкова модель самоврядування: гміна — повіт — воєводство.

Наприкінці 2000 року А. Кваснєвського було обрано президентом на другий термін.

Парламентські вибори, що відбулися у вересні 2001 року, принесли переконливу перемогу лівим силам: за Союз лівих сил — Союз праці — віддали голоси 41,5 % виборців. Це — 211 із 460 депутатських місць у Сеймі. Згідно з офіційними даними, у виборах взяли участь 46,3 % уповноважених громадян. Проурядові партії „Виборча Акція „Солідарність” та „Унія

свободи” до парламенту не ввійшли. Новий уряд очолив лідер Союзу лівих сил Л. Міллер. Склалася унікальна ситуація – в руках одного політичного напрямку вперше після 1989 року зосередилися всі гілки влади: президентська, законодавча і виконавча. Від травня 2004 року уряд очолював М. Белка.

На парламентських виборах, які відбулися у вересні 2005 року, перемогу здобули дві партії правоцентристського напрямку: „Право і солідарність” (майже 27 % голосів) і „Громадянська платформа” (майже 24 % голосів). Правляча партія отримала 11,31 % голосів. Прем’єр-міністром президент призначив К. Марцинкевича – головного спеціаліста з питань економіки партії „Право і солідарність”.

У зовнішній політиці Польщі пріоритетними залишаються інтеграція у євроатлантичні структури при одночасному розвитку дружніх і ефективних відносин із сусідніми країнами, насамперед з Україною.

Багатовікова історія українсько-польського сусідства знає чимало зворушливих прикладів дружби, взаємодопомоги і співробітництва. Однак ця історія містить і трагічні сторінки, вона є історією „тяжкого братерства” – так названо документальний фільм, створений нещодавно в Польщі під патронатом А. Квасневського. У травні 1997 року президенти України і Польщі підписали спільну заяву „До злагоди і єднання”, у якій дано оцінку складним періодам історії двох народів[19]. Йдеться, насамперед, про так звану операцію „Вісла”, у ході якої 150 тисяч українців було переселено з місць компактного проживання. Своєю чергою, українські націоналісти в той час піддали репресіям польське населення на Волині та в Галичині. Значення заяви А. Квасневський оцінив так: „Глибоко людяна формула — вибачаємо і просимо вибачення” — має сенс навіть тоді, коли над кимось не тяжіє безпосередня відповідальність за те, що відбувалось у минулому”.

Александр Квасневський – політичний портрет. Час вимагає свого героя, який найповніше відповідав би його потребам. І таким героєм у певному сенсі в Польщі став А. Квасневський [20]. Він народився 1954 року в сім’ї лікаря. В середині 1980-х років стає наймолодшим міністром у польському уряді.

27 січні 1991 року XI з’їзд ПОРП прийняв рішення про припинення діяльності партії. В той же день було створено партію, яка отримала назву Соціал-демократія Республіки Польща. Її лідером став А. Квасневський. Сутність своїх політичних поглядів він визначає так: „Я людина лівиці, ліберальний соціал-демократ”. Відзначаючи різницю між собою і Т. Блером, А. Квасневський говорить: „Блер для мене є соціал-демократом, який насправді – соціал-ліберал. Я соціал-демократ, який прагне стати хорошим соціал-лібералом”.

Польська Конституція 1997 року обмежила права як парламенту, так і президента. Проте роль президента досить вагома: він є головнокомандувач, висуває кандидатуру прем’єр-міністра, бере участь у формуванні уряду, користується правом вето стосовно законів, які приймає парламент.

А. Квасневський рішучий прихильник громадянського суспільства як передумови створення демократичної держави, проте розуміє, що Польща поки що на початку цього процесу. Головною проблемою є політичне виховання населення в контексті поваги до права, пробудження громадянської активності, створення демократичних механізмів рівноваги і контролю.

Вступ Польщі до НАТО і ЄС А. Квасневський розглядає як безсумнівні успіхи періоду свого президентства. Він вважає також, що, ставши президентом, зробив регіональне

співробітництво пріоритетним напрямом своєї діяльності. Німеччина нині є основним економічним партнером Польщі. Нові відносини, хоч і не без труднощів, вибудовуються з Росією. Особлива роль у польській зовнішній політиці належить Чехії, Словаччині, Україні, Литві і Білорусі.

Останнє десятиріччя XX століття було для Польщі часом серйозних потрясінь і глибоких змін. А. Квасневський став одним з тих, хто очолив державу в цей відповідальний період, двічі переміг на президентських виборах. Причому, якщо перемога 1995 року була важкою і майже половина виборців не підтримала його, то вибори 2000 року показали, що А. Квасневський справді „президент всіх поляків”. Перебував на цій посаді до 23 грудня 2005 року.

23 жовтня 2005 року президентом Польщі обрано Л. Качинського, одного з лідерів партії „Право і солідарність”. Він отримав 54,46 % голосів виборців, його ж суперник Д. Туск, лідер партії „Громадянська платформа” – 45,53 %. У грудні 2005 року приступив до виконання своїх обов’язків.

У липні 2006 року, після відставки К. Марцинкевича, прем’єр-міністром польський парламент затвердив Я. Качинського – радника і брата-близнюка президента.

В Румунії (територія – 237,5 тис. кв. км; населення – 22,4 млн. чол.) зміна суспільного ладу характеризувалась надзвичайною жорстокістю. Лідера партії і держави та його дружину було знищено фізично.

Лише через п’ять років екс-прем’єр-міністр П. Роман у французькому журналі „Парі-Матч” розповів про останні години Н. Чаушеску [21]. Вранці 24 грудня 1989 року Рада Фронту національного порятунку, до якої увійшли Й. Ілієску, П. Роман, С. Брюкан, Ж. Войкан, ухвалили рішення знешкодити Н. Чаушеску. Виходили з того, що інакше його прихильники (частина армії, гвардія) чинитимуть запеклий збройний опір, що не виключає громадянської війни і відновлення тоталітарного режиму. Судовий процес, на якому наполягав Й. Ілієску, відбувся у містечку Торговісте за 100 км від Бухареста, куди втекли на вертольоті і де потім були заарештовані Є. та Н. Чаушеску. Близько другої години дня 24 грудня генерал В. Станкулеску, якому Рада Фронту національного порятунку доручила здійснити процес над диктаторами, доповів, що тиранів засуджено на смерть і вирок уже виконано, про що повідомили країну по телебаченню вранці 26 грудня.

Отже, в Румунії зміна тоталітарного режиму супроводжувалася жорстокою політичною боротьбою. Ситуацією, зрештою, оволодів Фронт національного порятунку, до якого увійшли і комуністи. Перші вибори на багатопартійній основі відбулися 20 травня 1990 року. На них були обрані двопалатний парламент і президент. Президентом став Й. Ілієску. Утворено коаліційний уряд на чолі з П. Романом, який почав здійснювати ринкові реформи, проте через серйозну економічну кризу був змушений 1994 року піти у відставку. Новий уряд очолив Н. Векерою. Нарешті в країні було зупинено падіння виробництва, спостерігалася відносно висока стабільність національної валюти, пожвавлення зовнішньої торгівлі, знизилась інфляція, середня заробітна платня становила близько \$150. За оцінкою експертів, ринкові реформи відбуваються в Румунії повільно,

суперечливо.

21 листопада 1991 року було прийнято нову Конституцію, яка проголосила перетворення країни на демократичну правову державу з вільною ринковою економікою.

27 вересня 1992 року відбулися другі парламентські і президентські вибори. Президентські вибори проходили в два тури. У другому турі переможцем став Й. Ілієску, який отримав понад 60 % голосів. У цілому 6,5 року перебування при владі экс-комуніста Й. Ілієску характеризувалося політикою, що поєднувала обережність і нерішучість з консерватизмом, що гальмувало економічні реформи.

Парламентські і президентські вибори восени 1996 року привели до різкої зміни політичного ландшафту країни і до повної зміни влади. Переконливої перемоги досягла Румунська демократична конвенція, яка у новому парламенті здобула понад 30 % місць і отримала право формувати уряд. Її лідер Е. Константінеску переміг у другому турі президентських виборів. За нього проголосувало 54 % виборців, а Й. Ілієску набрав 46 %. Уперше в історії Румунії глава держави втратив владу демократичним шляхом. Новий президент і заново сформований уряд, очолюваний колишнім мером Бухареста 42-річним В. Чорбою, намагалися провести більш глибокі ринкові реформи і повести рішучу боротьбу з корупцією та організованою злочинністю.

У червні 1997 року президенти України і Румунії підписали міждержавний договір про дружбу, співробітництво і добросусідство. Переговори про його підписання держави вели майже 5 років. Україна і Румунія відмовилися від взаємних територіальних претензій і підтвердили суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність своїх кордонів. Згідно з договором, Північна Буковина і острів Зміїний на Чорному морі назавжди залишаються у складі України. Про розмежування шельфу Київ і Бухарест збираються домовитися в наступні роки.

У листопаді 2000 року відбулися чергові президентські і парламентські вибори. Соціал-демократична партія Румунії (Соціал-демократична партія є правлячим політичним блоком, утвореним 16 червня 2000 року внаслідок злиття цієї партії з Партією соціальної демократії) і партія „Велика Румунія” отримали більшість місць у парламенті. Президентом було обрано Й. Ілієску. Уряд очолив лідер Соціал-демократичної партії А. Нестасе.

Йон Ілієску – політичний портрет. Й. Ілієску – представник інтелектуальної еліти Румунської комуністичної партії. 1955 року закінчив московський технічний вищий навчальний заклад, працював інженером-енергетиком у дослідному інституті. З 1967 по 1971 рік – міністр з проблем молоді. В цей же час був обраний секретарем ЦК РКП. Через ідеологічні розходження з Н. Чаушеску був звільнений з цієї посади [22].

Напередодні грудневих подій 1989 року обіймав посаду директора Технічного видавництва. Очолив Фронт національного порятунку як орган влади, що взяв відповідальність очолити народний рух. Автор „Звернення до країни Ради Фронту національного порятунку”. Філіали Фронту контролювали всю країну, всі центри влади. У цей період Й. Ілієску стає харизматичною фігурою, що виражає загальнонаціональну потребу вивести країну

з економічного глухого кута і культурного застою, покінчити з поліцейськими методами управління державою.

У травні 1990 року Й. Ілієску обирається президентом Румунії, переобирається на цю посаду 1992 року. Того ж року Й. Ілієску на базі Фронту національного порятунку (його демократичної частини) утворює Партію соціальної демократії Румунії.

1996 року Й. Ілієску програв президентські вибори представнику партії праволіберального гатунку Демократична конвенція Румунії Е. Константінеску. Президентські і парламентські вибори 2000 року привели до влади Партію соціалістичної демократії Румунії, яка повернулася на арену політичного життя як найвпливовіша організація соціал-демократичної спрямованості лівоцентристського гатунку. До влади як президент країни знову прийшов Й. Ілієску.

У зовнішній політиці Румунія прагне інтегруватися у європейські та євроатлантичні структури. У квітні 2004 року вона стала членом НАТО, а в січні 2007 року – членом ЄС.

У грудні 2004 року президентом Румунії обрано Т. Башеску – політика центристського напрямку, мера Бухареста. Прем'єр-міністром став К. Терічану.

Отже, в країнах Центральної і Східної Європи відбуваються суперечливі процеси. Держави регіону перебувають на різній стадії переходу до демократії. Між ними існують істотні відмінності в рівні демократизації, стабільності демократичної системи, консолідації демократії. Електорат у цих країнах віддає перевагу політичним силам то ліберально-демократичного, то лівого спрямування.

В усіх країнах Центральної і Східної Європи існують такі атрибути демократії, як демократичні вибори, законодавчі органи і уряди, багатопартійність, неурядові організації, відносно незалежні засоби масової інформації. Гарантовано дотримання громадянських прав і свобод, захист прав національних меншин. Разом з тим, досвід політичної трансформації свідчить, що наявність окремих структурних елементів демократії не обов'язково означає встановлення реальної демократії. Про рівень демократизації країн свідчить не наявність демократичних інститутів на кшталт західних, а ефективність їх функціонування в конкретних умовах країн, що трансформуються.

Процес становлення владних структур відбувається з труднощами. Загальною хворобою є конфлікт між законодавчими і виконавчими структурами через брак досконалих правових норм їх взаємовідносин. Трапляються випадки корупції серед законотворців і державних чиновників. У країнах регіону ще не сформоване сильне громадянське суспільство, яке стало б важливим фактором політичної активності й тиску на неефективні владні інститути.

Усі країни Центральної і Східної Європи прагнуть увійти до ЄС і НАТО. У липні 1997 року лідери Альянсу підписали протоколи про приєднання до НАТО трьох нових членів - Чехії, Угорщини і Польщі. Після ратифікації протоколів державами Альянсу навесні 1999 року, ці держави, а в квітні 2004 року і Болгарія, Словенія, Словаччина, Румунія стали повноправними

членами НАТО.

На нинішньому етапі США прагнуть розмістити у Польщі і Чехії, як країнах НАТО, елементи ПРО [23].

1 травня 2004 року до 15 країн-членів ЄС приєдналися 10 нових держав, серед них Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина, а з 1 січня 2007 року – Болгарія і Румунія.

Які уроки можна винести для України з досвіду країн Центральної і Східної Європи?

Перший. У період гострих політичних негараздів ефективних засобів відновлення контролю над суспільними процесами необхідно шукати в нових, більш дієвих формах правління, в підвищенні ефективності діяльності інститутів влади, а не в жорсткій боротьбі парламенту, уряду, президента та у витончених політичних інтригах. Досвід постсоціалістичних країн підтверджує, що і президентські, і напівпрезидентські форми державного правління, в яких витримано рівновагу повноважень, гарантують демократичний розвиток країни. Парламентські системи правління, як правило, також забезпечують процес демократизації при наявності суперповноважень прем'єр-міністра. Відбувається це тому, що в цих східноєвропейських країнах при владі стояли президенти, повноваження яких були офіційно обмежені, але які мали потужний авторитет у суспільстві. Здатність В. Гавела приборкати авторитарні амбіції тогочасного прем'єр-міністра В. Клауса допомогла утримати Чехію на шляху демократизації. Те ж можна сказати про взаємовідносини А. Гюнца і прем'єр-міністра Й. Антала в Угорщині, вплив президента Ж. Желева на уряд, який періодично очолювали соціалісти.

Другий. Глава держави має бути лідером нації. Суть лідерства – здатність запропонувати перспективний курс розвитку країни, спрямований на забезпечення національних інтересів і добробуту народу. Громадяни України, як свідчать соціологічні дослідження, бажають бачити на посаді президента визнаного лідера загальнонаціонального масштабу, раціонального політика, який, очоливши державу, впевнено завершив би економічні реформи, поборов бідність, безробіття, викоринив злочинність, корупцію, клановість. До останнього часу цього не відбулося. Надзвичайно складні завдання постали перед владною елітою після формування в серпні 2006 року, відповідно до змін до Конституції, парламентської коаліції і затвердженням нового уряду, який повинен стати місцем для скоординованої чіткої роботи, а не плацдармом для боротьби за владу. Протистояння, яке виникло між гілками влади і яке послаблює владу, обумовлене: болісним процесом перерозподілу повноважень; недосконалістю змін, внесених до Основного Закону; суб'єктивним фактором, фактором взаємовідносин між керівниками держави та їх оточенням. Очевидно, що слабка і безвідповідальна влада не зможе утриматись тривалий час тільки за рахунок колишніх обіцянок народові, які абсолютно не виконуються. Через те у нинішньої української

влади залишається єдиний вибір: або залучити у свої ряди справжніх професіоналів, які, доклавши значних зусиль, зможуть виправити існуючу ситуацію; або її змете вихор історичних змін.

Третій. Для посилення стратегічної складової діяльності владних структур, її аналітичного супроводу необхідно активно використовувати інтелектуальний потенціал духовної еліти, яка професійно володіє словом, образом, гаслом, здатної апелювати як до сумління, так і до розуму громадян, і яка, зрештою, не повинна стояти осторонь від державних проблем, а має повернути собі голос, стати справжньою совістю нації і сказати своє слово так, щоб її почули і суспільство, і правляча еліта.

І на закінчення. Кожному етапу суспільного розвитку, кожній політичній системі й політичному режимові властиві свої методи управління суспільством. За умов тоталітаризму, як правило, владарюють диктаторські типи політичних режимів, які діють не за демократичними законами, а шляхом маніпулювання свідомістю мас. Проте політична історія свідчить, що лише за умов демократичного суспільно-політичного устрою відкривається можливість формування політичних режимів, які в основу своєї діяльності кладуть демократичні цінності. Процес цей відбувається складно, суперечливо (приклад тому останні події в Угорщині, Польщі, Чехії).

Консолідувати українське суспільство і повернути вектор його розвитку в бік реальних демократичних перетворень може тільки першочергова і найбільш прискіплива увага влади, її політичних лідерів до створення умов суворого контролю за виконанням прийнятих і тих, що будуть прийняті, законів і демонстрація особистісних зразків поведінки, які б відповідали сучасним демократичним цінностям.

Яким бачиться вихід із ситуації? На сучасному етапі для українського народу сильна демократична влада є нагальною потребою.

Література:

1. Див.: Республика Албания // Центральноевропейские страны на рубеже XX – XXI вв. Аспект общественно-политического развития. Историко-политологический справочник. – М., 2003. – С. 14 – 31.
2. Див.: Там само. – С. 19 – 20.
3. Див.: Конституція Республіки Угорщина // Конституції нових держав Європи та Азії. – К., 1996. – С. 311 – 322.
4. Див.: **Ткач Д. І.** Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.: МАУП, 2004. – С. 121 – 123.
5. Ференц Дьюрчань: „Для наших отношений очень важны экономика, экономика и еще раз экономика” // Зеркало недели. – 2005. – 12 февраля.
6. Див.: **Сагайдачный Н.** Венгрия: Бой за демократию // Зеркало недели. – 2006. – 7 октября.

7. Див.: **Dalos G.** Die letzte Ltauch der Ara Antall // Enrapaische Rund Schau. – 1994. – № 2. – С. 90 – 91.
8. Див.: Конституція Чеської Республіки з 16 грудня 1992 року // Конституції нових держав Європи та Азії. – К., 1996. – С. 488 – 502.
9. Цит. за: **Рудич Ф. М.** Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации полит. систем в странах СНГ и Балтии, Центр. и Вост. Европы): Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Довіра, 1999. – С. 119.
10. **Klaus V.** Die Tschechische Republic und die Integration Europas // Europaische Rund Schau. – 1994. – N 3. – С. 5.
11. Див. про це детальніше: **Довгялло М. С.** Политическая история зарубежных славянских стран новейшего времени: Справочник / Минск: ТетраСистемс, 2006. – С. 21-23.
12. Див.: **Друзенко Г.** Сто на сто по-чешски // Зеркало недели. – 2006. – 14 октября.
13. Див.: Конституція Словацької Республіки з 1 вересня 1992 року // Конституції нових держав Європи та Азії. – К., 1996. – С. 463 – 480.
14. Див.: Словацкая республика // Центральноевропейские страны на рубеже XX – XXI вв. Аспекты общественно-политического развития. Историко-политический справочник. – М., 2003. – С. 157 – 158.
15. **Сирук М.** Динамизация диалога. Украина и Словакия интенсифицируют отношения // День. – 2007. – 28 февраля.
16. Див.: Конституція Республіки Болгарія. Прийнята Великими Народними Зборами 12 липня 1993 // Конституції нових держав Європи та Азії. – К., 1996. – С. 132 – 152.
17. Див. про це: **Бурдяк В. І.** Республіка Болгарія на зламі епох: політична трансформація суспільства. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 494.
18. Див.: Конституция Республики Польша от 2 апреля 1997 г. // Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник: В 4-х т. – Т. 3. – М., 1998. – С. 685.
19. Див.: **Зеленько Г.** „Навздогінна модернізація”: Досвід Польщі і України. – К.: 2003. – С. 186.
20. Див. про це детальніше: **Локошина Л. С.** Александр Квасневский – президент всех поляков // Политические лидеры и стратеги реформ в Восточной Европе. – М., 2003. – С. 44 – 75.
21. Див.: **Роман П.** Операція „Жовтий шлейф”, або Останній час диктатора Ніколае Чаушеску // Україна. Європа. Світ. – 1995. – 8 – 15 лютого.
22. Див. про це детальніше: **Биткова Т. Г.** Политические лидеры и их роль в преобразовании румынского общества // Политические лидеры и стратегии реформ в Восточной Европе. – М., 2003. – С. 111 – 120.
23. Див.: **Горбулін В.** Про ПРО і не лише // День. – 2007. – 13 березня.

„Війни ідентичностей”: сценарії і ризики

Лариса Нагорна,

доктор історичних наук,

головний науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Кураса НАН України

Світовий інтелектуальний бестселер – книга С. Гантінгтона „Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку” – наводить на доволі песимістичні роздуми щодо ймовірних наслідків протистоянь і конфронтацій, які спостерігаємо нині в Україні. Задавлений ціннісний конфлікт, зумовлений парадоксами розвитку українських регіонів у різних цивілізаційних системах, обертається станом, близьким до „війни всіх проти всіх”. На цій основі на наших очах розігрується „драма нерозуміння” – ідентифікаційні процеси розгортаються у просторі несумісності основоположних цінностей і смисложиттєвих парадигм. Те, що на поверхні має вигляд зіткнення політичних амбіцій, насправді є черговою, найглибшою в українській історії, ідентифікаційною кризою, яка дедалі більше набирає вигляду „війни ідентичностей” – політичних, культурних, регіональних, етнічних та інших.

Ідентичність – термін настільки ж загальнозживаний, наскільки й розмитий. Суспільна думка другої половини XX століття революціонізувала політичний простір, зробивши це запозичене з психології поняття універсальним інструментом аналізу свідомісних конструктів.

Людина прагне до утвердження своєї винятковості й неповторності. Але вона й прагне – частіше несвідомо – до отождолення себе з членами певної групи і співвіднесення своєї поведінки з узвичаєними в цій групі еталонами. Так вона захищає свій життєвий простір від усього небажаного, зловісного, незрозумілого. „Ми знаємо, ким ми є, лише після того, як дізнаємось, ким ми не є, і часто лише тоді, коли знаємо, проти кого ми” [1]. Приблизно те саме відбувається на груповому рівні, але механізми взаємодії тут складніші й більш підвладні ідеологічним впливам.

Аналіз суспільних реалій крізь призму теорій ідентичності став своєрідною модою і, як і будь-яка мода, є об’єктом жорсткої критики. Соціальні конструктивісти, здається, зуміли переконати всіх у тому, що

ідентичність це не щось цілісне й визначене – це рухлива, двозначна, мінлива, дискурсивно сконструйована субстанція, яка, до того ж, девальвує від частого застосування в соціогуманітарних науках. Р. Брубейкер і Ф. Купер всерйоз закликають „вийти за межі „ідентичності” в ім'я концептуальної чистоти” [2]. Ось тільки пропонувані численні заміники ні в науковому, ні в політичному дискурсі чомусь не приживаються.

Секрети життєвого ресурсу (і руйнівної сили) ідентичності прояснюються, якщо вдумливо читати С. Гантінгтона. Конфлікти, що виникають на ґрунті незбігу цінностей, мають тенденцію жити власним життям і розвиватися за моделлю „стимул – реакція”. „Війни ідентичності” виникають на основі „динаміки ненависті”, а далі виникає щось на зразок „дилеми безпеки” у міжнародних відносинах: „страхи, недовіра і ненависть з кожного боку живляться за рахунок одні одних. Кожна сторона драматизує і перебільшує різницю між силами добра і зла і, зрештою, намагається перетворити цю різницю на остаточну різницю між живими і мертвими”.

Найтиповіший приклад того, як це відбувається в житті, – Боснія. Доки серби, хорвати й мусульмани мирно жили поруч, їх релігійна ідентичність була досить слабкою. Але руйнація ширшої югославської ідентичності знищила фундамент общинності, і кожна спільнота почала визначати свою приналежність у релігійних категоріях з присмаком націоналізму. Відтоді „у своїй локальній війні вона сприймає себе не лише як борця з іншою локальною етнічною групою, але і як борця з іншою цивілізацією”. А далі кожна сторона демонізує свого супротивника, змальовує його нелюдом і в такий спосіб узаконює його вбивство [3].

Україна, зрозуміло, не Боснія, ото ж жахи братовбивства їй (поки що) не загрожують. Але часто тиражований погляд на нашу країну як бастион стабільності й громадянського миру життєвим реаліям уже давно не відповідає: навпаки, частіше доводиться говорити про дестабілізацію. „Критична маса” нестабільності наростала поступово, проявляючись у втраті орієнтирів, у прискореній маргіналізації суспільства, в розхищенні моральних норм, в політичних скандалах. Зрештою, розбурхана соціальна енергія вихлюпнулася на майдани. Але завищені очікування не справдилися. Вони створили ефект поглиблення ідентифікаційної кризи.

Ідентифікаційна криза у її сьогоднішньому вигляді – це, насамперед, розмиті ціннісні й зовнішньополітичні орієнтації, невизначені перспективи, постійний пошук ворогів, безкінечне „перетягування каната” у владних верхах, аномія з паралельним наростанням агресивності на масовому рівні. Це нестримна політизація регіональних, етнічних, міжконфесійних відносин на тлі байдужості суспільства до проблем цивілізованого співжиття і здорового довілля. Це гостро різні версії „віртуального” минулого і, як наслідок, девальвація понять „патріотизм”, „національна гордість”. Це дезорієнтована молодь, яка не бачить гідних прикладів для наслідування і шукає розради в сумнівних заняттях і схильності до

„ерзац-культури”. Це загальне падіння моралі, коли не соромно красти й зраджувати.

Своєрідність сучасної української ситуації полягає у стані своєрідної загальмованості, наявності синдрому, який у соціології вкладається в поняття „кризи запізненого реагування”. Певна інфантильність еліт, спричинена, не в останню чергу, тривалим домінуванням радянського різновиду державного патерналізму, зумовлює мляве реагування на вимоги і виклики часу. Замість зосередження на завданнях модернізації виробництва, зниження енерговитратності (яка у нас уп’ятеро вища, ніж у розвинутих країнах Заходу), оновлення виробничих потужностей і комунікацій, наша управлінська і бізнесова еліта переймається переважно перерозподілом власності, боротьбою за контроль над фінансовими потоками, зведенням міжкланових рахунків, політичною боротьбою. Паралельно, під гаслами відродження, відбувається свідоме чи несвідоме заохочення процесів архаїзації суспільних цінностей, орієнтація на систему традицій, закорінених в сільському побуті. Так Україна поволі сповзає з орбіти індустріальної, космічної держави в трясовину дрібнотоварного виробництва, тіньового розподілу, приземлених інтересів, що неминуче породжує деінтелектуалізацію й деморалізацію.

Асиметрія орієнтацій, амбівалентність ціннісних настанов, псевдосинкретизм політичної культури з виразними ознаками регіональних розмежувань, етноконфліктність, розбалансованість міжцерковних відносин, конгломератний характер партійної системи – все це тривожні симптоми політичного нездоров’я соціуму. Вади „політичного менеджменту” і суспільна аномія мають своїм наслідком брак механізмів самоорганізації, що робить проблематичними перспективи дієздатного громадянського суспільства. Щодо завдань формування політичної (громадянської) нації, то про це останнім часом взагалі говорити „не прийнято”.

Чому „державницький проект”, якого гостро потребує Україна, набув останнім часом такого аморфного, невиразного вигляду? Причиною цього, не в останню чергу, є неприродне для цивілізованої держави протистояння у владних структурах, що віддзеркалює незбіг двох докорінно різних стратегій державного будівництва і різних ціннісних систем. Традиціоналістський сегмент соціуму, виразником настроїв якого виступає президентська команда, орієнтується на монокультурну модель – з пріоритетами для „титульного етносу” і активним використанням для їх утвердження механізмів історичної пам’яті. Контрпродуктивність цієї моделі усвідомлюється не відразу – адже український етнос в історичному плані належить до числа травмованих і потребує відповідних компенсаторних механізмів відновлення історичної справедливості. Але якщо дійти до суті, то кількість втрат на цьому шляху виявляється неспівмірною з очікуваними здобутками. Бо механізми історичної пам’яті виразно налаштовуються на „віктимізацію свідомості”, що створює

похмурий суспільний фон і паралізує енергію творення. Україна постає у вигляді постійної жертви підступних „воріженьків”, справжні й уявні травми роз’ятруються, суспільство привчається до мислення в бінарних, конфронтаційних категоріях. Зрозуміло, що вибудова на цьому шляху оптимістичного світосприйняття з налаштованістю на толерантність, повагу до інакшості становитиме значні труднощі.

Інший спектр суспільства, який умовно можна вважати ліберально орієнтованим, віддає перевагу універсалістським, загальногромадянським цінностям перед етнокультурними. Суспільні ідеали відшукуються на шляхах модернізації, зростання культури підприємництва, мобілізації інтелектуальних ресурсів. Але урядовий блок, який претендує на представництво інтересів цієї частини соціуму, не має чітко визначеної стратегії просування обраним шляхом і найчастіше демонструє позицію „невтручання”. Тактика ситуаційного реагування не сприяє ефективному пошуку відповідей на глобалізаційні, екологічні та інші виклики. Слабо використовуються можливості ЗМІ, насамперед – телебачення для формування привабливого образу країни і цивілізованих принципів співжиття.

Маємо, отже, розірване на частини політичне поле і співіснування – далеко не мирне – діаметрально протилежних ідентифікаційних практик. На небезпеку такого стану ще кілька років тому звертала увагу польська дослідниця української ідентичності О. Гнатюк: тенденції „холодної війни” у дебатах про ідентичність здатні спровокувати серйозний внутрішній конфлікт. Дискурс про Україну як міст, що з’єднає дві цивілізації, було підмінено уявленням країни як ареалу змагання двох чужих, а то й ворожих цивілізацій. Ефект від наполегливого конструювання „образу ворога” у цьому випадку може бути такий, як від рушниці, що висить на стіні у першій дії п’єси [4].

Консолідація громадян навколо інтерпретацій минулого ймовірна лише у стабільних соціумах з односпрямованими ціннісними настановленнями. У розколотих, поляризованих суспільствах простір історичної пам’яті – суцільна зона ризику. Історію пишуть люди із своїми симпатіями й уподобаннями, і читач має справу переважно не з фактами, а з інтерпретаціями. Ні довільні тлумачення, ні елементи міфологізації тут не виключені. Та й взагалі в історії марно шукати універсальну, придатну для всіх Істину. Надто щільно переплітаються в ній різноспрямовані інтереси й амбіції, щоб історієписання стало безсторонньою фіксацією реальності. „Своя правда” може бути і у народів, і в суспільних груп.

Сказане, зрозуміло, не означає, що механізми історичної пам’яті взагалі не мають включатися в процес конструювання ідентичностей. „Образ минулого” – невід’ємний елемент політичного ландшафту і дієвий інструмент впливу на суспільну свідомість. Йдеться про дози і тональність. Якщо людину з раннього дитинства переконують, що вона належить до нещасливого, гнобленого, „упослідженого” народу, то чи виросте вона

патріотом?

Ідентичності (відповідно – й самоідентифікації) формуються на основі багатьох чинників – як об'єктивних, так і суб'єктивних. Значення останніх – в розумінні цілеспрямованого впливу еліт на формування національної свідомості – не можна недооцінювати. Конструювання ідентичностей – це складний і тривалий у часі когнітивний процес, в якому беруть участь сотні політичних акторів – від владних верхів до голови сільської громади. Забезпечити односпрямованість зусиль у цьому потоці не просто. Але кожний учасник політичного процесу має розуміти, що ресурс ідентичності та його емоційний вплив прямо залежать від міри здорового глузду і налаштованості на конструктивну взаємодію. Категоричних оціночних суджень, а, тим більше, спорудження неперехідних бар'єрів тут слід уникати.

У фундамент національної ідентичності можуть закладатися в різних пропорціях і ліберальні ідеї, і християнські цінності, й елементи націоналістичної ідеології – ті, які підтримують каркас патріотизму. Але оскільки в такому поєднанні можуть бути небезпечні пастки, важливо прагнути, щоб межі ідентичності були рухливі, а сама вона не „забронзовіла” до стану категоричного несприйняття „інакшості”. Інтерпретативні схеми (фрейми, якщо користуватися терміном Д. Сноу і Р. Бенфорда) мають бути так підігнані одна до одної, щоб створювати цілісність і, водночас, залишати простір для маневру. Вони повинні резонувати з колективними спогадами, але неприпустимо політизувати їх до такої міри, щоб вони ставали додатковим джерелом суспільної поляризації.

У загальносвітовому політичному дискурсі дедалі більше утверджується термін „політика ідентичності”. Для українського вуха він ще незвичний – ідентичність у нас прийнято розглядати як уже сформовану даність. Та саме в руслі аналізу „політики ідентичності” формується новий вимір проблемного поля соціальної теорії. Йдеться, насамперед, про з'ясування можливостей для конструювання життєздатних пояснювальних схем і концептуальних парадигм, максимально віддалених від „пошуку ворога” і перебільшення значення „зовнішнього примусу”. „Проективна ідентичність”, яка на цій основі вибудовується, здатна створювати ефективну протизагугу і так званій легітимізуючій, створюваній у процесі владного дискурсу, і протестній ідентичності опору [5].

У здоровому соціумі політика ідентичності виходить з необхідності прийняття певних політичних рішень на основі врахування ідентифікаційних практик, які історично склалися. Але водночас вона протистойть есенціалізму, ґрунтованому на трактуванні ідентичностей як фундаментальних, усталених сутностей. Паралельно вона ставить під сумнів і тенденцію до використання самого факту належності до групи як обґрунтування права говорити від її імені. Ідентичності множинні й рухливі, а їх ієрархія схильна до трансформацій та мутацій. Особливо

це стосується національної ідентичності, життєво важливої для кожної людини. Як справедливо зауважує Е. Ян, „одновимірність національної ідентифікації – це феномен суспільства, що воює” [6].

Щоб українське суспільство остаточно не перетворилося на суспільство, що воює, у фундамент політики ідентичності мають закладатися ідеї горизонтальної ідентифікації членів спільноти – як громадян. Система цінностей, що при цьому вибудовується, має виходити з реалій і викликів постіндустріального світу, в якому панують жорсткі правила гри, підпорядковані логіці конкурентоспроможності. Очевидно, що інтегративна функція національної ідентичності безпосередньо залежатиме від того співвідношення загальногромадянських і етнонаціональних пріоритетів, яке у неї буде закладено. І ще – від здатності соціуму до саморефлексії й самокритики з відмовою від крайнього радикалізму й національної мегаломанії.

Доводиться визнати, що в процесі становлення української незалежності в ідентифікаційних матрицях з подачі націонал-демократів досить вправно використовувалися „оборонні” мотиви у поєднанні з романтичним уявленням про особливу „українську місію”. Вплив регіональної ідентичності галичан, сформованої на ґрунті етноцентризму, монолінгвізму, романтизованої патріархальності і своєрідного „охоронного консерватизму”, виявився, поміж іншим, в ізоляціоністських настановах щодо російської культури. Вони не могли не наштовхнутися на активне несприйняття з боку південно-східного сегмента українського соціуму, ідентичність якого сформувалася під виразним впливом тривалої належності до „російського світу”. Оскільки ця ідентичність виявилася додатково обтяженою „залишковою радянськістю” і новітнім корпоративізмом на тіньовій основі, обстоювання її права на існування ведеться переважно не в руслі пошуку компромісів, а на шляхах конфронтації.

В результаті „маємо те, що маємо” – „патронажну” демократію з елементами архаїки і постійними пошуками „п’ятої колони”, викривлені авто- і гетеростереотипи, ксенофобські прояви. Малоуспішний пошук об’єднувальної національної ідеї, в якій багато хто бачив панацею від різномислення, зробив Україну класичним прикладом поліморфності, аж до смакового використання категорій і понять. Відверте нехтування конституційних норм і неповага до законів, рейдерство, „битви” за посади – це вже розплата за невміння або небажання вибудовувати цивілізовані норми співжиття.

Які сценарії дальшого розвитку подій уявляються найбільш імовірними? Перший – на політичному полі з перемінним успіхом і надалі триватимуть „бої місцевого значення”. Перманентна конфліктність з піками загострення і періодами затухання вже стала нормою нашого життя, а залишковий, хоч і невеликий, ресурс сталості підтримуватиме упродовж певного часу відносну рівновагу. Другий – черговий сплеск громадянської активності.

На новому витку тут, імовірно, напруга пристрастей буде на порядок вищою, а, отже, й наслідки можуть виявитися непередбачуваними. Третій – антикризовій коаліції разом з урядовою командою вдасться нарешті виробити зрозумілу і прийнятну, бодай для більшості громадян, стратегію подолання травмуючого досвіду і концентрації суспільної енергії навколо загальнозначущих цілей. І, нарешті, четвертий – в разі неуспіху третього сценарію відбудеться чергова спроба реанімації „націоналізуючих” схем (термін Р. Брубейкера) – із вже по-новому розмежованими реляційними полями суперництва і триваючою „репрезентаційною боротьбою” між політичними акторами [7].

Ситуація, що склалася в українському суспільстві на початок 2007 року, залишає, на жаль, небагато надій на пом’якшення градусу конфліктності. Особливо непокоїть феномен „негативної солідарності”. Коли в розколотому соціумі вимушено блокуються елітні групи з протилежними інтересами, існує небезпека умисного продукування ризиків і навіть перетворення ризиків на предмет торгу. Енергію соціальної деструкції, яка при цьому виділяється, за її руйнівною силою можна порівняти з ланцюговою ядерною реакцією. На фоні психологічної втоми населення і спричиненої нею підвищеної сугестивності (схильності до навіювання) кожна нова „культурна травма” посилює прагнення до „порядку”, підживлює надії на „прихід месії” і, отже, прокладає шлях до авторитаризму.

Утім, ідентифікаційні кризи небезпечні не лише ймовірною втратою демократичних засад в управлінні. Кожна з них тягне за собою, як це не раз вже засвідчував український досвід, інші, не менш гострі кризи – кризи легітимності, кризи участі, кризи розподілу. Те, що найгостріші ідентифікаційні кризи в історії України закінчувалися революціями, мало б стати уроком для соціуму, який хоче жити без катаклізмів і потрясінь. На жаль, уроки історії, як правило, засвоюються надто пізно.

Завдяки телевізії й Інтернету те, що відбувається на нашій політичній сцені, сприймається як безкінечний, доволі цікавий спектакль. Навряд чи політичні менеджери, які беруть у ньому участь, не відчують розтрати у цьому процесі невідновної соціальної енергії, яка губиться у „війнах за повноваження”, безплідних дискусіях, а то й у елементарних бійках. Найгірше те, що це не біда окремих депутатів чи посадовців, а драма соціуму, ним же щедро оплачена.

Лишається сподіватися, що в країні знайдуться здорові сили, які об’єднуватимуть людей не на ґрунті минулих травм і не проти когось, а на основі розуміння серйозності викликів часу і колективної відповідальності. Адже безліч невідкладних проблем, що породжуються неконкурентоспроможністю економіки, катастрофічним забрудненням середовища, наступом соціальних хвороб, трагедіями безпритульного дитинства, піддаються розв’язанню лише на шляхах величезної концентрації соціального капіталу, включаючи й енергію звичайної людської солідарності. Надзвичайно актуальна для країни проблема

здорового довкілля, тісно пов'язана із завданнями економізації виробництва і зменшення непродуктивних витрат, – вдячне поле для консолідації суспільних зусиль незалежно від політичних орієнтацій і ціннісних уподобань. І якщо комусь не подобається ідея патріотичних починів, яку, незалежно від ставлення до радянської системи, слід вважати досить результативною, то можна принаймні згадати досвід традиційних українських толок. Можливо, та частина молоді, яка ще не зіпсована остаточно бездумним „кайфуванням”, віддасть перевагу добровільній участі в реальних справах, а не карнавальним дійствам. Справа за організаторами, і саме у їхньому середовищі виростатимуть так потрібні Україні нові політичні лідери.

Сьогодні ще можна зупинити „дев'ятий вал” конфронтацій і протистоянь. Суспільство, яке продемонструвало свою силу на Майдані, здатне створити механізми активного громадського впливу на владу і змусити її діяти в рамках законності, цивілізованості, людської моралі. Альтернативою може бути лише занурення в безодню „кулачного права”, всевладдя криміналітету, деінтелектуалізації й дегуманізації.

Література:

1. **Гантінгтон С. П.** Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Львів, 2006. – С. 13.
2. **Брубейкер Р., Купер Ф.** За пределами „идентичности” // Политическая наука (Москва). – 2005. – № 3. – С. 191.
3. **Гантінгтон С. П.** Протистояння цивілізацій... – С. 342 – 349.
4. **Гнатюк О.** Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. – К., 2005. – С. 346, 486.
5. Див.: **Миненков Г. Я.** Политика идентичности с точки зрения современной социальной теории // Политическая наука. – 2005. – № 3. – С. 21 – 38.
6. **Ян Э.** Государственное и этническое понимание нации: противоречия и сходство // Полис. – 2000. – № 1. – С. 122 – 123.
7. **Brubaker R.** Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe. – Cambridge, 1996. – P. 105 – 106.

Прояви закономірного в плавному і бурхливому плині політики

Володимир Холод,

кандидат історичних наук,

професор кафедри соціально-гуманітарних наук

Академії банківської справи

Національного банку України

У статті розглядаються прояви закономірного в негативах політики в ході еволюційного та революційного розвитку суспільства.

Політика – це процес, у якому боротьба старого й нового, взаємодія суб'єктів політики, формування й занепад структур, співвідношення цілей, засобів і результатів тощо, має чіткі ознаки закономірності [4, с. 37]. Випадкові зв'язки обумовлюються несуттєвими, зовнішніми для певного політичного явища чи інституту причинами. Необхідні зв'язки визначаються стійкою внутрішньою основою та сутнісними умовами їх появи, існування й розвитку.

Можна з різним ступенем успіху покладатися на закономірне, але вектор пошукового успіху вимагає такої чіткої послідовності виявлення проявів закономірного: тенденція, закономірність, закон. Тенденція визначає основний напрям розвитку певного явища чи процесу. В закономірності виражається регулярність прояву істотного в цьому явищі чи процесі. Закон виражає відношення між політичними сутностями, міру стійкості й повторюваності явища чи процесу. **Саме в законі виражається істотний, стійкий, регулярний і необхідний вид зв'язку між політичними явищами у різних їх формах – подієвій, діяльнісній, інституціональній.** Досліднику і функціонеру важливо зафіксувати зв'язок між ними, як мінімум, у цій „четвертинній” якості. Це дозволить відкинути все несуттєве, епізодичне. Такий підхід важливий як для здійснення поточної політики, так і для її прогнозування.

Закони можна диференціювати в „плавному” (еволюційному) і „бурхливому” (революційному) плині політики. Таке розрізнення виправдане, оскільки обумовлюється типовою людською слабкістю бачити закономірне в революційному „явищі” політики й ігнорувати закономірне в поточній рутинній політиці.

Для кожного „видового” закону автор підшукав метафоричний еквівалент, аби міцніше зафіксувати його прояв у почуттєвому, а потім і в логічному сприйнятті.

Так, **закон концентрації політичної державної влади** проявляється: в невинному прагненні влади до концентрації, абсолютизації свого статусу, до самовладдя; у нетерпимості влади, обов’язковому й різкому відторгненню всього, що їй опонує; у несумісності певної влади з будь-якою іншою, у її прагненні до винятковості, граничної суверенності; у всюдисутності влади, її „скрізьприсутності”, намаганні проникнути в усі соціальні сфери, у тотальному охопленні „всього і вся” [1, с. 237]. **Це закон „чотириликої підступності” держави; прояви цієї підступності часто ретельно маскуються флером демагогії, але її „сліди” відчуються всюди у сферах, підконтрольних владі, у її безпосередньому просторі.**

На перший погляд, у цих проявах влади закладене щось незбагненне, містичне. Теологічна версія генезису влади посилює це відчуття. Раціонально-логічний же підхід до аналізу цих властивостей-проявів „приземлює” причинно-наслідкові зв’язки, що їх обумовили. Влада для реалізації свого призначення має бути максимально мобілізованою і гранично потужною.

„Підступність”, що проявляється в чотирьох основних варіантах динамічної метаморфози влади, є мистецтвом рукотворним, похідним від інтелекту, волі, інформації, матеріальних факторів. У цій іпостасі влада зовні має вигляд ніби „плавної” політики і, як здається, придатної саме для цього типу суспільства та його регулювальних потреб.

Азіатські деспотії, концентруючи владу в „тугому кулаку”, забезпечували виживання своїх підданців в екстремальних природно-кліматичних і соціальних умовах. Феодальні режими тримали у вузді селянство, оберігаючи своє виняткове право на землю. Тоталітарні режими самореалізовувалися в ім’я „соціальної інженерії”. Вони стали вершиною „підступності”, оскільки синтезували в собі непомірний максимум влади за рахунок залучення всіх можливих її ресурсів.

В сумарному вигляді, з урахуванням взаємозалежності відзначених проявів влади, можна виокремити її основний прояв – концентрацію. Тільки концентрація влади створює матрицю-першооснову, яка обумовлює всі інші її прояви. Однак концентрація влади є процес рукотворний, хоча не слід недооцінювати й об’єктивної затребуваності влади в цій її якості. Тому закон концентрації політичної державної влади фіксує комплексний зв’язок, що виникає між механізмом функціонування влади (її творцем і носієм), і соціальними масами, з усіма сферами, у яких „присутня” людина.

Такі „сліди” влади завжди надавали цілком конкретного вигляду суспільству, яким вона опікувалася. Відтак навіть демократична влада в описах Платона, Аристотеля, Н. Макіавеллі, Ж.-Ж. Руссо й багатьох інших вчених поставала далеко не в ідеальному антуражі.

У давніх греків практикувалася універсальна боротьба – панкратія

[3, с. 240] (у дослівному перекладі – „всесилля”). Перемагали в ній атлети, які опанували всіма хитрощами боротьби за перевагу над суперником. У нестримній демократії, до якої вкрай негативно ставилися метри політичної думки, були елементи панкратії – „сліди” всіх описаних нами проявів влади, але лише в їх ембріонально-руйнівній іпостасі.

Закон поділу влади доречно назвати законом „умиротворення підступності влади”. Він формулюється таким чином: **влада, розділена на законодавчу, виконавчу і судову складові, при наявності зрілих і дієвих інститутів демократії спроможна забезпечити цілісність громадянського суспільства й запобігти загальнонаціональному (загальносоціальному) конфлікту з його непередбачуваними наслідками.** Зрозуміло, можна „підсолодити” цей закон іншими доозначеннями, але суть його від цього радикально не зміниться.

„Підступність” влади ми описали. У чому ж цільове призначення її „умиротворення”? Якщо закон не спрацює в його ідеальних проявах (будь-який соціальний закон вимагає стійкої бази передумов, а вони стисло описані в його формулюванні), то причини цього слід шукати в самому суспільстві. Влада вторинна стосовно суспільства, і джерела „умиротворення” необхідно шукати в суспільстві, що може розвиватися „плавно” (еволюційно), а також „розбухуватися” (це революційний розвиток). Ш. Монтеск’є створив уможлядну схему поділу влади, виходячи з компромісу двох основних станів французького суспільства, що розвивалося в його епоху еволюційним шляхом. Компроміс так і лишився на папері, а французька революція кінця XVIII століття не змогла примирити ці стани в їх „розбуханому” розвитку. „Батькам” Конституції США вдалося вклинитися в революційну смугу розвитку американського суспільства й створити досить ефективну систему „стримувань і противаг”.

Звідси – висновок: „умиротворення підступності влади” на конституційному рівні можливе лише в період відносно „плавного” плину політики. Період революційних пристрастей геть виключає вироблення механізму поділу влади. Ф. Енгельс і Г. Гегель, описуючи роль людських пристрастей та індивідуальних інтересів, відзначали, що вони відсували на задній план всі інші інтереси й цілі [8, с. 253, 254]. Уявімо собі індивіда, наділеного владою, в „плавну” епоху плину політики. Він може підпорядковувати свій індивідуальний інтерес у володінні максимумом влади сукупним соціальним потребам, які полягають у створенні противаг деспотизмові. В ситуації „бухливого” плину політики індивіди, граючи на пристрастях і ще не визначених інтересах революційно налаштованої соціальної маси, суб’єктивно й об’єктивно далекі від орієнтації на „умиротворення” влади. Вони прагнуть інших цілей, влада їм потрібна саме в сумативній „підступності” її прояву.

Отже, можна як „чернетку” запропонувати такий варіант формули „умиротворення підступності влади”: **влада, розділена на три гілки, потенційно може забезпечити інтегративну якість суспільства лише в**

епоху (період) „плавного” розвитку суспільства.

Основний політичний закон Аристотеля вкладається в таку формулу: **організація змішаної форми влади в державі обумовлена наявністю в суспільстві численного „середнього класу” і вирішально сприяє збереженню стабільного стану суспільства й держави.** Аристотель описує афінську політію як найефективнішу форму правління, але це є синтетична система влади, фактором стабільності в ній виступають середні верстви населення. **Цей закон, дотримуючись нашої традиції, можна метафорично назвати законом „стрижневого інтересу”.**

Соціально-індивідуальний інтерес представника „середнього класу” є соціально стабілізуючим стрижнем, що забезпечує баланс між двома крайнощами - багатством і бідністю. Прочитуємо Аристотеля: „Держава створюється не заради того тільки, щоб жити, але переважно для того, щоб жити щасливо...” [10, с. 521]. І далі: „...найбільшим благополуччям для держави є те, щоб її громадяни володіли власністю середньою, але достатньою; а в тих випадках, коли одні володіють багато чим, інші ж нічого не мають, виникає або крайня демократія, або олігархія в чистому вигляді...” [10, с. 567]. Античний філософ синтезує якісний і кількісний критерії: „...середній вид державного ладу найкращий, тому що тільки він не призводить до внутрішніх чвар; там, де середні громадяни численні, рідше трапляються серед громадян угруповання й розбрат. І великі держави саме тому, що в них численні середні громадяни, менше потерпають від розбрату...” [10, с. 568].

Переважання „середнього класу” уможливило організацію змішаної форми влади за схемою Аристотеля – Полібія: у ній монархічний, аристократичний і демократичний елементи представлені в інтегральній і, водночас, „розділеній” якості влади. З кількісними змінами цього класу був пов’язаний як розквіт афінської демократії, так і її занепад. В сучасних США середні шари становлять „критичну масу” у всіх соціальних сферах, саме вони утворюють соціальний кістяк і соціально-правову опору американської демократії [15, с. 75, 77].

Однак „середній клас” не має міцної імунної системи від наслідків революційних потрясінь; він конструктивний у спокійній ситуації й надає їй остаточної політичної завершеності. В „бурхливі” часи його змінюють маргінали, і тоді долі цього класу не позаздриш. Отже, виходить, що баланс між двома крайнощами теж досить відносний.

Платон і Аристотель поєднали свої зусилля й у тандемі обґрунтували закон занепаду й загибелі держави. Платон розпочав з філософської основи, а його учень надав законові логічної завершеності, поєднаної з „прозою життя”. „Кожна форма держави гине через внутрішні протиріччя, властиві її власному принципу, і зловживанням останнім”. Філософ виявляє визначальний причинно-наслідковий зв’язок, що викликає дуже сумні наслідки. „Внутрішнє протиріччя” – це протиріччя між принципом устрою певної держави й абсолютизацією цього принципу, доведенням

його до крайності. Це дозволяє назвати його законом „абсолютизації принципу” державного ладу. Максима Платона „Усе, що робиться занадто, перетворюється на свою протилежність” підтверджує наше визначення.

Війна як принцип тимократії – головне джерело приватних і соціальних нещасть, а її значення абсолютизується. Але „принцип війни” продовжує діяти й усередині держави у формі олігархічного правління. В олігархії концентрація багатства у зменшці приватних осіб прямо пов’язана із зубожінням переважної більшості членів суспільства; збагачення зводиться до абсолюту і викликає природну відповідну реакцію знедолених. Демократія, що базується на принципі абсолютної свободи, не „обтяженої” законами, приводить окрему людину й увесь поліс до тиранії. Тиранія – абсолютизація несвободи; у ній демос стає „колективним рабом”, тут панують беззаконня, сваволя й насильство.

Аристотель уточнив „технологічний” закон загибелі держави: абсолютизація рівності в демократії й абсолютизація нерівності в олігархії неминуче породжують соціальні потрясіння і державні перевороти. У змісті принципу політичної справедливості, висунутого Аристотелем, знову маячать контури „середнього класу”. В ім’я досягнення політичної справедливості, пише він, треба в одних випадках керуватися кількісною рівністю – формально-правовою, юридичною, а в інших – рівністю за гідністю – пропорційно особистому вкладу. Зрозуміло, що тільки середні шари своїм колективним статусом забезпечують цю справедливість. У демократії, в тлумаченні Аристотеля, відносна рівність спричиняє абсолютну рівність, а в олігархії відносна нерівність обумовлює абсолютну нерівність. Резюме: в обох державних формах абсолютизуються їх вихідні принципи. Учень „зістикувався” з учителем, а закон набув логічного завершення.

У законі відповідності типу політичного лідера панівному типу політичної культури фіксується зв’язок між політичними якостями лідера, потребою саме в такому типі лідера і засвоєнням основними соціальними групами панівних у певному суспільстві соціокультурних і політичних норм, орієнтирів, цінностей, зразків поведінки.

Закон визначає „залишкову” якість лідера – демократичного, авторитарного чи тоталітарного типу. Але в реальній політиці існує безліч проміжних типів лідерів, політична якість яких відповідає панівному в даний момент типу політичної соціалізації. Такий підхід правомірний, оскільки знижує ризик погрішності, з одного боку, а з іншого – враховує те, що політична соціалізація є процесом засвоєння панівних у певному суспільстві норм, цінностей і орієнтирів. Низка проміжних типів лідера обумовлена невстояним типом політичної культури, а політична соціалізація своїм „моментом істини” саме й обумовлює такий тип культури.

Традиційно вважається, що Н. Макіавеллі першим взявся вирішувати проблему відносин „суспільство – лідер”. У його тлумаченні лідер повинен

зважати на моральну зіпсованість людей і бути реалістом, інакше він буде „приреченим” на неуспіх. Тому, згідно Н. Макіавеллі, за браком морально-громадянських чеснот і наростанні анархії лідер має право використовувати будь-які засоби, оскільки він втілює в собі шляхетне цільове начало.

За Аристотелем, претендент на пост лідера має співчувати чинному державному ладу, бути здатним виконувати обов’язки, обумовлені посадою, відзначатися доброчесністю й справедливістю [10, с. 606]. Але ці якості повинні виявити в ньому співгромадяни, а для цього необхідний певний рівень їх політичної культури. Виходить, що античний філософ тут дещо випередив історика епохи Відродження. Це закон „дзеркального відображення”: у діях лідера певного типу вимальовується соціальне замовлення суспільства, обумовлене його загальною культурою, перенесеною у сферу політики.

Різні суспільства потребують різних типів лідерів. О. Кромвель, Наполеон I, О. Бісмарк, Х. Перон, аятола Хомейні, Мао Дзедун відповідали запитам суспільства, соціо-культурному рівню своїх підданців і громадян у часових межах свого правління. Такого роду неординарні лідери з’являються в горнілі революційних подій або в періоди інших кардинальних соціальних зрушень.

У державах пострадянського простору з’явилися лідери-кон’юнктуристи, які використовують „бродіння умів” у своєму приватно-корисливому промислі. Ця генерація лідерів-демагогів паразитує на тому, що ще не вироблено стійких стереотипів демократичної культури і поведінки, на переважанні підданських настановлень у політичному менталітеті більшості громадян, на масштабності проблем реформування [11, с. 54]. Такі лідери характерні для епохи, коли революції в їх „оксамитовому” варіанті вже завершилися, а реформи фактично ще не розпочалися. Висновок: лідери „глухих часів” відповідають гетерогенній і фрагментарній політичній культурі своєї епохи, а приємні винятки трапляються досить рідко.

„Глухі часи” породжують тільки формальних лідерів, що фіксується в законі розвитку масових настроїв. Це „класичний” закон функціонування політичної системи без надбання нею нової якості. У ньому проявляється зв’язок між суб’єктивними домаганнями й потребами членів суспільства й обмеженими можливостями політичної системи в їх задоволенні. Закон фіксує деформовані відносини соціального середовища з політичною системою. У цьому випадку вимоги середовища перевищують можливості малоефективної політичної системи. В результаті відбувається різке акумулювання невдоволення, посилення відчуття соціальної неповноцінності, ослаблення й розрив соціальних зв’язків. У комплексній кінцевій якості – це охлократизація суспільства: суспільство неминуче тягнеться до лідера популістсько-демагогічного типу, на що звернув увагу ще Платон. Закон відображає декласування стійких раніше соціальних

спільнот у перехідні епохи. Це закон „повільного декласування”, „деградації соціальної структури”. Він пов’язаний своїм перспективним „сценарієм” із законом деградації політичної системи та з законом „соціального ілюзійонізму” П. Сорокіна [12, с. 266 - 294].

Соціальна юрба неспроможна приймати конструктивні рішення, але й зріле громадянське суспільство лише епізодично залучається до участі в смисложиттєвих рішеннях. Політична практика свідчить, що такі рішення приймаються „келійно”, у вузьких і недоступних для звичайних громадян коридорах влади.

М. Вебер одним з перших звернув увагу на цю обставину. Встановлений ним закон „малих чисел” фіксує зв’язок між реальною політичною суб’єктністю корпоративної політичної еліти – творця „великої політики” і фактичним відчуженням від політичної творчості соціальної маси, що виступає в якості „конституційованого” статиста політичних відносин. Такий „розподіл” політичної праці характерний для всіх політичних структур незалежно від їх функціонального призначення. Реалії політики спростовують прекраснодушні заяви національних лідерів про необхідність вирватися за межі таких взаємин „верхів” і „низів”. Свого часу невелика група осіб зі складу Політбюро ЦК КПРС, порушуючи Конституцію СРСР, ухвалила рішення про введення обмеженого військового контингенту в Афганістан. „Хтось” ухвалив рішення про початок воєнних дій у Чечні 1994 року. Зрозуміло, всі громадяни не можуть постійно брати участь у „великій політиці” на рівні загальнодержавних рішень, але не слід ігнорувати їх конституційне право на референдум. Це право могло бути реалізоване під час обговорення основних норм Конституції України, прискорено ухваленої парламентом 1996 року. Такі дії не ведуть до соціального консенсусу [2, с. 49].

Закон „малих чисел” метафоричний за своєю назвою, але його краще назвати законом „глобального відчуження”, оскільки лише жменька правлячого істеблішменту фактично привласнила собі право вирішувати за все суспільство його доленосні проблеми. Більше того, еліта авансом одержує вотум довіри в соціальній масі. Це фіксує в законі „циркуляції еліт” В. Парето. Тут встановлюється зв’язок між приходом до влади чергового елітарного угруповання (легітимацією влади еліти) і фактичним зведенням політичної участі громадян лише до легітимації влади еліти. Обидва закони взаємопов’язані логікою відносин „лідери – маса”: лідери мають потребу в електоральній масі лише в період виборчих кампаній, а далі діють за логікою закону „малих чисел”.

Це „нормальні” взаємини еліти з масами в спокійній еволюційній ситуації, коли одна еліта, вичерпавши ресурси свого впливу на маси, поступається місцем іншій, але не без „допомоги” мас. Еліта, що відійшла, стає контрелітою і поповнюється за рахунок припливу нових сил або частково йде з політичної арені.

Однак соціальна маса взаємодіє з елітою не тільки в епізодах виборчих

кампаній. Вона залежить від чиновницького апарату й у соціальних структурах. На цю обставину звернув увагу Р. Міхельс в „залізному законі олігархічних тенденцій”. Суть закону полягає в тому, що **створення великих соціальних структур та організацій, що є прямим наслідком демократизації суспільного життя, неминуче призводить до їх олігархізації й формування в них самодостатнього елітарного шару.** Це „вторинна” олігархізація, покликана до життя самим демократичним процесом.

Мислителі Еллади олігархію вважали „неправильною” формою правління, оскільки вона була перетвореною на протилежність аристократією в політичному плані й викликана поляризацією суспільства на надбагатих і надбідних - в економічних відносинах. Олігархічне правління перешкоджає здійсненню принципу свободи. І за цією ознакою грецькі поліси, якщо їх порівнювати з сучасними соціально-політичними інститутами, були олігархіями; свобода в них була привілеєм меншості [9, с. 217].

Цей закон фіксує зв'язок між процесом організації і її наслідками у формі олігархізації. Він проявляється в деструктивній якості в глобальному організаційному процесі, а також у макро- і мікромасштабах структурного впорядкування соціальних відносин. Все це призводить до неминучого - фактичного правління олігархічних апаратних шарів [16]. Все дуже логічно й майже невразливо для критики.

Р. Міхельс виявив механізм дії цього закону на основі аналізу зростання політичних партій і дійшов песимістичного висновку про перспективи демократії в цілому. Цей закон можна назвати законом „перетвореної демократії”, законом „метаморфози”, оскільки він фіксує парадоксальну залежність між кількісними параметрами демократії і її якісною деградацією. Більше того, ця „дивна” залежність стимулює пошук таких метаморфоз і в інших сферах політики.

Підсумуємо наші враження від трьох законів, що фіксують відносини „верхів” і „низів”:

- маса не має жодних шансів брати участь в ухваленні рішень, які можуть стати для неї вирішальними;
- маса виштовхує „на гору” еліту, що компенсує цю „турботу” про себе відлученням мас від будь-якої іншої політики;
- маса самоорганізується в структури, але й у них згодом починають верховодити ізольовані від неї самодостатні ватажки.

Всі ці закони за своїми проявами належать до епох „плавного” плину політики, але вони свідчать про явну дискримінацію політичних ролей і статусів.

Невже соціальна маса здатна тільки на пасивні, бездумні дії й позбавлена творчої „жилки”? На це питання відповідає М. Грушевський.

У реєстрі законів політичного життя свіжістю й оригінальністю відзначається **закон М. Грушевського про глибинні основи реального**

суверенітету. У ньому виявлено зв'язок між досягненням суверенітету в його реальній якості як об'єктивної потреби саморозвитку нації з основними передумовами суверенізації – задатками народних мас і „енергією розвитку” народу [5, с. 61].

До задатків вчений відніс здатність особистості до розвитку основ громадянськості, уміння бути компетентним і відповідальним громадянином. Що стосується „енергії розвитку” народу, то тут він, по суті, передбачив досить плідну концепцію етнографа Л. Гумільова про проходження кожним народом (етносом) різних енергетичних стадій. На цих стадіях етноси можуть або здобувати й освоювати все нові й нові ступені свободи й незалежності, або втрачати досягнуте.

Фактично це закон „примноженого суверенітету”, коли реальний суверенітет окремого громадянина є „першоцеглинкою” держави в цій основній якості. У цьому випадку компетентні й відповідальні громадяни утворюють не просту механічну сукупність осіб, а соціально-енергетичну єдність, яка підживлює суверенну функціональність держави.

В аргументації М. Грушевського наскрізною ниткою проходить ідея саморозвитку: необхідність саморозвитку нації обумовлює формування національної держави, яка у її суверенній якості обумовлюється, у свою чергу, саморозвитком індивідів, що утворюють суспільство [6, с. 111; 7, с. 193].

Викид соціальної енергії народу в епоху соціальних катаклізмів найчастіше призводить до утворення суверенної держави, а наявність „енергії розвитку” в еволюційні періоди слугує апробованою соціальною гарантією підтримки й збереження суверенності.

П. Сорокін виявив злякисне переродження політичної системи в періоди „надзвичайщини”. Він акцентував момент етатизації – соціальних відносин, коли приватно-правові відносини, що реалізуються громадянами, геть витісняються публічно-правовими відносинами, що реалізуються державою [13, с. 161 - 165]. Необмежене втручання держави у справи громадянського суспільства обумовлюється війнами, голодом і пауперизацією мас. Такий „форс-мажор” за своєю логікою призводить до абсолютизації політичних і приниження неполітичних відносин. Приватно-правові відносини в громадянському суспільстві максимально політизуються механізмом апаратного впливу держави, що дорівнює їх знищенню. Суспільство перетворюється на конгломерат розрізнених індивідів, „розчинених” у державі. При руйнації горизонтальних зв'язків суспільства політична система обслуговує не суспільство, а саму себе, вона самозберігається й самовідтворюється без зворотного зв'язку із суспільством.

Це закон деградації політичної системи, перетворення її на метасистему, котра функціонує „на себе”, і характеризує політичне правління соціальних систем лівоавторитарного чи тоталітарного типу.

Деградація політичної системи і, насамперед, держави прямо

пов'язана з руйнацією соціально-організаційних основ громадянського суспільства - всієї його системи неполітичних горизонтальних структур. Вона деградує саме в цьому розумінні, оскільки „держава пухне, а народ хиріє” (В. Ключевський). Чиновницький апарат почувається привільно й благоденствує, множаться його структури, ускладнюється механізм репресалій. Цей прояв закономірного П. Сорокін відносить до бурхливої епохи з її соціальними потрясіннями, але й в умовах відносного соціального миру можуть вступати в дію фактори, на які вказував учений. У багатьох країнах СНД замість еволюційного становлення громадянського суспільства, органічної бази демократії, заснованої на приватно-правових відносинах, спостерігається етатистська тенденція. Її можна віднести до аномалії зростання, прояву стереотипів чиновницького менталітету й технології, успадкованої від минулого, за умови збереження основ демократії в реформованому суспільстві.

Найбільш бурхливий плин політики пов'язаний із соціальними революціями й масштабними соціально-реформаторськими рухами. Їх саморуйнівні соціальні витрати змушують порушувати питання про ідеали революцій та їх соціальну результативність.

П. Сорокін дуже влучно назвав своє комплексне резюме про революції законом „соціального ілюзіонізму” [14, с. 182]. В ньому фіксуються два види зв'язків: 1) невідповідність результатів революцій і масштабних соціальних рухів проголошеним ними ідеалам і соціальним орієнтирам; 2) безперечна обумовленість революцій „репресованими інстинктами” людей, які за результатами революцій набувають нових форм, але не змінюються по суті. Дія цього закону на соціально-історичному просторі більш ніж переконливо підтверджує такий висновок.

Ідеали завжди використовувалися лише для пробудження соціального героїзму, віри й фанатизму. Гасла завжди приваблювали людей своєю яскравістю („Царство Боже на землі”, „Свобода, рівність, братерство”, „Прогрес”, „Демократія” тощо). Спроба ж реалізувати ці гасла у політичній дії, відзначає П. Сорокін, завжди давала протилежні результати.

П. Сорокін, виконавши першу (деструктивну) частину свого дослідницького завдання, що полягало у запереченні ідеалів революцій їх соціальними наслідками, приступив до реалізації другої, пошукової її частини й оголив прихований „нерв” соціальної революції. В інтерпретації вченого безпосередньою передумовою революцій є не ідеали й гасла, а придушені базові інстинкти людей („репресовані інстинкти”): інстинкт індивідуального й групового самозбереження, свободи, травний, власницький і сексуальний. Придушення цих інстинктів завжди обумовлює загальні якісні відхилення у поведінці людей і революційні потрясіння.

Причинно-наслідковий механізм цієї соціальної метаморфози тривіальний:

- придушення базових потреб (у П. Сорокіна – „інстинктів”) неминуче

змушує людей шукати шляхів виходу, порятунку від впливу неприйнятного навколишнього середовища, агресивного і ворожого, що постійно породжує нові небезпеки й нещастя; неупорядкований, хаотичний (майже за схемою аналізу Т. Гоббса) пошук нових форм поведінки призводить до біологізації поведінки людей, коли соціальні закони поступаються місцем біологічним, утверджується принцип „людина людині вовк”. Сутністю людини є триада: „людина біологічна - людина соціальна - людина духовна”. Репресовані інстинкти цілком витісняють соціальне й духовне з цієї триади. Соціальні зв'язки руйнуються, а процеси маргіналізації та люмпенізації кульмінують в охлократичному стані суспільства. Моральне в людині поступається місцем вульгарній доцільності, у людини залишається тільки біологічне начало;

- „революція” у свідомості й поведінці людей відбувається швидко й стихійно, якщо влада неспроможна запобігти цьому розпаду; з видозміною поведінки мас неминуче змінюється і весь соціальний порядок; влада за такої несприятливої для неї соціальної кон'юнктури, як правило, турбується самозбереженням;

- руйнівний процес триває доти, доки не стане відчутним брак енергетичного запасу соціального організму.

Далі сценарій соціальної революції розвивається за законом її трансформації.

На двостадійність будь-якої політичної революції першим звернув увагу саме П. Сорокін. Він же й запропонував свій варіант інтерпретації розвитку подій.

Гасло на першій стадії - хвала „визволителям” від старого порядку. Головна причина революційної поведінки полягає в „репресії” базових інстинктів мас; на цій стадії не усувається, а, навпаки, посилюється загальне придушення інстинктів. Цей стан суспільства якнайліпше описує теорія Т. Гоббса. Адаптація людей до навколишнього середовища різко знижується. Сукупна кінцева оцінка того, що відбувається, виражається формулою: „Потрібен порядок за будь-яку ціну”. Причина - вичерпання соціальної енергії, виснаження енергетичного запасу індивідів і суспільства.

На другій стадії висловлюється хвала „визволителям” від самої революції - організаторам порядку. Соціальна втома породжує апатію, млявість, індиферентність. Населення вже стає інертною масою, зручним матеріалом для нових „репресорів”. Це стадія контрреволюції, і вона логічно випливає з першої стадії. Вона висуває нових тиранів. Це регресивна трансформація, більш чи менш повне повернення до попередніх соціальних структур, старого порядку й режиму. Революція завершується [12, с. 268].

П. Сорокін узагальнює: кожний революційний період розпадається на дві стадії, нерозривно пов'язані одна з одною. „Реакція” не перебуває за межами революцій, вона є їх іманентною частиною, тобто їх другою

стадією.

Диктатури М. Робесп'єра чи В. Леніна, О. Кромвелля чи Я. Жижки, пише П. Сорокін, це не присмерк революції, а її перехід у другу стадію – стадію „реакції”, „приборкання”. Після того, як „реакція” сходить нанівець і суспільство вступає в нормальну еволюцію, революцію можна вважати завершеною.

Постає питання: чому поведінка людей, соціальна циркуляція в суспільстві, партійна диференціація, релігійне, політичне, економічне й соціальне життя проходять через цю регресивну трансформацію?

П. Сорокін відповідає досить переконливо. Соціальний порядок не випадковість, це продукт багатовікового пристосування людства до середовища перебування й індивідів одне до одного. Це підсумок одвічних зусиль, досвіду, прагнення створити найкращі форми соціальної організації. Кожне стабільне суспільство, яким би недосконалим воно не здавалося з точки зору незрілого радикала, є, тим не менше, результатом величезного конденсату національного досвіду, досвіду реального, а не фіктивного, результату незліченних спроб, зусиль, експериментів багатьох поколінь у пошуках найбільш прийнятних соціальних форм.

Резюме

Будь-який політик, що свідомо йде на здійснення революції (у великому чи малому соціальному просторі) злочинно помиляється. Гносеологія цієї помилки полягає в його ілюзорному уявленні, що соціальний порядок, створюваний сторіччями, є чимось примарним, фатальним, якоюсь недосконалістю, суцільним безглуздям. І ось його „Я”, представлене радикальною ідеєю, спроможеться скорегувати цей порядок. Саме ця омана є повітухою парapolітики.

Література:

1. **Алексеев С. С.** Перед выбором. Обновление или катастрофа. – М.: Юридическая литература, 1990. – 288 с.
2. **Арон А.** Этапы развития социологической мысли. – М., 1993.
3. **Винничук Л.** Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима. – М.: Высшая школа, 1988. – 496 с.
4. **Гаевский Б. А.** Философия политики. – К.: Фирма „ВІПОЛ”, 1993. – 120 с.
5. **Грушевский М.** Освобождение России и украинский вопрос. – СПб, 1907.
6. **Грушевський М.** Історія України-Руси. – К.: Наукова Думка, 1991. Т. 1.
7. **Грушевський М.** Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
8. **Гумилев Л. Н.** Этногенез и биосфера Земли. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. – 496 с.
9. **Людвиг фон Мизес.** Бюрократия. Запланированный хаос.

Антикапиталистическая ментальность: Пер. с англ. – М.: Дело, 1993. – 240 с.

10. Мыслители Греции. От мифа к логике. – М.: ЭКСМО-ПРЕСС; Харьков: ФОЛІО, 1999. – 832 с.

11. **Панарин А. С.** Искушение глобализмом. – М.: Русский Национальный Фонд, 2000. – 382 с.

12. **Сорокин П. А.** Человек. Цивилизация. Общество: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.

13. **Сорокин П. А.** Современное состояние России // Новый мир. – 1992. – № 5. – С. 161 – 191.

14. **Сорокин П. А.** Современное состояние России // Новый мир. – 1992. – № 4. – С. 182.

15. **Almond G., Powell J. B., Jr.** Comparative politics: a developmental approach. – Boston: Little, Brown Z. co., 1966. – 348 p.

16. **Michels R.** Zur Soziologie des Parteiwesens in der Modern Demokratie. – Berlin, 1970.

Політологічний аналіз виборчого процесу

Броніслав Райковський,

член Центральної виборчої комісії,
народний депутат України II – III скликань

Предметом політичної науки у виборчому процесі є самі вибори як частина політичного процесу, виборчі системи, різні форми політичної участі й представництва, політичні організації й конфлікти, процеси прийняття державних рішень, що впливають на хід, результати й наслідки виборів.

За допомогою виборів волевиявлення громадян перетворюється на державну владу. Вибори – сполучна ланка між суспільством і державою. Для громадян парламент є не тільки органом державної влади, але й установою представництва їх інтересів. З погляду політичних партій, вибори – це механізм, що визначає їх участь у державній владі в тій мірі, у якій вона може здійснюватися парламентом. З погляду кандидатів, вибори визначають не тільки їхні шанси на участь у формуванні державної волі, але й те, чи вдасться їм, одержавши депутатський мандат, обійняти, як правило, добре оплачувану посаду. Оскільки депутати є зазвичай професійними політиками, то вибори визначають також їхні шанси у професійній сфері.

Не було б особливих проблем, якби шанси політичних партій чи кандидатів залежали тільки від вотуму виборця. Адже в цьому й полягає сенс виборів: саме виборець має визначати успіх тієї чи іншої партії або кандидата. Однак вотум виборця – це лише одна з умов успіху чи невдачі на виборах. Іншою, іноді навіть більш значимою умовою, є належне законодавче регулювання виборчих відносин. Приміром, запровадження мажоритарної виборчої системи за англійським зразком замість пропорційної системи може означати навіть для серйозних опозиційних політичних сил і партій, що їх представляють, практичне позбавлення шансів одержати перемогу на виборах [1, с. 18 – 19]. Однак запровадження тієї чи іншої „виборчої системи” не є єдиним визначальним критерієм, яким керується законодавець у сфері регулювання виборчих відносин. Вибори – це тривалий у часі процес, сам виборчий акт є лише незначною його частиною. Як юридичний інститут, вибори передбачають такі етапи, як підготовка виборів (від пропозиції кандидатур до висунування

кандидатів), передвиборча агітація (власне, передвиборча боротьба), фінансування виборчих кампаній, визначення умов успішного проведення виборів; безпосередньо процедура голосування, підбиття підсумків виборів і, нарешті, схвалення результатів виборів тими, кого обрали.

Стосовно кожного з цих етапів можуть бути прийняті законодавчі рішення, вигідні чи невигідні окремим партіям та їх прихильникам. Однак визначальну роль у правовій регламентації цих процедур відіграють, знову ж таки, політичні партії, представлені в парламенті, оскільки відповідні рішення, як правило, виливаються у форму закону. Отже, вони опосередковано визначають власні шанси і шанси конкурентів на виборах.

Очевидно, що тут є дилема, яку непросто вирішити. Якщо розуміти правову регламентацію виборів як встановлення порядку, що визначає умови конкурентної боротьби (а це так і є), то фактично правила перегонів визначають найсильніші конкуренти. Ні в економіці, ні в політиці такий підхід не може вважатися раціональним.

Предметом дослідження виборчого процесу в політології є такі аспекти:

- принципи демократичних виборів;
- виборчі системи, їх особливості і роль у формуванні політичних систем і процесів;
- трансформація результатів волевиявлення у владні повноваження (системи розподілу владних функцій);
- учасники виборчого процесу: суб'єкти, об'єкти, дуалістичний характер суб'єкт-об'єктних відносин у виборчому процесі.

Виокремлюється п'ять головних принципів, дотримання яких визначає демократичність виборів.

Вимога **загальності виборів** стосується, насамперед, участі у виборах. Зазначу, що коло осіб, які мають право голосу, з часом усе більше розширювалося. Вибори ставали усе більш „загальними”. В середині XIX століття тільки ті, хто мав „власну справу” (особи ненайманої праці), і тільки чоловіки мали виборче право, бо тільки вони сплатою податків забезпечували діяльність держави. Відповідно, віковий виборчий ценз був досить високим. Потім право голосу було поширено на всіх чоловіків, віковий ценз також знизився. Починаючи з 1900-х років, повільно, але неухильно пробивало собі дорогу виборче право для жінок. Сьогодні спірним залишається практично лише питання про поширення виборчого права на жителів, що не є громадянами держави, а також про встановлення адекватного мінімального вікового порога.

Принцип **прямих виборів** повинен запобігти спотворенню волевиявлення виборця третіми особами, які можуть неправильно зробити вибір між висунутими кандидатами від якоїсь однієї партії або навіть від усіх партій. Цей принцип виборчого права є загальноприйнятим. Навіть там, де теоретично він не діє (наприклад, на виборах президента США), він реалізується на практиці. Цей принцип не стосується, однак, використання так званих „фіксованих списків”. При такій системі виборці можуть

голосувати тільки за список в цілому й обирати внаслідок цього кандидатів у послідовності, визначеній політичною партією.

Існують два різновиди непрямих виборів: непрямі й багатоступеневі. Непрямі вибори припускають, що члени представницького органу або одноособовий виборний орган обираються виборщиками – особами, спеціально обраними для здійснення виборів до відповідного органу. Наприклад, у США громадяни обирають виборщиків, які, у свою чергу, обирають президента країни. Вони перестають бути виборщиками відразу після голосування.

У ході багатоступеневих виборів обирається спочатку один орган, що потім уже сам обирає інший орган іншого рівня. Наприклад, у Китаї депутати зборів народних представників провінцій, міст центрального підпорядкування й міст, що мають районний поділ, обираються зборами народних представників щаблем нижче. Тобто, вони формуються на основі багатоступеневих виборів [2, с. 47]. В Австрії Федеральна Рада (верхня палата парламенту) формується на основі двоступеневих виборів: членів цієї палати обирають ландтаги земель.

В історії можна знайти немало прикладів непрямих багатоступеневих виборів. Зокрема, у Росії на виборах до Державної Думи у 1905 - 1917 роках робітники і селяни обирали виборщиків, які обирали виборщиків і т. д. І тільки виборщики третього ступеня від робітників і виборщики четвертого ступеня від селян обирали депутатів. Непрямі багатоступеневі вибори практикувалися також у Франції і Португалії.

Більш двозначним може бути ставлення до принципу **вільних виборів**. З одного боку, такий принцип повинен гарантувати виборцеві свободу виявлення волі на виборах; цій меті служить також принцип таємних виборів чи, точніше, таємниці голосування. Однак, з іншого боку, свобода стосується й процесу формування волі виборця. Законний інтерес політичних партій і кандидатів полягає в тому, щоб, по можливості, схилити громадян на свій бік. В умовах тривалої передвиборчої боротьби виборці постійно зазнають впливу конкуруючих політичних груп, які прагнуть завоювати їх симпатії.

З урахуванням цього слід розрізняти законний і незаконний вплив. Можна говорити про офіційний і неофіційний вплив на виборців. До останньої ситуації належить вплив через політичні партії, громадські організації, церкву, підприємців тощо. Це, в принципі, припустимо: свобода вибору може порушуватися лише тоді, коли вплив набуває характеру цілеспрямованого примусу. Використання ж офіційного впливу принципово порушує принцип свободи вибору. Держава, легітимація якої відбувається у виборчому процесі, не вправі впливати на нього. Йдеться, по суті, про державну передвиборчу рекламу, яка має бути заборонена. Але, з іншого боку, оскільки державні органи повинні висвітлювати свою діяльність і в період передвиборчої боротьби й оскільки посадові особи також можуть ставати кандидатами і впливати на передвиборчу

агітацію, то, наприклад, у Німеччині Федеральний конституційний суд провів диференціювання між припустимою публічною роботою уряду й забороненою передвиборчою рекламою, а для безпосереднього періоду передвиборчої боротьби встановив досить суворі вимоги [1, с. 21].

Свобода вибору передбачає також свободу висування кандидатів і наявність виборчої альтернативи. Однак це не заперечує фіксованих списків.

Сенс принципу **таємності виборів** полягає в тому, щоб гарантувати свободу ухвалення рішення виборцем. Цей принцип вимагає, аби волевиявлення здійснювалося не під контролем, а ухвалене рішення згодом не могло бути співвіднесене з конкретною особою. Такий принцип може бути порушеним тільки тоді, коли виборець не має можливості самостійно реалізувати виборче право, наприклад, через фізичні вади.

Найгострішим у політичному відношенні є принцип **рівних виборів**. Те, що вибори мають бути рівними, висуває вимогу рівності до всього виборчого процесу і всіх його учасників: виборців, кандидатів і тих, хто має право їх висувати. Водночас цей принцип рівності стосується й умов участі у виборах і порядку їх проведення, включаючи передвиборчу боротьбу, голосування – аж до визначення результатів виборів.

Найважливішим наслідком проголошення рівності є те, що в демократичному суспільстві кожен громадянин, наділений правом голосу незалежно від його соціального стану, рівня доходів, статі, освіти тощо, має рівне право голосу й, відповідно, право вибору. Ні економічна незалежність як в XIX столітті, ні участь у формуванні фонду податкових надходжень як при „трикласовому” виборчому праві, що діяло в Пруссії до 1918 року, ні освіта, що призводило в Англії аж до середини XX століття до подвійного вотуму для професорів в університетських виборчих округах, не дозволяють диференціювати виборчі права при дотриманні принципу рівності. Диференціація, прийнятна у фактичних соціальних відносинах, неприпустима у виборчому праві.

У США, приміром, у кількох штатах аж до 1964 року практикувалося створення нерівних виборчих округів, що дозволяло обирати більше депутатів від консервативно налаштованого сільського населення, ніж від тієї ж кількості виборців-городян (причому, в окремих випадках у сільських виборчих округах проживало майже удвічі менше виборців, ніж у міських [3, с. 652]. І тільки 1964 року у рішенні в справі *Reynolds v. Sims* Верховний суд США фактично заборонив таку практику [4, с. 286].

Однак кожен виборець не просто володіє одним голосом (за принципом „одна людина – один голос”); кожен голос повинен мати таку ж цінність, як і інші. Пов’язані з цим проблеми проявляються в різних виборчих системах. Те ж саме можна сказати й стосовно кандидатів і тих, хто має право висувати їх на виборах.

Труднощі періодично виникають у кандидатів в одномандатних виборчих округах, як в англійській системі, а також у змішаних системах,

коли „персональний вибір” поєднується з принципом пропорційності. Рівні виборчі шанси претендентів припускають наявність однакових за величиною виборчих округів. Оскільки вибори є наймасштабнішим процесом розподілу публічної влади, то при поділі країни на виборчі округи слід враховувати адміністративно-територіальний поділ. Отже, виборчі округи ніколи не можуть бути абсолютно однаковими. Згідно з німецьким законодавством, при відхиленні на 15 % від чисельності населення рекомендується (а при відхиленнях на 25 % вимагається) обов’язково здійснити перерозподіл виборчих округів [1, с. 23].

Останнім часом все більше прихильників здобуває ідея **принципу періодичності** проведення виборів. В законодавстві деяких країн цей принцип уже закріплено [5, с. 285]. Принцип періодичності, поряд з іншими, закріплено, зокрема, в Декларації „Про критерії вільних і чесних виборів”, ухваленій у Парижі 26 березня 1994 року на 154-й сесії Ради Міжпарламентського Союзу. Стаття 1 Декларації проголошує: „У будь-якій державі повнота влади може виникати тільки з волевиявлення народу, вираженого на справді вільних і справедливих виборах, що організовуються через регулярні періоди на основі загального, рівного і таємного голосування” [6, с. 6]. Хоча Декларація не є документом, обов’язковим для виконання, однак вона має значну моральну силу, оскільки була схвалена одноголосно на сесії Ради Міжпарламентського Союзу. Під час голосування були присутні й підтримали Декларацію представники 112 країн світу.

Окремим напрямом політологічного аналізу виборів є дослідження виборчих систем. Зазвичай за основу їх класифікації й подальшого дослідження приймаються мажоритарна і пропорційна виборчі системи. Справді, мажоритарну і пропорційну системи можна розглядати в історичному плані як два основні типи виборчих систем. Та в сучасних умовах мажоритарна система втрачає такий статус. Пропорційна виборча система, як свідчить історична ретроспектива, починає застосовуватися тоді, коли з’являються політичні партії, оскільки вона припускає висування кандидатів за списками, і, таким чином, партії, значною мірою, стають організаторами виборчого процесу. І нині політичні партії виконують цю функцію. Отже, пропорційна система є адекватною для держав, у яких партії на практиці організовують політичне життя суспільства.

Мажоритарна система виникла історично раніше. Це найбільш природний, якщо не єдиний можливий варіант виборчої системи для того часу, коли політичних партій ще не було. На відміну від пропорційної, вона сприяє реалізації місцевих інтересів, коли в парламенті репрезентовано виборчий округ, а не політичний напрям. Однак це не виключає об’єднання парламентарів-одномудців з різних виборчих округів. З таких об’єднань згодом і виникли фракції, а потім і політичні партії.

Нині у виборчому процесі принцип вибору політичного курсу домінує над принципом „персонального обрання”. Вирішальне значення має

питання не про те, який виборчий округ репрезентує депутат, а до якої партії чи фракції він належить. У країнах, де практикується мажоритарна система, домінує, власне кажучи, її функція формування парламентської більшості. Ця система має гарантувати більшість голосів певної партії в парламенті навіть тоді, коли немає відповідної більшості серед виборців. Це можливо лише тоді, коли значна частина поданих голосів залишиться без уваги, тобто не відіграватиме ролі при розподілі мандатів. У кожному виборчому окрузі голоси, подані за одного чи кількох кандидатів, які програли, не враховуються.

За мажоритарної системи навіть слабша з двох партій теоретично може здобути перемогу над своєю суперницею. І визначальним критерієм буде не загальна кількість голосів по країні, а сума результатів (перемог) по виборчих округах, хоча в деяких округах вона може мати досить скромні результати.

Існує немало й інших систем, які дозволяють формувати дієздатну парламентську більшість. Наприклад, поділ країни на багатомандатні виборчі округи. Розподіл мандатів у таких округах здійснюється пропорційно до кількості набраних голосів. Ефект блокування у такій системі залежить від кількості кандидатів у виборчому окрузі. Чим їх менше, тим більше голосів, непридатних для подальшого використання, тобто, фактично, марних. Кінцевим варіантом цього ряду є мажоритарна система англійського типу. З технічної точки зору, вона також є пропорційною системою виборів.

В сучасному світі існує багато різновидів виборчих систем, кожна з яких утверджується в окремій країні згідно з рівнем соціально-політичного розвитку, політичними і культурними традиціями, конкретною ситуацією тощо. Якщо в різних країнах є різні політичні культури, різна історія, то різними мають бути й системи організації державної влади; відрізнятися повинні й виборчі системи (система організації державної влади і виборча система багато в чому віддзеркалюють національну політичну культуру та історію). Максимальне врахування національних особливостей – одна з найважливіших умов ефективності обраної форми системи.

У свою чергу, різні елементи виборчих систем перебувають у тісному взаємозв'язку. Їх позитивні й негативні властивості виявляються в більшій чи меншій мірі залежно від того, у якій комбінації вони застосовуються. Один і той же елемент виборчої системи в різних умовах може викликати зовсім різні наслідки (приміром, сприяти розвитку, чи, навпаки, згортанню партійної системи).

Деякі дослідники пропонують класифікувати виборчі системи за трьома основними ознаками: тип виборчого округу, об'єкт голосування, спосіб голосування [7, с. 334].

Таблиця

Класифікація виборчих систем

Переваги й недоліки різних виборчих систем активно обговорюються в спеціальній літературі. Вважається вже математично доведеним, що ідеальної демократичної процедури проведення виборів немає. Математики звичайно звертають увагу на те, що при виборі більш ніж з двох кандидатур жоден з варіантів голосування не забезпечує точного врахування волі голосуючих. Є ще безліч й інших факторів, через які

Виборча система	Виборчі округи	Голосування за кандидатів чи за партії	Спосіб голосування
Мажоритарна	Одномандатні	За кандидатів	Категоричне
Мажоритарно-преференційна	Одномандатні	За кандидатів	Преференційне
Єдиного голосу без передачі	Багатомандатні	За кандидатів	Категоричне
Блокowa	Багатомандатні	За кандидатів	Схвалююче
Кумулятивний вотум	Багатомандатні	За кандидатів	Кумулятивне
Єдиного голосу з передачею	Багатомандатні	За кандидатів	Преференційне
Закритих партійних списків	Багатомандатні	За партії	Категоричне
Відкритих партійних списків	Багатомандатні	За партії і за кандидатів	За партії категоричне, за кандидатів можливі різні варіанти
„Панашування”	Багатомандатні	За кандидатів і (фактично) за партії	Схвалююче
„Персоналізована” змішана	Багатомандатні й одномандатні	За партії і за кандидатів	Категоричне
„Додаткових представників”	Одномандатні й багатомандатні	За кандидатів і (фактично) за партії	Категоричне

неможливо визначити, яка виборча система „найкраща”. Очевидно, що переваги й вади тієї чи іншої системи не абсолютні – вони пов’язані з тими конкретними обставинами, у яких система застосовується.

Не раз відзначалося, що при обранні виборчої системи вирішальну роль відіграє співвідношення пріоритетів. Якщо пріоритетом стає формування стабільного ефективного уряду, то перевага віддається мажоритарній системі. Якщо ж робиться акцент на адекватному представництві в парламенті інтересів різних груп населення – то пропорційній. Багато в

чому це залежить від характеру взаємин законодавчої і виконавчої влади. У випадку, коли уряд формується парламентом, важливого значення набуває формування в парламенті стійкої більшості. Наприклад, в основу відомої статті К. Поппера, у якій критикується пропорційна система [8, с. 55 – 57], покладено тезу про те, що головне питання парламентських виборів – це питання про зміну уряду. Навпаки, у президентських республіках, де уряд менше залежить від парламентської більшості, важливішим стає питання про адекватне представництво в парламенті інтересів різних груп населення.

При більш загальній постановці питання можна сказати, що одним з найважливіших факторів, які впливають на вибір виборчої системи, є функції, котрі має виконувати представницький орган. І це є наступним напрямом політологічного аналізу виборів. Тут на перший план виступають такі фактори, як форма демократичного правління: парламентська, президентська чи парламентсько-президентська (змішана); особливості формування більшості і уряду; наявність розвиненої опозиції та законодавче закріплення її прав тощо. Щодо класифікації систем демократичного правління, то на сьогодні у дослідників не склалося єдиної думки.

В юридичній науці тривалий час було прийнято ділити системи правління демократичних держав на президентські і парламентські. Існування цих систем ніхто не піддає сумніву. Заперечення викликають критерії класифікації і, як наслідок цього, кількість виведених типів та їх ознаки. Три десятиліття тому політологи стали відмовлятися від традиційного поділу систем правління на два типи й істотно переглянули класифікацію. Як пише один із західних дослідників, „парламентсько-президентська дихотомія провалилася” [9, р. 96]. Одні автори наполягають на існуванні трьох типів (президентського, парламентського, напівпрезидентського), інші – п'яти типів (президентського, парламентського, президентсько-парламентського, прем'єрсько-президентського, асамблейно-незалежного).

Не всі погодилися з відмовою від дихотомічного розподілу систем правління. Як відзначав М. Дюверже, юристи „продовжують шанувати тільки дві священні корови – парламентський режим і президентський режим” [10, р. 7]. Немає єдності й у стані політологів.

В контексті проведення політичної реформи в Україні аналіз цих факторів набуває особливого значення для дослідження політичних процесів в країні. Для якісного політологічного аналізу необхідно приділити увагу дослідженню взаємовідносин і ролі учасників виборчого процесу: громадян, влади, політичних партій, громадських організацій.

Література:

1. **Майер Х.** Избирательное право как инструмент распределения власти. Политические права и свободные выборы: Сборник докладов. – М.:

Институт права и публичной политики, 2005.

2. Китайская Народная Республика. Конституция и законодательные акты. – М., 1984.

3. **Wilson J. O.** American Government. Lexincrton-Toronto. – 1992.

4. Див.: **Автономов А. С.** Правовая онтология политики (к построению системы категорий). – М.: 1999.

5. **Автономов А. С.** Правовая онтология политики (к построению системы категорий). – М.: 1999.

6. О критериях свободных и справедливых выборов. – М., 1994.

7. **Иванченко А. В., Кынев А. В., Любарев А. Е.** Пропорциональная избирательная система в России: история, современное состояние, перспективы. – Независимый ин-т выборов. – М.: Аспект Пресс, 2005.

8. **Поппер К.** Пропорциональная система противоречит демократии // Журнал о выборах. – 2004. № 4.

9. **Daly S.** The Ladder of Abstraction: A framework for the Systematic Classification of Democratic Regime Types // Politics. – 2003. – Vol. 23 (2).

10. Цит. за: Semi-Presidentialism in Europe. Ed. by R. Elgie. – Oxford: Oxford University Press, 1999.

Етнополітичні й цивільні аспекти неконституційності пропорційної системи виборів до місцевих рад

Анастасія Дегтеренко,

старший викладач

кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Маріупольського державного гуманітарного університету

Розширення політичної участі соціальних, а також етнічних спільнот, їх активне включення в політико-владні відносини з метою посилення впливу на перебіг суспільних процесів, прагнення щонайактивніше долучатися до формування органів місцевої, регіональної та загальнодержавної влади – такими нині стали провідні тенденції життєдіяльності вітчизняного соціуму. І це не якась наша українська особливість. Це тенденції універсальні, загальноцивілізаційні. Саме тому вони й актуалізуються в правових актах, що внаормовують механізми їх реалізації.

Етнополітичний аспект зазначеної вище актуалізації акцентований, зокрема, в статті 15 Рамкової конвенції держав - членів Ради Європи про захист національних меншин. Як відомо, цей документ ратифікований Верховною Радою України ще в грудні 1997 року. Відтоді він став частиною вітчизняного законодавства. Його чинність зобов'язує українську державу створювати необхідні умови для активної участі громадян, що належать до національних меншин, в економічному, культурному, соціальному житті, а також у владі.

Стосовно останнього аспекту. Пояснювальна доповідь до Конвенції пропонує застосовувати різні форми сприяння політичній участі. Це і запровадження спеціальних процедур представництва у владі, і співпраця з представницькими органами меншин, залучення їх представників до підготовки, оцінки та виконання програм і рішень, які можуть безпосередньо стосуватися відповідних груп населення, і місцеве самоврядування тощо. Мета цих та інших форм залучення етнічних спільнот до реалізації владних функцій полягає не тільки в забезпеченні демократії, прав людини і громадянина. Це важливий засіб реалізації та узгодження пов'язаних з етнічністю особистих і колективних інтересів

і потреб громадян, інструмент оптимізації етнонаціональних відносин, запобігання етноконфліктним ситуаціям та їх розв'язання тощо.

Етнополітичні аспекти політичної участі громадян України активно розроблялися й розробляються вітчизняними політиками, політологами і правниками. Серед них: О. Антонюк, Н. Бекіров, О. Биков, М. Вівчарик, В. Євтух, С. Здіорук, О. Картунов, О. Копиленко, В. Котигоренко, І. Кресіна, О. Кривицька, О. Майборода, М. Михальченко, О. Мироненко, П. Надолішній, О. Нельга, В. Никитюк, М. Обушний, І. Онищенко, В. Панібудьласка, М. Панчук, Г. Перепелиця, В. Погорілко, І. Попеску, С. Римаренко, Ю. Римаренко, Ф. Рудич, Л. Рябошапко, М. Степико, Ю. Тищенко, В. Ткаченко, М. Товт, Р. Чубаров, Ю. Шемшученко, Л. Шкляр, М. Шульга.

Однак після внесення в 2004 - 2006 роках змін до законів про вибори народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад та сільських, селищних і міських голів нові етнополітичні й цивільні аспекти, що з'явилися внаслідок цього, ще не стали предметом політико-правового аналізу. Йдеться про ті з них, що стосуються відповідності законодавчих змін чинній Конституції України, їх впливу на владні відносини на різних регіональних рівнях, передусім, у частині забезпечення представництва територіальних громад і їх складової – етнічних спільнот депутатами в районних і обласних радах. Результати власного дослідження цих аспектів автор викладає у пропонованій статті.

Репрезентативну джерельну, в тому числі й емпіричну основу аналізу ситуації та обґрунтування загальних політико-правових висновків і пропозицій, становили законодавчі акти України, а також статистичні дані про етнічну структуру (за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 року) та чисельність постійного населення (на початок 2006 року) і кількість виборців Донецької і Запорізької областей з правом голосу на час виборів у березні 2006 року, а також про персональний склад сформованого тоді у цих регіонах депутатського корпусу міського, районного і обласного рівнів та представництво в ньому територіальних громад.

Прагнення української влади адаптувати до європейських стандартів вітчизняне законодавство, в тому числі й виборче, а також те, що стосується політичних прав етнічних спільнот, передбачає врахування відповідних рекомендацій міжнародних європейських утворень. Серед цих рекомендацій – так звані Лундські, підготовлені 1999 року групою експертів ОБСЄ. В них пропонується запроваджувати такі механізми участі етнічних спільнот, зокрема, тих, що належать до національних меншин, в суспільно-політичному житті:

спеціальні форми представництва меншин, наприклад, офіційні або неофіційні домовленості про закріплення за їх представниками певної кількості депутатських місць і посад в уряді, судах, інших органах високого

рівня;

створення спеціальних структур зі справ меншин і надання публічними установами послуг мовою національних меншин;

забезпечення для осіб з середовища національних меншин умов обирати і балотуватися на виборах;

свободу створення політичних партій, що об'єднують громадян за ознаками общинної належності, і таких, що не виражають інтересів якоїсь однієї общини;

впровадження пропорційних виборчих систем;

створення одномандатних виборчих округів у місцях компактного проживання меншин;

впровадження преференційного голосування, коли виборці розташовують кандидатів відповідно до своїх симпатій;

зниження представникам меншин процентного бар'єра для проходження в парламент;

створення виборчих округів з проведення виборів за пропорційною системою відповідно до інтересів меншин;

запровадження механізмів нетериторіального і територіального самоуправління, в тому числі й через дотримання принципів субсидіарності, делегування регіональним і місцевим самоврядним органам повноважень і функцій самоуправління, особливо у випадках, коли таке делегування розширюватиме можливості меншин самостійно вирішувати питання, що стосуються їх інтересів, тощо [1].

Аналізуючи можливості й доцільність реалізації Лундських рекомендацій в Україні, В. Котигоренко обґрунтовано зауважує, що така реалізація в повному обсязі порушувала б низку положень національного права. Ці рекомендації не є міжнародним договором. Їх виконання не обов'язкове для України, на них не поширюється частина перша Статті 9 Конституції України, що „чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України”. Разом з тим, Лундські рекомендації являють собою тлумаченням положень міжнародних пактів щодо суспільно-політичної сфери. Їх ігнорування може суттєво підірвати віру міжнародної спільноти в щирість намірів України дотримуватися схвалених на наднаціональному рівні стандартів. З іншого боку, виконання рекомендацій, які суперечать чинному законодавству України, небезпечно руйнуванням престижу та цілісності правового поля держави [2].

Така суперечність стає серйозною перешкодою на шляху розв'язання актуальних для етнічної української більшості та окремих національних меншин питань участі у формуванні органів центральної і місцевої влади. Нагадаємо тільки одну ситуацію – колізії, що виникли спершу через запровадження у Верховній Раді АРК квотованого представництва репатріантів з осіб, депортованих радянським режимом за національною ознакою, а згодом – через скасування практики такого представництва.

Усвідомлюючи, що Лундські та інші подібні документи європейських установ є саме рекомендаціями, а не імперативом, вітчизняний законодавець прагне віднаходити такі форми досягнення якісних виборчих стандартів, які б відповідали, передусім, суті демократії, а не „букві” окремих текстів, і враховували б при цьому специфіку політичних і правових відносин в Україні. Так, стаття 9 закону про національні меншини надає громадянам України, які належать до національних меншин, право обиратися або призначатися на рівних засадах на будь-які посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого і регіонального самоврядування, у збройних силах, на підприємствах, в установах та організаціях. Згідно зі статтею 14 цього закону, національні громадські об’єднання мають право висувати кандидатів у депутати на виборах органів державної влади відповідно до Конституції України, законів про вибори народних депутатів України і виборів депутатів місцевих рад. Однак законодавчими актами, які мають безпосередньо регулювати виборчий процес, згадані норми або де-факто скасовуються, або ж їх реалізація ускладнюється до унеможливлення. Такою була ситуація в попередні роки. У 2004 – 2006 роках проблемності додалося.

Щоб окреслити параметри цієї проблемності, розпочнемо аналіз з першої та другої частин статті 7 Закону України „Про вибори народних депутатів України” в редакції від 24 вересня 1997 року, за якою вибори до парламенту мали відбуватися за „змішаною”, пропорційно-мажоритарною системою. Ці складові закону наголошували на необхідності враховувати чинник компактності проживання національних меншин при утворенні виборчих округів. Місцевості такого проживання не повинні були виходити за межі одного виборчого округу. У випадку, коли кількість виборців, що належать до національних меншин, була меншою, ніж було необхідно для утворення одного виборчого округу, округи передбачалося формувати так, щоб хоча б в одному з них виборці, які належать до національної меншини, становили більшість від кількості виборців у виборчому окрузі.

В редакціях Закону „Про вибори народних депутатів України”, які регулювали вибори до парламенту 2002 року, пропорційно-мажоритарна система зберігалася, але вищеописаних норм вже не було. Громадські об’єднання, до яких належать і організації національних меншин, не заносилися до переліку суб’єктів виборчого процесу, котрі мають право висувати кандидатів у депутати. Таке право надавалося винятково політичним партіям, виборчим блокам партій та безпосередньо громадянам (шляхом самовисування в мажоритарних округах). Необхідність зважати на етнічний склад населення територій при формуванні виборчих округів законом не встановлювалася. Це питання, разом з питанням безпосередньої суб’єктості громадських організацій у виборах законодавчого органу держави, було зняте заміною „змішаної” пропорційно-мажоритарної системи виборів народних депутатів України на вибори за пропорційною системою на основі так званих „закритих списків” кандидатів у депутати

від політичних партій і блоків партій. Новий порядок Верховна Рада України запроваджувала з 2005 року [3].

До цього дещо сприятливішою для громадських об'єднань (включно з утвореними за національно-культурною ознакою) була організація виборів до місцевих рад. Їх депутати обиралися за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних округах, на які поділялися адміністративно-територіальні одиниці, де постійно проживали громадяни, які мали право обирати і бути обраними. Легалізовані згідно з чинним законодавством громадські організації могли висувати кандидатів у депутати з-поміж осіб, що належали до відповідних територіальних громад. Усім громадянам, які мали право голосу, в тому числі й з-серед етнічних спільнот у складі територіальних громад, надавалася можливість участі у виборах депутатів всіх місцевих рівнів шляхом особистого волевиявлення і через громадські організації. Останні також наділялися правом участі у формуванні складу виборчих комісій, уповноважених осіб і спостерігачів [4].

Ситуація кардинально змінилася з жовтня 2005 року, коли набув чинності Закон „Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” від 6 квітня 2004 року. Парламент змінив систему обрання депутатського корпусу Верховної Ради АРК та місцевих рад (див. частини 3 – 7 статті 2 відповідного закону) [5]. Передбачалося, що вибори депутатів міських рад, депутатів районних у містах рад, депутатів районних рад, депутатів обласних рад, міст Києва і Севастополя, Верховної Ради АРК проводяться за пропорційною системою: депутати обираються за виборчими списками від організацій політичних партій, виборчих блоків організацій політичних партій у багатомандатному виборчому окрузі згідно з існуючим адміністративно-територіальним устроєм. І тільки щодо виборів депутатів сільських, селищних рад зберігалася мажоритарна система відносної більшості в одномандатних виборчих округах, на які поділяється вся територія, відповідно, села (кількох сіл, жителі яких добровільно об'єдналися у сільську громаду), селища [6].

Застосування описаних новацій під час березневих 2006 року виборів депутатів Верховної Ради АРК та обласних і районних рад дало результати, аналіз яких створює підстави твердити про неконституційність обрання представницьких органів місцевої влади згаданих рівнів за пропорційною системою, що не передбачає преференційного голосування і „прив'язки” кандидатів до територіальних громад та електоральної волі останніх щодо можливості голосувати за певних осіб, зареєстрованих кандидатами, а не за групові „закриті” партійні чи блокові списки таких кандидатів. Новозапроваджена пропорційна система виборів депутатів рад різних регіональних рівнів де-факто, по-перше, позбавляє чинності частини 3 і 4 Статті 140 Конституції України, що визначають такий порядок самоврядування територіальних громад: „Місцеве самоврядування

здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради”.

По-друге, пропорційна система виборів до районних і обласних рад спричиняє порушення частин 1 і 2 Статті 24 Основного Закону України про те, що громадяни „мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не має бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками”.

Автор проаналізувала фактичні дані про чисельність виборців і місце постійного проживання депутатів Донецької і Запорізької обласних рад на предмет відповідності одержаних показників вищенаведеним конституційним стандартам. Результати аналізу репрезентативні для ситуації в Україні в цілому, оскільки характеризують окремі, але типові випадки застосування єдиної для всієї України виборчої системи. Для доказовості можна було б обмежитися й будь-яким одним випадком. Однак для більшої наочності було обрано два названі. Перший з них підтверджує вище постульовані тези про неконституційність пропорційної системи місцевих виборів з очевидністю, яка не потребує будь-яких додаткових аналітичних процедур. Другий випадок вимагає таких процедур. Тим він лише підтверджує, що навіть за найсприятливіших для територіальних громад результатів обрання депутатів районних і обласних рад, громадян, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста, позбавлено задекларованої Конституцією рівноправності в питаннях формування депутатського корпусу тих рівнів місцевого самоврядування, на яких мають представлятися спільні інтереси цих громадян.

Звернімося до **таблиці 1** в тій її частині, де йдеться про кількість депутатів від районів і міст Донеччини у складі обласної ради. Територіальні громади 10 з 18 районів, а також 8 з 26 міст регіону не мають своїх представників у депутатському корпусі обласного рівня (3 депутати облради на час обрання взагалі не були зареєстровані як такі, що постійно проживають у Донецькій області: 2 жили в Києві, 1 – в селищі Козин Київської області. Тому в **таблиці 1** загальна чисельність депутатського корпусу облради – 150 осіб – не збігається з сумарною кількістю представлених у цьому корпусі обранців від районів і міст). Депутати Донецької обласної ради насправді представляють спільні інтереси не всіх 407 територіальних громад регіону, а лише 74 [7]. За даними **таблиці 1** легко порахувати, що 681,2 тисячі членів територіальних громад Донеччини не мають своїх представників у депутатському корпусі обласного рівня.

Таблиця 1

Представництво населення та виборців районів і міст Донецької області депутатами обласної ради (за результатами виборів 2006 року)

Розраховано й складено за джерелами: *Чисельність постійного населення Донецької області станом на 1 січня 2006 / Головне управління статистики в Донецькій області // Чисельність постійного населення Донецької області. - Донецьк, 2006. - 10 с.; **Кількість виборців Донецької області // <http://www.cvk.gov.ua/visnyk/index.php?mID=3>; ***Особистий склад Донецької обласної ради (2006 р.) // Поточний архів Донецької обласної ради.

Дещо краща ситуація на Запоріжжі. Тут до обласної ради обрано депутатів від усіх районів і міст регіону (таблиця 2). Однак і в цій області результати виборів суперечать конституційним гарантіям про рівність

№ п/п	Назва територіально-адміністративної одиниці	Кількість населення (тис. осіб)*	Кількість виборців**	Кількість депутатів обласної ради***	Кількість виборців з розрахунку на одного депутата
	Донецька область	4610	3632677	150	24218
1.	Ахцеський район	50,9	41255	1	41255
2.	Артемівський район	49,5	38751	0	0
3.	Бакинськостепанівський район	45,9	34327	0	0
4.	Волноваський район	88,7	72070	1	72070
5.	Володарський район	30,1	23839	2	11920
6.	Добропільський район	19,2	15092	0	0
7.	Євдокимівський район	19,4	17425	0	0
8.	Красноармійський район	35,2	24494	1	24494
9.	Краснодонський район	22,7	14589	1	14589
10.	Мартинівський район	84,3	69489	0	0
11.	Новоазовський район	37,7	30200	0	0
12.	Олександрівський район	21,8	14987	1	14987
13.	Павлоградський район	28,2	22048	0	0
14.	Слов'янський район	34,4	28400	0	0
15.	Сторожищенський район	53,3	42473	1	42473
16.	Тельманівський район	32,8	25984	0	0
17.	Шахтарський район	22,7	17592	0	0
18.	Якимівський район	29,3	23314	1	23314
19.	м. Авдіївка	34,3	28372	1	28372
20.	м. Артемівськ	109,2	89533	2	44767
21.	м. Бухард	14,1	13444	0	0
22.	м. Горішка	294,7	240441	3	80147
23.	м. Дебальцеве	50,5	40243	0	0
24.	м. Дзюльськ	79,9	64847	5	13373
25.	м. Димитров	54,2	43287	0	0
26.	м. Добропілля	48,5	55939	1	55939
27.	м. Докучаєвськ	24,4	18551	1	18551

Львів	Назва територіально- адміністративної одиниці	Кількість населення (тис. осіб)*	Кількість виборців**	Кількість депутатів обласної ради***	Кількість виборців як розрахунок на одного депутата
28.	м. Дрогобич	1001,4	740947	92	8271
29.	м. Дрогобич	73	53433	2	27227
30.	м. Стрий	148,6	117404	2	58702
31.	м. Жупанів	13,3	11473	0	0
32.	м. Кіровоград	29,3	22119	0	0
33.	м. Костинів	84,7	73377	2	34789
34.	м. Крайнові	207,1	147349	5	33514
35.	м. Крайнові	23,9	23333	0	0
36.	м. Крайнові	79,8	48234	0	0
37.	м. Мелітополь	411,9	324912	4	81728
38.	м. Мелітополь	498,7	34341	7	52077
39.	м. Новоград	16,3	13133	0	0
40.	м. Савур	37,3	47223	1	47223
41.	м. Слобод	139	112894	1	112894
42.	м. Слобод	74,3	40347	1	40347
43.	м. Торт	88,1	71978	1	71978
44.	м. Мелітополь	108,7	9031	2	45281
45.	м. Шахтар	47,1	54372	3	18837
46.	м. Лисів	34,3	28173	1	28173

прав громадян. За показниками таблиць 1 і 2 автор розраховувала кількість виборців, яка припадає в середньому (пересічно) на одного депутата по області в цілому, а також по районах і містах. Результати розрахунків засвідчують суттєву різницю в рівнях представництва територіальних громад в обох обласних радах.

Так, 1 депутат Донецької обласної ради від обласного центру представляє 8271 виборця своєї територіальної громади. Депутат з тими ж повноваженнями від територіальної громади Слободська представляє в раді області 112894 виборців громади міста.

В Запорізькій обласній раді на 1 депутата від територіальних громад Мелітопольського району припадає, пересічно, 1083 члени цих громад з правом голосу. Тим часом, 1 депутат від Мелітополя є представником, в середньому, 33385 виборців територіальної громади цього міста.

Таблиця 2

**Представництво населення та виборців районів і міст
Запорізької області депутатами обласної ради
(за результатами виборів 2006 року)**

Розраховано й складено за джерелами: *Кількість постійного населення Запорізької області станом на 01.01.2006 / Головне управління статистики в Запорізькій області // Поточний архів; **Кількість виборців Запорізької області // <http://www.cvk.gov.ua/visnyk/index.php?mID=3>; ***Особистий склад Запорізької обласної ради (2006 р.) // Поточний архів Запорізької обласної ради.

Наведені в таблицях 1 і 2 відмінності в представництві територіальних

проблеми державотворення

проблеми державотворення

громад і їх виборців депутатами обласних рад засвідчують порушення громадянської рівноправності в параметрах, визначених частиною 4 статті 16 Закону „Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів”. Йдеться про параметри прямої залежності між чисельністю загального складу

№ п/п	Назва територіально-адміністративної одиниці	Кількість населення*	Кількість виборців**	Кількість депутатів обласної ради***	Кількість виборців в розрахунок на одного депутата
	Запорізька область	1860242	1515027	120	1262
1.	Бердянський район	29275	24115	4	6029
2.	Василівський район	70469	59924	4	14981
3.	Великобілозерський район	8916	6869	4	1717
4.	Веселивський район	23659	19353	4	4838
5.	Вільнянський район	49462	43580	4	10895
6.	Гуляйпільський район	31402	25981	4	6495
7.	Запорізький район	55824	46340	4	11585
8.	Кам'янсько-Дніпровський район	44320	33564	4	8391
9.	Куйбишевський район	25598	20789	4	5197
10.	Мелітопольський район	53670	43341	4	1083
11.	Міснийпільський район	31251	24993	4	6248
12.	Новомиkolaївський район	18196	14157	1	14157
13.	Оріхівський район	50974	42720	4	10680
14.	Пологівський район	44826	36425	4	9106
15.	Приазовський район	30892	23857	4	5964
16.	Приморський район	33492	27389	4	6847
17.	Розівський район	10884	8969	4	2242
18.	Токмацький район	26505	19988	4	4997
19.	Чернігівський район	20335	16432	4	4108
20.	Якимівський район	36637	29048	4	7262
21.	м. Бердянськ	122105	99380	4	24845
22.	м. Енергодар	54430	43066	4	24845
23.	м. Запоріжжя	793371	640688	27	23729
24.	м. Мелітополь	158730	133540	4	33385
25.	м. Токмак	34999	30519	4	7630

депутатів сільської, селищної, міської, районної у місті, районної і обласної ради, з одного боку, і кількістю населення відповідних територій – з іншого:

„Загальний склад сільської, селищної, міської, районної у місті, районної, обласної ради має становити при чисельності:

- 1) до 1 тисячі жителів - від 12 до 15 депутатів включно;
- 2) від 1 тисячі до 3 тисяч жителів - від 16 до 26 депутатів включно;
- 3) від 3 тисяч до 5 тисяч жителів - від 20 до 30 депутатів включно;
- 4) від 5 тисяч до 20 тисяч жителів - від 30 до 36 депутатів включно;
- 5) від 20 тисяч до 50 тисяч жителів - від 30 до 46 депутатів включно;
- 6) від 50 тисяч до 100 тисяч жителів - від 36 до 50 депутатів включно;
- 7) від 100 тисяч до 250 тисяч жителів - від 40 до 60 депутатів включно;
- 8) від 250 тисяч до 500 тисяч жителів - від 50 до 76 депутатів включно;
- 9) від 500 тисяч до 1 мільйона жителів - від 60 до 90 депутатів включно;
- 10) від 1 мільйона до 2 мільйонів жителів - від 76 до 120 депутатів включно;

- 11) понад 2 мільйони жителів - від 76 до 150 депутатів включно”.

Ці параметри, по суті, визначають кількісні нормативи представництва територіальних громад, в тому числі в розрахунку на одного депутата. Фактичні ж результати виборів за чинною моделлю пропорційної системи (див. **таблиці 1 і 2**) засвідчують пряме порушення і навіть скасування прав територіальних громад і Донецької, і Запорізької області на рівне представництво в депутатському корпусі обласної ради. Така ж ситуація склалася і з представництвом територіальних громад депутатами районних рад (з огляду на обмежений обсяг статті фактичні дані не наводимо).

Етнополітичний аспект вищезазначених цивільних аргументів щодо неконституційності чинної моделі пропорційної системи виборів до місцевих рад полягає в тому, що за цієї моделі порушується не тільки загальне, рівне для всіх громадян право обирати склад представницьких самоврядних органів. Порушується також право громадян, які належать до тієї чи іншої територіальної громади, без будь-яких обмежень за ознакою етнічного походження обирати своїх представників до органів місцевого самоврядування.

Порівняймо наведені в **таблицях 1 і 2** результати виборів з даними **таблиці 3** про етнічний склад населення Донецької і Запорізької областей в районах і містах, які належать до українського Північного Приазов'я. Тут є чимало поселень, де компактно проживають великі групи громадян різного етнічного походження (різної національності). Частина з них належить до національних меншин України. Групи, які входять до територіальних громад Першотравневого, Тельманівського і Новоазовського районів Донецчини, взагалі не мають своїх представників в обласній раді; інші, як видно з **таблиць 1 і 2**, суттєво відрізняються за рівнем представництва і в Донецькій, і в Запорізькій обласних радах.

Проаналізовані ситуації типові для АРК та всіх областей і районів України через спільну для них модель пропорційної системи виборів депутатів. Тому й висновки з аналізу стосуються країни в цілому.

Чинна пропорційна система обрання представницьких органів місцевого самоврядування ігнорує конституційні права територіальних громад на користь осередків політичних партій. Отже, цю систему необхідно змінити

на таку, що відповідатиме Основному Закону держави.

Першим кроком має стати подання до Конституційного Суду України щодо вирішення питання про відповідність Конституції України частин 3 – 7 статті 2 Закону „Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів”. Суб’єктами такого подання можуть бути Президент України, не менш як 45 народних депутатів України, Верховний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим. Та навряд чи на звернення із зазначеного питання до органу конституційної юрисдикції зважаться парламентарі або члени вищого представницького органу АРК (зокрема, через загрозу бути позбавленими депутатських мандатів внаслідок чинного порядку дострокового припинення депутатських повноважень). Ухвалений Верховною Радою України в січні 2007 року Закон „Про внесення змін до деяких законів України щодо статусу депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад” визначив механізми реалізації так званого імперативного мандата стосовно депутатів рад відповідних рівнів. Незалежно від того, набуде цей закон чинності чи ні, результати голосування за нього в парламенті засвідчують прагнення партійних „верхів” беззастережно регулювати поведінку депутатів АРК і місцевих рад.

Недемократичність запровадження „імперативного мандата” стосовно парламентарів акцентувала ще 2005 року Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія). За її оцінками, українська версія такого мандата створює ситуацію, коли члени виборного органу замість того, щоб представляти народ, представляють свої партії. Керівництво останніх зацікавлене якнайшльйніше контролювати партійних висуванців, обраних депутатами не тільки на вищому державному, а й на регіональних рівнях. Тому зміна чинної моделі пропорційної системи виборів до Верховної Ради АРК та місцевих рад не в інтересах партійних „верхів” і навряд чи буде ними підтримана, бо може позбавити їх важелів управління „своєю” частиною депутатського корпусу. Серед цих важелів не тільки право позбавляти депутата повноважень у випадку його невходження до складу депутатської фракції місцевої організації політичної партії (блоку) або через вихід з такої фракції, а й за „іншими підставами”, що „встановлені вищим керівним органом політичної партії (виборчого блоку політичних партій), за виборчим списком якої він був обраний депутатом”. За такого порядку питання про те, чиї інтереси (вищого партійного (блокового) керівництва чи територіальних громад) забезпечуватимуть депутати місцевих рад стає риторичним.

Стосовно ж того, є чи з’явиться в інших суб’єктів звернення до Конституційного Суду України бажання домогтися скасування неконституційних положень Закону „Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних,

Таблиця 3

Етнічний склад населення Північного Приазов'я України *
(за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 р.
по Донецькій і Запорізькій областях)

Найменування	Всє населення			Донецька область			Запорізька область			Приазов'я		
	Північне Приазов'я України			Харківська область			Хмельницька область			Хмельницька область		
	абс.	% до загального населення	абс.	абс.	% до загального населення	абс.	абс.	% до загального населення	абс.	абс.	% до загального населення	абс.
Українці	44508	53,7	34047	47,1	16,9	53,91	10137	50,11	10137	10137	50,11	10137
Росіяни	119177	17,8	119177	17,8	17,8	17,8	119177	17,8	119177	119177	17,8	119177
Грузини	1000	0,1	1000	0,1	0,1	0,1	1000	0,1	1000	1000	0,1	1000
Білоруси	19941	2,1	19941	2,1	2,1	2,1	19941	2,1	19941	19941	2,1	19941
Вірменці	6171	0,7	6171	0,7	0,7	0,7	6171	0,7	6171	6171	0,7	6171
Болгарини	1117	0,1	1117	0,1	0,1	0,1	1117	0,1	1117	1117	0,1	1117
Боснійці	1117	0,1	1117	0,1	0,1	0,1	1117	0,1	1117	1117	0,1	1117
Татарини	1771	0,2	1771	0,2	0,2	0,2	1771	0,2	1771	1771	0,2	1771
Сербини	1007	0,1	1007	0,1	0,1	0,1	1007	0,1	1007	1007	0,1	1007
Молдовці	1200	0,1	1200	0,1	0,1	0,1	1200	0,1	1200	1200	0,1	1200
Азербайджанці	1307	0,1	1307	0,1	0,1	0,1	1307	0,1	1307	1307	0,1	1307
Греки	907	0,1	907	0,1	0,1	0,1	907	0,1	907	907	0,1	907
Польські	100	0,0	100	0,0	0,0	0,0	100	0,0	100	100	0,0	100
Литовці	100	0,0	100	0,0	0,0	0,0	100	0,0	100	100	0,0	100
Всього	83900	100	83900	100	100	100	83900	100	83900	83900	100	83900

* Розраховано й складено за джерелом: Розподіл населення України за найбільш численними національностями за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Таблиця № 5.1. / Державний комітет статистики України // Архів автора.

міських голів” – покаже час.

Література:

1. Лундские рекомендации об эффективном участии национальных меньшинств в общественно-политической жизни с пояснительными примечаниями // Захист прав національних меншин в Україні: збірник нормативно-правових актів. – К.: Держкомнацміграції, АНКАОУ, 2003, Гаага. – С. 150 – 168.

2. **Котигоренко В. О.** Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – С. 541.

3. Закон України „Про вибори народних депутатів України” // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 51 - 52 – С. 1060. (Ст. 11; Ст. 16); Закон України „Про вибори народних депутатів України” // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 27 - 28. – С. 1100. (Ст. 12; Ст. 18).

4. Закон України „Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 3 - 4. – С. 382.

5. Закон України „Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1667%2D15&p=1161073693540987>

6. Там само.

7. Розраховано за даними: Регіони України та їх склад // <http://gska2.rada.gov.ua:7777/pls/z7502/a002>

„Фабрики думок”: вплив неурядових організацій на політику демократичних держав

Олена Клименко,
кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту світової економіки і міжнародних відносин
НАН України

Діяльність неурядових організацій, які за традицією називають „фабриками думок”, забезпечує постійний обмін ідеями, інформацією між наукою та політично зацікавленими колами (партії, політичні діячі, громадськість) в країнах розвинутої демократії. Ці організації, як правило, орієнтуються на здійснення наукових досліджень і політичне консультування. Професійний рівень організації цієї роботи суттєво відрізняє їх від інших неурядових організацій. У статті висвітлюється генеза „фабрик думок” з метою з’ясування чинників формування їх організаційних структур та особливостей діяльності.

„Фабрики думок” в країнах Заходу мають чималі історичні традиції та багатий досвід. В США і в Західній Європі існує багато різновидів неурядових організацій, вплив яких на внутрішню і зовнішню політику держав є усталеним і незаперечним. Однак „фабрики думок” серед них посідають особливе місце завдяки своєрідній формі своєї діяльності та постійним цільовим групам, зацікавленим у результатах їх досліджень.

Термін „think tanks” (фабрики думок) виник в США в роки Другої світової війни. Так тоді називали захищене від прослуховування місце (tank), де цивільні та військові експерти розробляли стратегії бойових дій. Нині зарубіжні дослідники, характеризуючи сутність поняття сучасних „фабрик думок”, підкреслюють переважно політичну сферу їх діяльності. У цьому сенсі характерним є визначення М. Тунерта, політолога з Гамбурзького університету, який наголошує на тому, що „фабрики думок” – це громадські або приватні некомерційні заклади, які вивчають питання, пов’язані з політикою чи важливі для політики. Автор звертає особливу увагу на прагнення організацій робити внесок у формування вибору тем

політичних дискусій серед громадськості.

Американські фахівці з „think tanks” Е. Річ та К. Уївер розширюють це поняття, визначаючи „фабрики думок” як незалежні некомерційні організації, що здійснюють прикладні політичні дослідження. Вони наголошують, що „фабрики думок” діють постійно як компетентні, але нейтральні альтернативні джерела інформації [1].

Слід підкреслити, що політична думка на загал поділяє погляд на „фабрики думок” як на неурядові організації, котрі є своєрідним інструментом надання інформації та консультацій. Характерно, що, аналізуючи діяльність „think tanks”, науковці й політики не бачать суттєвого протиріччя, визначаючи їх як заклади та як організації. Статус неурядових організацій як правовий „фабрики думок” отримали в своїх країнах, а науковий, подібний до академічного, характер діяльності дає підстави вважати їх закладами. Самі представники „think tanks” наголошують на тому, що вони діють як некомерційні дослідницькі інститути [2]. В такий спосіб організації підкреслюють кваліфікаційний рівень своєї аналітичної продукції.

У контексті суджень про професійний рівень інформації „think tanks” варто згадати визначення цих організацій відомим фахівцем з PR-технологій І. Дрором: „Фабрики думок” – це осередки зростання, які утворюються за рахунок безперервного міждисциплінарного наукового мислення до глибинного вдосконалення процесу формування політики в якості єднального ланцюга між владою і знанням” [3].

Відтак, можна стверджувати, що „think tanks” („фабрики думок”) – це громадські, а також приватні некомерційні організації, що орієнтуються у своїй діяльності на здійснення політичних досліджень та підготовку консультативно-аналітичної інформації високого кваліфікаційного рівня. „Фабрики думок” традиційно відігравали помітну роль у підготовці зовнішньополітичних рішень. Перші з них виникли у США, Великій Британії та Німеччині на початку XX століття як реакція наукових та політичних кіл на зміни у сфері світової економіки та міжнародної безпеки. Провідні позиції США на світовій арені, переконаність політичної еліти цієї країни, що саме Америка несе відповідальність за міжнародний порядок, спонукали політиків і науковців шукати шляхів мирного розв’язання суперечливих питань у взаємовідносинах різних держав [4], вироблення стратегій розвитку країни, захисту національних інтересів у світі, що динамічно змінюється. В перші десятиліття XX століття в таких галузях суспільних наук, як економіка, політологія, соціологія, почали проводитися дослідження, орієнтовані на вирішення тогочасних актуальних проблем. Великі кошти, що виділялися в США на вивчення міжнародних проблем, гнучка університетська система сприяли появі наукових центрів з дослідження внутрішньої і світової політики. Багато з них з часом перетворились на сучасні „think tanks”.

Одним з найстаріших „think tanks” є американський фонд імені Р.

Сейджа (Russell Sage Foundation), заснований 1907 року. Його головним завданням стало проведення наукових досліджень стосовно розвитку індустріального суспільства в США. Як відзначають дослідники, діяльність цієї організації сприяла розвитку громадянського суспільства в країні. Фонд взяв на себе завдання професійно сприяти подоланню соціальних негараздів у суспільстві, „вивчити соціальні проблеми, випрацювати законодавство і створити приватні організації для задоволення певних потреб” [5].

Після Першої світової війни виникає ціла низка „фабрик думок”. У Європі піонером у цій справі стала Велика Британія. Найстарішими інститутами, які сприяли оформленню організаційної структури „think tanks”, вважаються Товариство Фабіана (Fabian Society), яке виникло ще 1884 року, та Королівський інститут міжнародних досліджень (Royal Institute for International Affairs), заснований 1925 року. В США 1916 року за підтримки Д. Рокфеллера створюється Інститут вивчення державного управління (Institute for Government Research, IGR). Його було засновано на базі об’єднання „Прогресивні бізнесмени і вчені”, яке мало зв’язки з Комісією з економіки і виробництва. Комісія розробляла систему формування бюджету країни і підлягала органам виконавчої влади. Основним завданням Інституту в цей період стало сприяння політиці формування федерального бюджету, а професійно науковий склад організації мав сприяти обґрунтуванню запропонованих рішень. Важливим досягненням IGR стало просування ідеї створення бюджетного бюро у складі міністерства фінансів, яке розпочало свою діяльність 1921 року [6]. 1927 року Інститут вивчення державного управління об’єднується з Інститутом економіки (Institute of Economics) та Брукінгською вищою школою економіки і державного управління (Brooking Graduate School of Economics and Government). Це об’єднання одержало назву Інститут Брукінгса (Brookings Institution). Організація ставила за мету сприяти ефективній діяльності органів державного управління.

1925 року, майже одночасно з появою Брукінгського інституту, організовується Німецький інститут економічних досліджень у Галле, який концентрує свою діяльність навколо питань вдосконалення економічного розвитку. Того ж року створюється Фундація Ф. Еберта, яка стає помітною лише після відновлення її діяльності у розширених іноземних проектах з 1947 року. В той період європейські „фабрики думок” не могли конкурувати з більш активними і структурованими організаціями у США, де потужний економічний розвиток і сприятливі об’єктивні умови спонукали політичні кола країни до активізації своєї діяльності.

Характерно, що після Великої депресії уряд США почав проводити політику ширшого залучення фахівців у галузі суспільних наук до участі в дослідженні та аналізі політичних рішень і стратегій розвитку країни. Президент Ф. Рузвельт створив власні „фабрики думок”, до яких було залучено переважно представників академічної науки. В

наступні роки американські президенти широко використовували потенціал „фабрик думок” для просування політики правлячих партій в країні. Така зацікавленість з боку держави діяльністю дослідницьких та консультативних інституцій сприяла збагаченню „фабрик думок” досвідом та формувала їх позитивний імідж серед представників вищої бюрократії і політикуму країн Заходу.

Друга світова війна, яка призупинила формування „фабрик думок” як впливових некомерційних закладів у Європі, активізувала їх розвиток в США. Там з’явилися десятки таких нових організацій. Вони зосереджували свої зусилля переважно на вирішенні питань економічного характеру, а саме – соціальної зайнятості населення, податкової політики держави, ефективності економічного розвитку. Найвідомішим серед них став Комітет сприяння економічному розвитку (Committee for Economic Development, CED), створений групою бізнесменів 1942 року. Він розробляв стратегії післявоєнної зайнятості населення. Завдяки його ініціативам 1946 року було розроблено і прийнято закон про зайнятість.

На 1940-і роки припадає і створення Корпорації РЕНД (RAND Corporation). Вона виникла на базі відділу концерну Дуглас Ейркрафт (Douglas Aircraft), який під час Другої світової війни, працюючи переважно на уряд, проводив дослідження для військово-повітряних сил. Після війни корпорація РЕНД почала працювати самостійно як незалежна організація, підтримуючи водночас постійні контакти з міністерством оборони США та виконуючи для нього стратегічні аналітичні дослідження.

1950 – 1960-і роки у США характеризуються розширенням діяльності „фабрик думок”, орієнтованих переважно на економічні дослідження. Вчених-економістів почали активно залучати до аналізу і прогнозування рішень у сфері економічної політики країни та дослідження тенденцій у світовій економіці. Політики, які користувались послугами „think tanks”, підкреслювали академічний характер досліджень, намагаючись уникнути натяків на можливий політичний характер замовлень [7].

Характерно, що тільки з 1960 – 1970-х років поняття „think tanks” почало застосовуватися для означення дослідницьких закладів, орієнтованих на практичні результати. До кінця 1970-х років усі „фабрики думок” в організації та в методах своєї роботи орієнтувалися на стиль академічних закладів. Така орієнтація давала підстави залучати до діяльності висококваліфікованих фахівців з науковими ступенями. Крім того, конкретизовані замовлення політико-економічного напрямку сприяли виявленню постійних цільових груп „покупців” продукції „think tanks”.

Початок „холодної війни”, розвиток соціальної держави в країнах Заходу, екологічна та енергетична криза 1970-х років стали поштовхом для виникнення „фабрик думок” нового покоління. В США близько десятка діячів консервативних поглядів, яких об’єднували стійке неприйняття комунізму та проблеми зміцнення обороноздатності країни (а не соціальні програми), ініціювали створення консервативних організацій, серед яких

були і „фабрики думок”.

Серед дослідників існує думка, згідно з якою основні напрями роботи „think tanks”, фактично з часів їх появи, визначав американський військово-промисловий комплекс, оскільки він був „головним замовником аналітичної продукції, фінансував дослідження, формував атмосферу закритості” [8]. Водночас численні ліберальні фонди в цей період починають фінансувати низові неурядові організації та активізують підтримку соціальних проектів через їх діяльність.

Фонд „Спадщина” (Heritage Foundation) став однією з перших „фабрик думок”, яка виявила позицію відвертої партійної приналежності консервативного характеру. Наприкінці 1970-х років вона виступила з програмою сприяння створенню нової консервативної коаліції в країні, яка повинна визначати американську політику і домінувати в політичних колах [9]. У наступні роки створюються „фабрики думок” на кшталт фонду „Спадщина” за ідеологічною орієнтацією. Вони відверто пропагували свої політичні позиції.

Під час „холодної війни” керівництво США активно залучає до співпраці „фабрики думок”, намагаючись за допомогою академічних фахівців обґрунтовано просувати внутрішню і зовнішню політику правлячих в країні партій. Відомо, що адміністрацію Дж. Картера підтримував своєю діяльністю Брукінгський інститут. Р. Рейган неодноразово підкреслював значення фонду „Спадщина” у здійсненні консервативної економічної революції в країні [10].

На відміну від США, де „think tanks” спочатку створювалися переважно на кошти впливових у політиці та економіці осіб і лише з часом до участі у виробленні певних проектів долучилися вищі посадові особи та адміністрації президентів, у Німеччині вони формуються на основі так званих партійних фондів. До категорії „фабрик думок”, які виникли на основі зацікавлень партій, належать фундації Ф. Еберта, Г. Зайделя, Р. Люксембург, К. Аденауера, Ф. Науманна. На початку 1960-х років за рішенням Конституційного суду ФРН партійні інститути (установи, які працювали винятково на певні партії, отримуючи від них фінансування та замовлення) одержали статус неурядових організацій. Фонди здобули можливість легалізувати фінансування своєї діяльності з федерального бюджету, незалежно від партій. Проте самостійність цих організацій була все ж обмеженою.

Відома роль німецьких „фабрик думок” у процесі демократичних перетворень в Іспанії та Португалії з середини 1970-х років. Дослідники-латиноамериканісти відзначають активну, фактично конкурентну їх діяльність в країнах Латинської Америки та Карибського басейну [11, с. 24]. Досвід взаємодії в системах партійного впливу та консультаційно-пропагандистської роботи, який охоплює переважно період від закінчення Другої світової війни до середини 1970-х років, позначився в діяльності „think tanks” професійними, науково обґрунтованими

рекомендаціями для внутрішньо- та зовнішньополітичних рішень держав.

Отже, 1960 - 1970-і роки як в США, так і на європейському континенті, зокрема, у Німеччині, характеризувались появою „фабрик думок” з ідеологічною орієнтацією. Вони відверто захищали певні політичні погляди (переважно консервативного характеру) і пропагували свої ідеї в суспільстві та за кордоном. Правовий неурядовий статус у своїх країнах та певна фінансова незалежність сприяли в цей період більшій самостійності „фабрик думок” у виборі форм роботи та поширенню політичної активності у внутрішньо- і зовнішньополітичному житті.

1980 - 1990-і роки характеризувалися збільшенням кількості „фабрик думок”. Вдосконалювались їх структури, система фінансування, уточнювалася сфера діяльності. Нині кількість „think tanks” визначити практично неможливо. Деякі дослідники вважають, що 50 % з них діють в США. Понад 600 таких неурядових організацій є в Європі, з них понад 100 – у Німеччині. В США для них, на відміну від коледжів та університетів, не потрібно формальної процедури акредитації, тому й не існує їх офіційного переліку. Крім того, організації, які вважаються некомерційними, для можливого зменшення оподаткування й уникнення небажаної зацікавленості ЗМІ не розповсюджують інформацію про свої дослідження, оскільки за законами США цим (некомерційним, неурядовим) організаціям заборонено „займатися діяльністю, спрямованою на посилення впливу на законодавство”, а також брати участь „у політичних кампаніях... в інтересах або проти кандидатів на ту чи іншу державну посаду” [12]. Переважна більшість організацій, які зараховують себе до „фабрик думок”, здійснює дослідницьку або пропагандистську роботу. Відповідно, вони потрапляють за різними критеріями оцінки до переліку різних за характером діяльності організацій.

Науково-дослідницькі центри, такі як Корпорація РЕНД у США або Німецький інститут заокеанських досліджень (DUI) та Дослідницький інститут Німецького товариства зовнішньої політики (DGAP) отримують замовлення переважно від державних відомств, галузі досліджень визначаються установами-замовниками, а результати друкуються у вигляді наукових монографій та звітів. Такі організації проводять оцінку державних програм, залучаючи до цієї роботи наукові колективи. Приміром, у Дослідницькому інституті товариства зовнішньої політики (заснований 1955 року за зразком однієї з найвідоміших „фабрик думок” – Лондонського королівського інституту міжнародних досліджень) на проектній основі здійснюються дослідження з актуальних політичних питань. До нових напрямів його зацікавлень належать процеси в Росії та інших країнах СНД, в країнах Центральної Європи, європейська зовнішня політика, роль США у новій світовій політиці, процеси глобалізації.

Пропагандистсько-консультативні дослідницькі „фабрики думок” мають, як правило, різноманітне ідеологічне спрямування. Так, Рокфордський інститут (Rockford Institute) дотримується консервативної

позиції щодо соціальної політики в країні, тоді як Інститут економічної політики підтримує ідеї профспілок у США. В Німеччині типовим представником „фабрик думок” пропагандистського напрямку діяльності є Інститут розвитку і миру (INEF), заснований 1990 року при Дуйсбурзькому університеті. Характерно, що він був створений для підтримки діяльності Фондації В. Брандта. Мета інституту – інформувати громадськість про глобальні взаємозв’язки, а також надавати консультації політичним діячам. Зразком для INEF став американський Інститут світового спостереження (World Watch Institute).

„Фабрики думок” пропагандистсько-консультативного спрямування гнучко реагують на запити політичних діячів, прагнучи в такий спосіб безпосередньо впливати на їх рішення. Фінансують пропагандистські центри переважно приватні особи та корпорації. В 1990-і роки в багатьох інститутах вдалися до переважно приватного фінансування на протидію колишньому державному фінансуванню проектів і програм. Деякі „think tanks” молодшого покоління стали піонерами щодо підготовки дослідницької і пропагандистської продукції, орієнтованої на певні цільові групи. Вони готують невеликі загальнодоступно викладені доповіді з чіткими рекомендаціями та можливими сценаріями розвитку подій. До таких організацій належить, зокрема, Інститут янки з досліджень державної політики (Yankee Institute for Public Studies).

В 1990-і роки відбулися суттєві зміни в діяльності „фабрик думок”. Численні інститути, які вивчали проблеми зовнішньої політики, політики безпеки, реорганізували свою діяльність. Збільшення кількості „фабрик думок”, проблеми з фінансуванням спонукали їх до запровадження „цільового маркетингу”. З широкої сфери політичних досліджень вони обирали вузьку спеціалізацію і намагались зацікавити представників політичної еліти своїми пропозиціями. Серед інститутів, які виконують вузькоспеціалізовані замовлення, можна назвати Інститут міжнародної економіки (Institute of International Economics), Вашингтонський інститут близькосхідної політики (Washington Institute for Near East Policy) в США, або, приміром, Федеральний інститут досліджень Сходу й інтернаціональних студій, Центр досліджень європейської інтеграції при Боннському університеті у Німеччині. До таких „think tanks” належать організації, які проводять численні соціальні, екологічні, технічні дослідження. Та вузька спеціалізація є певним ризиком, оскільки загрожує самому їх існуванню після можливого припинення фінансування фондами чи приватними особами, які можуть втратити інтерес до їх проблематики.

Існування „фабрик думок”, що представляють певні інтереси, пов’язане, перш за все, з діяльністю політичних партій. Як уже зазначалося, офіційно задекларована незалежність від діяльності партій не заважає багатьом з них тісно співпрацювати з ними. Фондації Ф. Еберта, К. Аденауера, Г. Бьоля у Німеччині здійснюють дослідження з очевидним політичним характером. Як відзначають аналітики, довгострокові інтереси фондаций

відрізняються від тимчасових інтересів політичних фракцій. Приміром, на початку 1990-х років фракція ХДС/ХСС у Німеччині, так само, як і фундація К. Аденауера, підтримувала латвійських християнських демократів, хоча проект фундації був орієнтований на підтримку всіх демократичних сил, у тому числі й популярного тоді руху „Латвійський шлях”. Така позиція викликала критику як з боку латвійських християнських демократів, так і з боку окремих політиків ХДС/ХСС [11, с. 25]. Характерно, що проекти фундацій, орієнтовані на дослідження процесів демократизації, особливо після закінчення „холодної війни” та з початком демократичних перетворень в країнах Центрально-Східної Європи і в країнах колишнього СРСР, здійснювалися за тісної співпраці з урядами тих країн, у яких діяли ці фундації. Якщо в середині 1970-х років Фундацію Г. Зайгеля звинувачували у співробітництві з урядовими структурами, то з початком 1990-х років це стало нормою діяльності й інших фундацій [11, с. 27].

Працюючи над актуальними проблемами внутрішньої і зовнішньої політики, „фабрики думок” все частіше схиляються до створення коаліцій з іншими організаціями для дослідження певної проблеми. Особливого значення набувають результати діяльності інститутів з різними ідеологічними настановленнями. Певні проекти передбачають взаємодію „think tanks”, оскільки вона дозволяє уникати дублювання процесу та результатів роботи. Так, у США 1996 року в ході обговорення реформи системи соціального забезпечення дві „фабрики думок” – Центр з бюджетних та політичних пріоритетів (Center on Budget and Policy Priorities) і Центр з правових питань та соціальної політики (Center on Law and Social Policy) – домовились про неофіційний розподіл праці під час аналізу проблем, пов’язаних з цією реформою.

Оскільки „фабрики думок” переслідують у своїй діяльності переважно дослідницькі, консультативні та пропагандистські цілі, а основними споживачами їх продукції є представники політичної та економічної еліти, то на сьогодні визначилось кілька міст, де „фабрик думок” найбільше. У Великій Британії – це Лондон. 90 % британських „think tanks” розмістилося в урядовому кварталі. Більше половини „фабрик думок” у США мають свої штаб-квартири або відділення у Вашингтоні. В Німеччині в Бонні зосереджені переважно інститути з проблем внутрішньої політики, а в Берліні – інститути, що досліджують проблеми зовнішньої політики і політики безпеки. З другої половини 1990-х років новими центрами „think tanks” стають Гамбург, Мюнхен, Кіллер, регіон Північної Райн-Вестфалії.

Таке розташування неурядових організацій обумовлене об’єктивно. У великих містах, особливо у столицях, зосереджені засоби масової інформації, партійні центри, органи різних спілок, штаб-квартири низових „grass-roots” організацій, значні наукові заклади, університети.

„Фабрики думок” використовують традиційно усталені канали, які забезпечують їм можливості брати участь у процесі вироблення

політичних рішень. Їх співробітники мають можливість виступати на засіданнях урядових комісій. Деякі фахівці з „think tanks” працюють в державних структурах. Колективи „фабрик думок”, які працюють за контрактами, готують офіційні звіти й повідомлення для вищих посадових осіб. Результати своїх досліджень фахівці презентують на різних форумах, поширюють через засоби масової інформації.

Основними цільовими групами „фабрик думок” і в США, і в Європі є дослідницькі інститути та університети, депутати парламентів, політичні партії, міністерські апарати. Менше замовників серед підприємців, профспілок, інших неурядових організацій.

Можна стверджувати, що поява таких неурядових організацій, як „фабрики думок” в країнах розвинутої демократії сприяла збільшенню і зміцненню взаємозв’язків між науковими, політичними і громадськими колами суспільства. Недержавне фінансування та академічні стандарти діяльності у першій половині XX століття обумовили високий професійний рівень їх досліджень та появу постійних замовників.

Поступове збільшення кількості „фабрик думок” ідеологічного спрямування, що спостерігалось за часів „холодної війни”, з одного боку, спонукало їх до урізноманітнення форм своєї продукції, якими, зокрема, стали, поряд з прикладними дослідженнями, аналітичні довідки, консультативні послуги, участь у багатоцільових проектах (у співробітництві з партіями). З іншого ж боку, кількісне збільшення організацій і зростання попиту на їх продукцію розмивало їх авторитет як незалежних, незаангажованих закладів, орієнтованих на досягнення цілей демократизації суспільства.

В останні десятиліття діяльність „think tanks” зазнає серйозних змін. Найважливіші – це перетворення більшості з них на пропагандистсько-консультативні центри з вузькоспеціалізованою, оперативною інформаційною базою даних, боротьбою за цільові групи збуту своєї продукції. Внаслідок цього посилюється політизація фахової інформації, яку надають ці заклади.

Зміни в сучасному міжнародному середовищі та, відповідно, у внутрішньополітичних процесах викликають потребу у вдосконаленні, трансформації, а також, можливо, і звуженні діяльності „фабрик думок”.

Історичний досвід діяльності цих неурядових організацій передбачає можливість для вдосконалення їх як конкурентоспроможних центрів наукової, політично обґрунтованої внутрішньо- та зовнішньополітичної інформації. Водночас досягнення громадянського суспільства в країнах розвинутої демократії є своєрідним важелем для відтворення діяльності „фабрик думок” як медіаторів суспільства і політичної еліти.

Література:

1. Interest Group Politics / A. J. Cigler, B. A. Loomis (eds).- Washington,

D.C.: CQ Press, 1998. – P. 148 – 152.

2. Дослідницький інститут Німецького товариства зовнішньої політики (DGAP) // <http://www.dgap.org>; Інститут розвитку й миру // <http://www.inef.de>

3. Современные фабрики мысли. Агентство гуманитарных технологий <http://www.aht.org>.

4. **Цыганков П. А.** Теория международных отношений: Учеб. пособие. – М.: Гардарики, 2002. – С. 10.

5. **Hammack D. C., Wheeler S.** Social Science in the Making. – N.Y., 1994. – P. 12.

6. **Smith J. A.** Brooking at Seventy-Five. – Washington, D.C.: Brooking Institution, 1991.

7. **Smith J. A.** Strategic Calling: The Center for Strategic and International Studies, 1962 – 1992. – Washington, D.C.: CSIS, 1993.

8. **Шевцов А. І., Мерніков Г. І.** Міжнародні неурядові організації як фактор впливу на ситуацію в Україні // Стратегічна панорама. – 2002. – № 4.

9. **Edwards L.** The Power of Ideas: 25 Years at the Heritage Foundation. – Ottawa, 1997. – P. 32.

10. Фонд „Спадщина” // <http://www.heritage.org/>.

11. **Погорельская С.** „Тихие институты” (Спорные аспекты внешне- и внутриполитической деятельности фондов ФРГ) // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 9. – С. 24.

12. Reg. Section 1.501 (c) (3) - 1(b) (1) (v).

Інтерпретаційний підхід в концепціях політичної культури

Тетяна Зубро,
докторант Братиславського університету
ім. Я. Коменського
(Словаччина)

У статті аналізується малодосліджений, але актуальний напрям теоретичних розробок концепцій політичної культури. Відображено погляди різних авторів стосовно цієї проблематики.

Теоретичним розробкам поняття і концепцій політичної культури надають багато уваги як представники західної політологічної думки, так і українські вчені. Та обставина, що політична культура є одним з найскладніших і, так би мовити, важковловимих наукових понять, породжує серед науковців серйозні дискусії. Одні вчені прагнуть довести, що політична культура – це важливий ключ для глибшого пізнання соціально-політичної реальності, інші виступають з прямо протилежних позицій.

Через поняття політичної культури описують зразки поведінки, систему цінностей окремих особистостей і соціальних груп, соціально-економічні та інституційні сфери життєдіяльності громад тощо. Вчені визначають політичну культуру з урахуванням цілого ряду аспектів: вона „може передавати бачення, оцінку і внутрішнє прийняття чи заперечення політичного режиму; особливості, якими відрізняються окремі країни; іноді політичну культуру поєднують винятково з політичними цінностями; у іншому випадку вона є „ідеологією” або політичною психологією; вона так само може відображати „національний характер” або „громадянську релігію” чи „націоналізм”, а також політичну індоктринацію, або ж навпаки – чинити опір щодо індоктринації” [1, s. 37]. Поняття політичної культури з наукового середовища увійшло до розмовної мови, а також фігурує в дискусіях про ситуацію, в якій перебуває суспільство. Серед широкого загалу та в засобах масової інформації одним з найпопулярніших підходів є нормативне розуміння цього поняття – на кшталт висока чи низька політична культура окремих особистостей чи суспільства в цілому тощо.

В наукових теоретичних розробках термін „політична культура” використовується в іншому, нейтральному сенсі, ненормативному і

неоціночному, хоч в деяких концепціях цей аспект іноді спливає на поверхню.

Інтенсивні й систематичні дослідження політичної культури розпочалися в 1960-х роках з публікацій американського вченого Г. Алмонда [2, р. 391 – 409]. Він першим сформулював основні параметри, які визначили подальший розвиток його концепції. Пізніше багато дослідників за допомогою поняття „політична культура” намагалися відповісти на складні питання політичної дійсності. Тут слід згадати, зокрема, С. Вербу, Л. Пая, В. Розенбаума, І. Інглхарта та інших. Для багатьох з них поняття політичної культури стало своєрідним символом узагальненої характеристики всіх суб’єктивних і психологічних аспектів політики, основним стержнем, від якого в подальшому різні теорії відштовхувалися і розвивали власні напрями досліджень.

На сьогодні в політології сформувалися різні підходи до дослідження проблем політичної культури. Наведемо схематичну класифікацію чеського вченого М. Сковайси [3, с. 34 – 43], яка дає уявлення про основні теоретичні напрями у цій царині. Головним критерієм для розподілу він визначив можливий каузальний (причинний) вплив політичної культури і те, як за допомогою цього поняття можна проаналізувати різні політичні явища, або ж спробувати відповісти, наприклад, на таке актуальне і для нинішньої української ситуації питання: чому в деяких країнах посткомуністична трансформація в політичній, економічній і соціальній сферах відбулася набагато успішніше, швидше і спокійніше, ніж в інших? В результаті М. Сковайса виокремив чотири основні підходи:

1) об’єктивістський макропідхід (Г. Алмонд, С. Верба, Р. Інглхарт, Р. Д. Патнам) являє собою центральний напрям у дослідженнях політичної культури. Основним елементом аналізу є частотність об’єктивістських поглядів і орієнтацій на рівні певних структурних утворень (колективів, суспільств);

2) об’єктивістський мікропідхід (Л. Пай, Т. В. Адорно): основний культурний елемент для аналізу – особистісні характеристики чи зразки поглядів на рівні окремих осіб;

3) інтерпретаційний мікропідхід (С. Вайт, Л. Діттмер): йдеться про глибоке проникнення в культуру, яку розуміють як широко структурований набір соціальних значень, тому основним елементом аналізу і є соціально-детерміновані значення;

4) конфігураційний підхід (Ф. Фукуяма, А. Вілдавський): головним елементом аналізу є культурні конфігурації, які включають суб’єктивний обсяг і поведінку, а також соціальні відносини.

Одним із найпомітніших напрямів розробки концепції політичної культури, який в науці поступово отримав визнання, є інтерпретаційний підхід. Його репрезентує численна, але внутрішньо неоднорідна група дослідників, таких, зокрема, як Л. Діттмер, Р. Такер, С. Вайт, К. Гіртц та інші. У визначення політичної культури вони включали ширший зміст,

ніж біхевіористи, припускаючи, що зразки поведінки людей та їх настрої впливають одне на одного, а політична культура формується шляхом такого поєднання. Не обмежуючи політичну культуру суб'єктивними орієнтаціями в політиці, прихильники цього напрямку досліджують її, за висловом Р. Такера, як „шлях життя” [4]. Цей шлях містить „відверті” аспекти, наприклад, зразки поведінки, які спостерігаються в суспільстві, і аспекти „потаємні”, котрі включають в себе знання, відносини і цінності, притаманні членам суспільства, і які вони передають з покоління в покоління. До цього напрямку належить і семіологічне дослідження політичних символів та міфів, які представляють систему знаків, що виконує певні політичні функції, наприклад, ідентифікацію з певною структурою чи мобілізацію в політичних конфліктах, об'єднання або поляризацію певної спільноти.

Новаторською працею в цьому аспекті стала стаття Л. Дітмера [5, р. 552 – 583], в якій він стверджував, що при розробці концепції політичної культури недостатня увага зверталася на **символічний** бік політики. На думку автора, саме такий підхід ефективніший, ніж біхевіоральний. Символи існують незалежно від людини і здатні переносити значення між людьми незалежно від відстані й часу, але в однозначній залежності від змісту, вкладеного в них людською інтерпретацією. Л. Дітмер вважає символи центральною змінною при вивченні політичної культури і навіть пропонує досліджувати політичну культуру як „символічну систему”. Сприймаючи символи як цементуючий елемент політичної системи і основу політичної культури, вчений зазначав, що „інституціоналізація відданості спільним політичним символам є обов'язковою умовою при утворенні національних держав” [5, р. 566]. Такий напрям аналізу може використовуватися у випадку студій політичної культури тих народів, які лише недавно здобули незалежність (це стосується й України).

Будь-який аналіз, на думку Л. Дітмера, слід розпочинати з ідентифікації ключових політичних символів. При цьому він пропонує використовувати методи, розроблені в соціальній антропології, наприклад, метод аналізу політичної системи з точки зору преференційних оціночних орієнтацій, ієрархічного устрою, поглядів щодо суспільних авторитетів, вибору визначних особистостей чи подій, які б могли якнайточніше презентувати визнані в суспільстві цінності. Що стосується ідентифікації ключових політичних символів, то їх можна аналізувати в межах семіології з точки зору їх лінгвістичних і комунікаційних зв'язків з політичною культурою.

Ретельне вивчення змісту політичних символів протягом певного часу переконливо демонструє зміни політичних уподобань. Л. Дітмер пов'язує це з „металінгвістичними” властивостями політичних символів: наявні в політичному житті факти цікаві не самі по собі, а через їх зв'язок з іншими фактами, які, у свою чергу, надають першим додаткові (конотативні) смисли [5, р. 568], тобто такі, які мають можливість репрезентувати і

визначати емоції. Л. Дітмер був переконаний, що саме емоції стосовно політики найбільш властиві змістові політичної культури. Крім того, коли політичні символи набувають чіткої структури, то вони стають не тільки аргументом у політичних суперечках, але й фундаментом для формування нових політичних міфів [5, р. 578 – 579].

Цінність розробок Л. Дітмера полягає в тому, що він звернув увагу саме на символічний аспект поведінки і виокремив значення політичних символів та інших семіотичних елементів у формуванні поведінки окремих особистостей і колективів, незважаючи на критичні зауваження, що чіткого розуміння впливу політичної культури, у вигляді системи політичних символів, на політичну поведінку і політичну структуру він не надав.

Символ ніколи не представляє сам себе. Його призначення – викликати уявлення чогось, чим він насправді не є, справляти враження, видимість подій, які з ним у часі, у просторі, логічно або в уявленнях асоціюються. Політичні символи, на думку М. Едельмана, можна поділити на два основні типи – прямі і непрямі. Прямими є символи, які випливають з конструкції реальних дій і ситуацій, причому їх елементи всі сприймають однаковим способом. Вони полегшують розуміння логічних зв'язків подій і явищ. Прямі символи за певних обставин можуть змінитися на непрямі. А непрямі – це той тип символів, що передбачає роздмухування різного роду емоцій, пов'язаних з певною ситуацією [1, с. 124].

Сукупність символів, як вже зазначалося, можна розглядати як певну знакову систему. Сприйняття символу може бути пов'язане з ідентифікацією з певною спільнотою. До того ж, політична символіка відображає особливості світосприйняття певного соціуму, його соціально-психологічний досвід, характерні риси його самоідентифікації. Формуючи можливість творення політичної символіки як сукупності певних засобів для досягнення певної мети, можна надавати політичному життю, поведінці, діям явний, підкреслено очевидний, або ж, навпаки, прихований зміст. Це стає ще більш актуальним за умови сучасного розвитку засобів масової інформації. Влада на даному етапі має колосальні можливості через пресу, радіо, телебачення та Інтернет охоплювати величезні маси населення і прямо звертатися до мільйонів людей: „Лавиноподібне зростання електронної інформації, яка передається зі швидкістю світла, – все це призводить до багаторазового збільшення можливостей символічної політики” [6, с. 63].

З символами та ідеалами тісно пов'язані політичні ритуали. Вони спроможні підтримувати відчуття стабільності, зв'язку поколінь. Спостереження свідчать, що ритуали нині використовуються у різних сферах життєдіяльності суспільства – в політичних партіях, національних чи конфесійних рухах тощо. Цікаво, що при зміні історичних умов вони можуть відроджуватися, оновлюватися або зникати. В багатьох аспектах національні символи, звичаї, церемонії і ритуали є стійкими факторами

підтримки національної самосвідомості. Що ж стосується політичних традицій, то вони зберігають елементи минулого історичного і політичного досвіду, і, як у випадку з ритуалами, можуть слугувати одним із способів передачі зразків поведінки від покоління до покоління.

Незважаючи на безперечну важливість вивчення політичної символіки, в Україні цей напрям ще недостатньо розвивається. Можливо, це обумовлюється переважанням в науці „раціоналістичних” досліджень. У символічному підході об’єкт аналізу постає досить широким, майже „ірраціональним” поняттям. Тому, з точки зору сучасної емпіричної науки, „політичні символи не піддаються кількісній редукції, отже, їх неможливо „виміряти”, і вони просто не помічаються „раціонально-емпіричними” дослідженнями” [7, с. 168]. Вчені, які розробляли символічний напрям, стверджували, що культурні форми, символічні за своїм змістом, по суті не є раціональними. Саме тому Е. Кассіерер запропонував вважати людину не „раціональною твариною”, а визначати її як „символічну тварину” [8, с. 472]. Відповідно, потрібно розглядати культуру, в тому числі й політичну, як символічний світ, у якому людина занурена в лінгвістичні форми, міфічні символи, політичні ритуали.

Для країн, які здійснюють перехід від одного режиму до іншого, зокрема й для України, вивчення політичної символіки є дуже актуальним питанням. Відповідний аналіз допоможе краще зрозуміти характер цієї трансформації.

В період становлення чи відродження демократичних інституцій характер і значення символів, за допомогою яких нові політичні лідери будуть в змозі інтегрувати або ж поляризувати суспільство, відіграє визначальну роль. Так сталося і в нашій країні, де певні теми в політиці наразі викликають шквал емоцій – від повної згоди до повного заперечення.

Література:

1. **Mihalikova S.** Koncepcie politickej kultury v politickej vede 20. storocia. Bratislava, Univerzita Komenského, 1997, (habil. praca).
2. **Almond G.** Comparative Political Systems // Journal of Politics. – 1956. – Vol. 18.
3. **Skovajsa M.** Politická kultura. Pristupy, kritiky, uplatneni ve zkoumani politiky. – Univerzita Karlova v Praze: Nakladatelství Karolinum, 2006.
4. **Tucker R. C.** Culture, Political Culture, and Communist Society // Political Science Quarterly. – 1973. – Vol. 88. – № 2.
5. **Dittmer L.** Political Culture and Political Symbolism: Toward a Theoretical Synthesis // World Politics. – 1977. – № 29.
6. **Поцелуев С. П.** Символическая политика: констелляция понятий для подхода к проблеме // Полис. – 1999. – № 5.
7. **Мисюров Д. А.** Политическая символика: между идеологией и рекламой // Полис. – 1999. – № 1.

8. **Кассирер Э.** Избранное. Опыт о человеке. - М.: Гардарика, 1998.

Гендерні аспекти формування іміджу політичного лідера

Світлана Денисюк,

старший викладач

Вінницького інституту

Міжрегіональної академії управління персоналом

У статті розглядаються особливості формування іміджу політичного лідера в умовах сучасного українського суспільства. Особлива увага звертається на гендерний аспект цього феномена.

Пошук ефективних шляхів соціально-політичного розвитку України, яка перебуває в стані сутнісної трансформації, викликає підвищений інтерес дослідників до проблеми іміджу політичного лідера, зокрема, до його гендерних характеристик, визначення переваг, які можуть з'явитися внаслідок диференціації та інтеграції жіночого і чоловічого лідерських начал.

Ця проблема має як теоретичну, так і практичну актуальність. Адже зрозуміло, що будь-яка політична ситуація не може бути гендерно нейтральною: за певних обставин вона може ефективніше вирішуватися або лідерами-чоловіками, або лідерами-жінками – з врахуванням їх психологічних переваг. Найбільший ефект спостерігатиметься тоді, коли розв'язання певних політичних колізій здійснюватиметься на основі налагодження взаємодії політиків чоловічої і жіночої статі, тобто за умови, що ніхто з них не стає об'єктом чи засобом маніпулювання – вони рівноправні партнери у соціальній взаємодії.

Зважаючи на об'єктивне значення формування іміджу політичного лідера сьогодні, слід звернути увагу на те, що ми не повинні мати на увазі лише „чоловіче” наповнення цього іміджу. В однаковій мірі таке наповнення не тільки може, а й має бути жіночим. Категоричність цього твердження об'єктивується розвитком демократичних процесів у країні.

До речі, відомо, що в країнах з високим рівнем жіночого представництва у структурах влади (Фінляндія – 39,0 %, Норвегія – 35,8 %, Швеція – 33,5 %, Данія – 33,0 %) краще, ніж деінде, вирішуються проблеми екології, освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, досягається злагода в суспільному організмі. При цьому, від жінок-політиків очікують не тільки ефективного захисту соціальних інтересів населення, конструктивного

й активного вирішення специфічно жіночих проблем, а й продуктивнішого стилю роботи, кращих методів розв'язання жагучих проблем суспільства. Зрозуміло, що жінкам-політикам, аби отримати представництво у вищих ешелонах влади, важливо вдало будувати свій імідж. Адже, як зазначає, наприклад, Б. Кухта, „...кожний етап розвитку людства породжував свій тип політичного лідера, певне бачення його ідеалу” [1, с. 21].

Сутнісне поняття іміджу й процес його формування досить широко відображені в сучасній соціологічній, політологічній і психологічній літературі. В Україні ці проблеми активно досліджуються, зокрема, В. Бебиком, Г. Почепцовим, В. Моїсєєвим, Ф. Рудичем, П. Фроловим та іншими вченими.

Значна частина праць названих авторів присвячена проблемі ефективності політичного іміджу з визначенням основних факторів, які впливають на його формування. В цьому відношенні цікавим є, на нашу думку, досвід американських науковців, оскільки основи іміджмейкінгу розвиваються в США не один десяток років. Американські фахівці вважають, що імідж політика визначається трьома групами основних факторів: рисами особистості; тим, як його подають ЗМІ; історичними подіями або труднощами, з якими зустрічається політичний діяч у певний час [2, с. 35 - 37].

Опосередковано проблем сутності політичного іміджу стосуються праці Н. Азарова, С. Алексєєва, В. Андрущенка, В. Бабкіна, А. Бутенка, К. Гаджієва, В. Горбатенка, В. Корнієнка. В них розкриваються проблеми теорії і методології політичної діяльності, влади, культури політико-правового стану особистості [3].

В цілому названі дослідження складають концептуальне поле загального розуміння політичного іміджу, але його сутність виявляється переважно через споглядально-описовий характер.

Що стосується гендерних досліджень політичного лідерства, то вони з'являються, починаючи з середини 1970-х років, в рамках різних теорій, які можна поділити на три групи: 1) гендерний фактор вважається основним у сприйнятті лідерства; 2) особистісна позиція вважається фактором, що визначає сприйняття лідерства; 3) вважаються однаково важливими обидва зазначені фактори [4, с. 90].

Звертають на себе увагу концепції Б. Гутека, Дж. Ноумена, Р. Кентера, згідно з якими гендерний фактор вважається основним у визначенні лідера. Для пояснення того, що не існує відмінностей між лідерами різної статі, використовується, зокрема, ідея андрогінії (найвідоміші теоретики — Дж. Спенс і С. Бем). А теорія андрогінного менеджменту (А. Серджент) стверджує, що ефективний лідер повинен перейняти найкраще, що є у лідера-чоловіка і лідера-жінки.

Водночас існують дослідження, в яких у сприйнятті політика підкреслюється значення обох факторів — гендерного і лідерської позиції. Це, передусім, соціально-рольова теорія гендерних відмінностей

лідерів. Згідно з нею (Е. Іглі), для лідера-чоловіка і лідера-жінки важливо, по-перше, відповідати гендерному стереотипу; по-друге, роль лідера висуває до них і загальні вимоги.

Серед сучасних досліджень гендерних проблем виділяються праці Н. Лавриненко, М. Палуді, І. Жерьобкіної (жіноче політичне підсвідоме), Т. Мельник, О. Скар та інших, в яких аналізуються гендерні ролі і стереотипи, але не вивчаються проблеми формування іміджу політичного лідера, який завжди є персоніфікованим.

Отже, виходячи з актуальності й ступеня розробки проблеми, автор цієї статті ставить за мету з'ясувати об'єктивну необхідність та особливості формування іміджу політичного лідера з врахуванням гендерного аспекту цього феномена.

Традиційно проблему створення іміджу політика вивчали без врахування його статі. Можливо, це пояснюється тим, що лідерська роль апріорно вважалась маскуліною. Справді, керівні державні посади, а також високі посади у політичних партіях обіймають переважно чоловіки, які й формують політику держави в її „чоловічому вбранні”. Проте логічно буде припустити, що жінка-політик зможе компетентніше оцінити проблеми жінок, що вона адекватно представлятиме саме жіночу частину населення. Зрозуміло, що для цього жінка-політик повинна мати позитивний імідж, який відповідає рівню політичної свідомості сучасного суспільства.

Звичайно, і чоловік, і жінка можуть у ролі політичного лідера утверджувати себе як людину взагалі. Але якщо врахувати гендерні стереотипи, притаманні українському суспільству, то можна зробити досить цікаві висновки щодо місця та ролі жінки в політиці: культурний спадок України (ще від часів Київської Русі) засвідчує існування жіночих спільнот, наділених владою. Підтвердження знаходимо, зокрема, в давніх ритуалах, в літературних текстах, в міфології, в історичних артефактах.

В українському суспільстві тенденції фемінократії та гендерного декадансу простежуються особливо чітко навіть у порівнянні з іншими слов'янськими народами. В українській народній і професійній культурі розвинутий, навіть гіпертрофовано, культ „зовнішньої жінки” — жінки-матері, матері-землі, матері-природи, відносно якої чоловік виступає як пасивний об'єкт. Тим часом, культ Прекрасної Дами — „внутрішньої жінки”, відносно якої чоловік має відчувати себе активним суб'єктом, розвинений недостатньо.

Архетипова постать батька (батька сімейства, „царя-батюшки”) в українській свідомості асоціюється з насильством і страхом, звідси винятково негативно-репресивне розуміння державної влади. Цікаво, що український фольклор перенасичений сюжетами, в яких дружина домінує над чоловіком — аж до фізичної розправи, тоді як для Європи та Росії (яка має досвід „Домострою”), навпаки, характерною є розправа чоловіка над дружиною. Навіть у шлюбно-сімейному законодавстві УРСР, як данина

національній традиції, передбачалася можливість присвоєння подвійних прізвищ (у законодавстві РРФСР цієї норми не було). Традиційний побутовий уклад української сім'ї найдоречніше визначити як „домашній матріархат”.

В Україні й дотепер традиційно сильні жіночі відовські культу. Жіночу перевагу „зашифровано” у багатьох українських територіях. В Криму та Гілеї (Нижньому Подніпров'ї й Причорномор'ї) існував пов'язаний з неіндоевропейською землеробською традицією культ Великої Матері богів Кібели, що припускав навіть людські жертвопринесення (грецький аналог — Артеміда, римський — Діана, слов'янський — Дана); за свідченням Геродота, в легендарному Гелоні (Більське скіфське городище на Полтавщині) регулярно відбувалися містерії Дионіса (Історія, IV, 108).

Небезпідставною можна вважати думку про те, що культ шанування Богородиці в Давній Русі склався під впливом культів Великої Матері та Великої Диви (з явною перевагою першого). Прикметно, що київський монумент Мати-Батьківщина та аналогічна статуя у Волгограді на Мамаєвому кургані символічно позначають межі давньої країни амазонок. По всьому українському степовому простору з найдавніших часів й аж до XIX століття стояли древні кам'яні баби.

Взагалі, українська культурна і політична історія багаті на імена видатних жінок: княгиня Ольга, Анна Ярославна, Маруся Богуславка, Роксолана, Марко Вовчок, Леся Українка, Ольга Кобилянська, Марія Башкирцева, Олена Теліга — й аж до сучасних культових персонажів — Ліни Костенко, Оксани Забужко, Соломії Павличко...

Дуже схоже можна побачити й у сучасній українській політиці. Хіба не найцікавіші в ній постаті Юлія Тимошенко, Наталя Вітренко, Людмила Супрун, Інна Богословська? При всій їх неоднозначності, не можна не відзначити їх самодостатності.

На цьому „тлі” чоловіки-політики не дуже виграють, демонструючи „класичний” набір маскулінних ознак (владність, агресивність). Якщо поглянути на найпопулярніших українських політиків, то можна побачити, що найпривабливішими для електорату виявляються саме фемінні їх риси — поступливість, що інтерпретується як гнучкість, уміння запобігати конфліктам і вирішувати їх, розрядка напружених ситуацій, відмова від своїх претензій, амбіцій в гострих ситуаціях, тяжіння до стабільності і передбачливості, а також „легка” емпатичність, яка інтерпретується як самопрезентація, уміння „подати” себе. Головна ознака українських політиків-жінок — їх чітка позиція, нехай навіть висловлена в істеричному тоні. Тоді як у чоловіків — суцільна обтічність і невизначеність. Цілком ймовірно, що саме жінки-політики — останній стратегічний ресурс України.

Проте, як свідчать результати досліджень, ставлення до жінок-лідерів, зокрема — політиків, у нашому суспільстві досить упереджене. Побутує думка, що жінці не місце у великій політиці. Жінки, які, у супереччя традиції,

обійняли високі посади, за даними досліджень громадської думки, виявилися ізольованими та маргіналізованими – як політики „не тієї” статі [5; 6]. Справді, сьогодні ще досить поширене патріархальне приписування жінці таких властивостей, як потреба в керівництві розумним чоловіком, схильність до безсловесної покори, зосередження на материнстві тощо [7, с. 221].

Отже, на нашу думку, при конструюванні політичного іміджу лідера в Україні ознаки фемінності мають позитивне забарвлення. Аналізуючи постаті українських жінок-політиків, можна зробити висновок, що їх імідж не потребує маскулінних рис: наприклад, вимога бути „залізною леді” не актуальна для нашого суспільства. До того ж, важливим є вміле використання переваг своєї статі. Так, для чоловіків це демонстрація маскулінних характеристик у поєднанні з фемінними – емоційністю і витонченістю.

На жаль, досить часто в Україні зустрічаються політики з „розмитим”, невизначеним гендерним статусом. Такого політичного лідера частина громадян сприймає як „автономного”, інша частина – як „залежного”.

У більшості випадків відзначаються позитивні якості жінки-політика. Наголошується, що жінки толерантні у спілкуванні з іншими, прагнуть в більшій мірі досягти гармонії і тому віддають перевагу компромісу, а не конфронтації, колегіальному, а не ієрархічному способу прийняття рішень. У жінок більш прагматичний, порівняно з чоловіками, підхід до вирішення складних питань („її змушує життя бути більш практичною, доводити справу до кінця”). У них краще розвинене почуття обов’язку.

Відмінності, що існують між чоловіками-політиками й жінками-політиками, відмічені, зокрема, й у дослідженні гендерних аспектів мовлення парламентарів ФРН [8]. С. Табурова робить висновок, що жінки-політики віддають перевагу гармонійній комунікації, мета якої – акцентувати спільність позицій, поглядів, виявляти солідарність та надавати підтримку. Конфліктні емоції у них виявляються переважно для самозахисту та підтримки товариша по партії, а не для утвердження власного іміджу. Чоловіки більш схильні до конфліктної комунікації; вони значно частіше, ніж жінки, прагнуть перевести конфлікт з ділового на міжособистісний рівень. Жінки в конфліктній комунікації надають перевагу диспуту, в ході якого відбувається пошук істини, або переговорам, в яких окреслюється план дій. Тобто, вони практикують більш діловий, продуктивний підхід, який сприяє успішному розв’язанню спорів. Їх мовна „поведінка” пряма й відкрита, як і має бути в діалозі рівних за статусом осіб. Чоловіки, як правило, персоніфікують політичні протиріччя, йдуть шляхом ескалації конфлікту, розпалювання ворожнечі, що перешкоджає успішному розв’язанню проблем.

Існують різні види гендерних стереотипів: відносно якостей, характеристик особистості тієї чи іншої статі, відносно її поведінки, професійної діяльності. В суспільстві дуже поширені стереотипи, за

якими успішна професійна діяльність не пов'язується з образом жінки. Часто жінок-політиків, які виявляють маскулінні якості, вважають більш перспективними у порівнянні з жінками, які мають переважно фемінні якості. Імідж ділової жінки, яка досягла значних успіхів, залишається в суспільній свідомості „чоловікоподібним”. В основі цих поглядів лежать стереотипи, за якими жінки не мають таких якостей, як компетентність, незалежність, змагальність, здатність логічно мислити тощо. І ці стереотипи дуже живучі, хоча й не мають раціональної мотивації [9, с. 87].

Вважається, що жінка-політик має складніший імідж, ніж політик-чоловік. Вона повинна мати в своєму іміджовому портреті певні „чоловічі” риси. Але на загал у неї мають переважати риси суто жіночі. Можливо, такий „пульсуючий” імідж створює ускладнення для жінки-політика і заважає аудиторії пристосуватися до неї: тільки аудиторія починає звикати до „чоловічої” поведінки жінки-політика, як раптом починає діяти жіноча іміджова модель. В результаті не виникає необхідного рівня звикання, розпізнавання і передбачуваності.

Як видається, імідж жінки-політика не відрізняється за своїм внутрішнім змістом від іміджу політика-чоловіка, бо це визначається інтересами суспільства, політикою держави, а також суперечностями, які виникають на певних етапах розвитку суспільства. Тому сутнісну різницю належить шукати, насамперед, у психологічних відмінностях чоловіків і жінок, що увійшли в політику.

Отже, як засвідчують дослідження, основною перешкодою, яку суспільство виставляє перед жінкою на шляху до політичного лідерства, є суспільний стереотип про нездатність жінки до керівництва. На цю реальну перепону часто наражається лідер-жінка, коли прагне досягти успіху. Це змушує її вдаватися до захисних стратегій: використання специфічно жіночих способів ділових переговорів з чоловіками (применшення своїх здібностей, кокетність); застосування „маски” (прагнення приховати свій емоційний стан і подробиці про особисте життя, щоб не отримати ярлика „неефективного” працівника). Застосування цих стратегій на практиці може становити загрозу психологічному здоров'ю жінок.

Самі лідери-жінки і лідери-чоловіки запозичують одне у одного ефективні поведінкові моделі. Це знову підштовхує до висновку про те, що не існує істотних відмінностей між цими моделями. Проте не варто поспішати з висновками – необхідно глибше вивчити проблему.

Політику-жінці слід вибудовувати кардинально інші психологічні характеристики, за якими створюється її імідж. Так, в іміджі жінки-політика велику роль відіграють зовнішні дані. Якщо у чоловіків зовнішній вигляд перебуває десь на десятій позиції серед найважливіших якостей, які йому належать, то у жінки цей компонент іміджу опиняється на одній з перших позицій. Дійсно, виборці звертають неабияку увагу на риси обличчя жінки-політика, її зачіску, одяг. Так, зокрема, костюмам Ю. Тимошенко в пресі приділяється надто багато уваги. Причому, як свідчить

практика, формування ставлення до жінки-лідера підпорядковується закономірностям формування першого враження, що описане в теорії соціальної перцепції: привабливий фізичний вигляд, вдале оформлення зовнішності, добра самопрезентація, домінуючі доброзичливі емоції, яскраво виражена власна чарівність, ефективна комунікація.

Цікаво, що важливою складовою іміджу жінки-політика є інформація про її сім'ю. Разом з тим, практика доводить, що моделі політичного іміджу жінки-лідера мають бути „несиметричними”, і тому мають нести трохи інший зміст.

Минулі вибори довели, наскільки для виборця важлива сімейна складова іміджу політика. В. Ющенко – батько п'яти дітей, останній з яких народився менше, ніж за півроку до виборів. Він з дітьми з'являвся скрізь, де тільки було можна. Це спрацювало на імідж. Щодо Ю. Тимошенко, то їй бракувало саме чогось „сімейного”, „мильного”. І ось тут доречно виникла історія із зятем. Важливо було, що зять британець, а не українець. Українській зять викликав би багато непотрібних пересудів. До того ж, „європейський зять” – це ніби сигнал: „Прем'єр поріднилася із Західною Європою”.

Слабким місцем у формуванні іміджу політика-жінки може бути поширений стереотип про психофізіологічну слабкість жінки у порівнянні з чоловіком та меншу силу особистості, що зумовлюється природними факторами. В цьому випадку жінці треба акцентувати увагу на команді, що її оточує.

У більшості моделей, технологій і рекомендацій з формування політичного іміджу не враховується фактор статі, хоча статеві відмінності суттєво позначаються на різних сферах життєдіяльності людини, в тому числі і в сфері політичного лідерства.

Треба зазначити, що плюсом для діяльності жінки-політика є те, що проти неї малоефективні антиреклама і технології „чорного піару”, оскільки це неетично і не гуманно. В результаті такі дії можуть завдати значної шкоди „нападникам” (чоловікам), які дуже часто недооцінюють жінок як політичних опонентів.

В результаті проведеного дослідження можемо зробити наступні **висновки**.

1. Демократичне суспільство не може прийняти ситуацію, коли половина населення частково або повністю відмежована від ухвалення політичних рішень, важливих для всього суспільства. Тим більше, суспільство не може прийняти ситуацію, коли половина населення є маргіналізованою стосовно своїх основних громадянських прав і обов'язків. Наше суспільство, яке претендує називатися демократичним, має забезпечити рівні можливості всім своїм членам – як чоловікам, так і жінкам.

2. Слід змінити ситуацію, за якою значне відсторонення жінки від системи управління сьогодні є логічним результатом попереднього розвитку суспільства.

3. Гендерної рівності можна досягти через партнерство між жінками й чоловіками на основі принципів паритетної демократії. Для прискорення цього процесу цілком ефективним і необхідним уявляється формування іміджу саме лідера-жінки в нашому суспільстві, про що свідчить не лише досвід розвитку західної демократії, але й сучасна українська реальність.

Безумовно, проблема конструктивного поєднання гендерних ролей в політичній діяльності, пропорційна представленість в ній лідерів-жінок і лідерів-чоловіків суттєво збагачує суспільство, стимулює його творчу енергію, оптимізує процес прийняття рішень. Ця проблема, безперечно, потребує не тільки соціально-політичного контролю за впровадженням основних принципів гендерної рівності в життя нашого суспільства, а й наукової рефлексії.

Література:

1. **Кухта Б.** Феномен політичного лідера. Історичні силуети на тлі епох. – Львів: Кальварія, ЛФУАДУ, 2000. – 232 с.
2. **Голдмен С.** Как создается имидж в американской политике // США: ЗПИ. – 1990. – № 10.
3. **Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М.** Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.
4. **Бендас Т. В.** Гендерные исследования лидерства // Вопросы психологии. — 2000. — № 1. — С. 87 - 95.
5. **Константинова В. Н.** Женщины и проблемы политического лидерства // Женщины и социальная политика (гендерный аспект) / Отв. ред. З. Я. Хоткина. – М., 1992. – С. 107 – 116.
6. **Чикалова И.** Партии и власть в США и Великобритании: Гендерная политика в 1970 – 1990-е годы. – Мн.: Тесей, 2000. – 288 с.
7. **Мельник Т. М.** Гендер у політиці // Основи теорії гендеру. Навч. посіб. – К., „К.І.С.”, 2004. – 535 с.
8. **Табурова С. К.** Гендерные аспекты речевого поведения парламентариев (на материале парламентских дебатов ФРГ) // СОЦИС. – 1999. – № 9. – С. 84 – 91.
9. **Лавриненко Н. В.** Женщина: самореализация в семье и обществе (гендерный аспект). — К.: ВИПОЛ, 1999. - 172 с.

Партійна система України: етапи становлення та їх особливості

Валентин Войтків,
аспірант кафедри політології
філософського факультету
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

Соціальне середовище посткомуністичної України виявилось малоприсадибним для формування сучасної багатопартійної системи. Відтак партії не виконують свого основного завдання: не акумулюють суспільні інтереси та не сприяють їх організованому й цілеспрямованому просуванню у процесі прийняття політичних рішень. Ця проблема стала предметом розгляду в пропонованій статті.

Актуальність дослідження зумовлена потребою комплексного аналізу однієї з найважливіших проблем політичної практики – оптимізації державного управління, а також теоретичного осмислення процесу демократичного розвитку України, раціоналізації владних відносин, визначення нових, ефективніших варіантів взаємовпливу суспільства і держави. На нашу думку, без історичної ретроспективи, визначення особливостей партійної системи України комплексний аналіз означеної проблеми буде малопродуктивним. Виходячи з цього, формулюємо такі завдання: 1) в історико-політичному плані вивчити цілісний процес становлення і функціонування партій в умовах незалежної України; 2) визначити особливості партійної системи.

При дослідженні даної проблематики використовувалися праці таких зарубіжних і вітчизняних дослідників, як М. Дюверже, М. Примуш, В. Литвин, В. Степаненко, М. Рогозін, О. Бойко та інші.

До 1990 року в Радянському Союзі єдиною „керівною і спрямовуючою політичною силою” була КПРС. Існування будь-яких інших партій де-факто унеможлиблювалося. Статус Компартії України (як частини КПРС) змінився лише у травні 1990 року, коли Політбюро ЦК КПУ прийняло рішення викласти Статті 6 і 7 Конституції УРСР в новій редакції. Тоді Стаття 6 набула такого вигляду: „Компартія України, інші політичні

партії, а також профспілкові, молодіжні громадські організації та масові рухи через своїх представників, обраних до Рад народних депутатів, та в інших формах беруть участь у розробці політики Української РСР, в управлінні державними й громадськими справами” [1]. Безумовно, це позбавило КПРС політичної монополії, легалізувало та інтенсифікувало процес утворення нових політичних структур.

Проте відлік української багатопартійності потрібно вести не з травня 1990 року. Цей процес розпочався ще до скасування одіозної Статті Основного Закону УРСР. М. Примуш вважає, що першим етапом формування багатопартійності в Україні був тридцятирічний період - від хрущовської до горбачовської відлиги, коли виникали і формувалися (переважно нелегально) політичні об'єднання і рухи. На його думку, саме вони пізніше й ставали підґрунтям новостворюваних політичних партій [2].

Однак, не всі дослідники погоджуються з М. Примушем. Так, О. Бойко впевнений, що лише влітку 1988 року, після того, як несанкціоновані мітинги у Львові дістали масову підтримку, виникла тільки ідея створення масової суспільно-політичної організації республіканського масштабу. Відповідно, формування багатопартійності розпочалося не раніше 1988 - 1989 років [3]. О. Вишняк та І. Шевель початок політичної структуризації суспільства теж відносять до кінця 1980-х років [4]. І якщо 1989 року організованим силам партійно-державного апарату протистояли „незалежні” особистості, популярність яких визначалась значними досягненнями в неполітичній професійній діяльності, незалежною позицією і програмою, то уже 1990 року авторитет і успіх на виборах незалежних кандидатів, особливо маловідомих, в значній мірі залежав від підтримки їх опозиційними демократичними політичними силами (Народний рух України, Українська гельсінська спілка, „Зелений світ”). Більше того, частка голосів, яку набирали маловідомі тоді виборцям представники демократичних сил в округах великих міст, часто залежала не від їх особистого рейтингу, а від популярності організацій, які їх підтримували. Результати виборів 1990 року підтверджують цю тезу. Попри те, що 85 % депутатів Верховної Ради були членами КПРС (на 16,5 % більше, ніж у попереднє скликання), позиції КПРС у ряді регіонів похитнулися. Понад дві третини місць у Львівській обласній раді посіли активісти НРУ, УГС, СНУМу. Опозиція (НРУ, УГС, „Зелений світ”) завоювала майже 40 % мандатів у Київській міській раді, близько 65 % у Харківській обласній і міській рада. Тобто, вибори продемонстрували, що поляризація й розмежування політичних сил здебільшого завершилися, лінії та кінцеві цілі визначилися, а відтак розпочалася боротьба за принципом „хто кого” [1].

Які причини виникнення політичних партій? Чому в політичне життя країни почали входити численні політизовані групи, угруповання, рухи, які проголошували себе партіями?

В. Литвин джерела багатопартійності вбачає в послабленні позицій КПРС. Він висуває таку тезу: Компартія та її органи на місцях тривалий час

виступали лише як господарсько-розпорядчі інституції, а тому не змогли, коли це було необхідно, оволодіти політичними методами діяльності [1]. Активізацію суспільно-політичних процесів посилили також обставини, що склалися після катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції у квітні 1986 року. Катастрофа висвітлила низький рівень компетентності партійної номенклатури. Почали виникати різні екологічні організації, частина яких пізніше стала основою для створення політичних партій.

Проблеми екології в тій ситуації справді хвилювали громадян. Такий висновок можна зробити, проаналізувавши програми кандидатів у народні депутати на парламентських виборах 1990 року. Перше місце в них посідали питання екології та ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС (76 % від загальної кількості листівок), а вже потім говорилося про економічні та господарські проблеми (74 %), про необхідність підвищення життєвого рівня людей, соціального захисту малозабезпечених прошарків населення за умов переходу до ринкової економіки (70 %) [1]. Крім катастрофи на ЧАЕС слід врахувати й те, що в лавах самої КПРС тривав ідеологічний розкол, наслідком чого стало утворення так званої демократичної платформи в ній. Це також не могло не прискорити процесу формування багатопартійної системи.

Отже, перший етап формування політичних партій можна окреслити такими часовими межами: 1989 - 1991 роки. Він розпочинається зі створення Народного руху України (НРУ) та Української республіканської партії (УРП) і завершується перетворенням НРУ з народного фронту на партію та реєстрацією (забороненої у серпні 1991 року) Комуністичної партії України.

Аналіз умов створення альтернативних КПУ політичних партій дозволяє зробити висновок, що протягом короткого, але бурхливого історичного періоду між першими демократичними виборами народних депутатів у березні 1989 року і забороною діяльності Компартії у серпні 1991 року в республіці фактично існувала квазидвипартійна система. КПУ активно опонували НРУ та інші громадські організації національно-демократичного спрямування, котрі й стали базою для створення політичної опозиції у Верховній Раді. Багато партій народжувалися як анти-КПРС, як альтернатива Компартії, а їх лідери визначали усунення КПРС з арени політичної діяльності своєю головною метою. Це, а також те, що соціально-політичні проблеми загострювались і активно дискутувались не стільки широкими народними масами, скільки групами політиків, які вийшли на політичну арену і набули популярності на фоні абсурдної внутрішньої і зовнішньої політики радянського керівництва, були домінуючими особливостями першого періоду розвитку партійної системи України.

Президентські вибори 1991 року наочно продемонстрували тодішню політичну вагу партій. Не заперечуючи значущості самого факту партійної участі у формуванні політичного інституту президентської

влади і активну роль партій в агітації за кандидатів та їхні програми, сама передвиборча кампанія і результати виборів висвітлили пріоритет уявлень в громадській думці про природу політичних партій як винятково допоміжних політичних утворень над традиційними для країн з розвинутою партійною системою поглядами на партії як канали зв'язку між виборцями і владними структурами. Пізніше владні структури, принаймні, на рівні заяв, мали намір використати потенціал політичних партій і громадських організацій в побудові ефективної моделі державного управління [1]. Проте спроба Л. Кравчука співпрацювати з Рухом успіху не мала. НРУ, в якому після досягнення головних цілей (ліквідації комуністичної системи і проголошення незалежності) посилилась диференціація політичних поглядів лідерів, на той час не був єдиним – він переживав етап ідейного розмежування та організаційного розпаду. В умовах складної соціально-економічної ситуації, неефективності дій владних структур у здійсненні реформ лідери Руху обрали політичну лінію на те, щоб діяльність організації не ототожнювалась з діяльністю влади. Конгрес національно-демократичних сил (КНДС), створений на підтримку курсу Президента, не відбувся як „партія Л. Кравчука” через свою аморфність та неспроможність реально впливати на громадську думку. Тому перший період партійного творення в Україні був певною мірою романтичним та мало відповідав політичним реаліям. Політики захоплювалися досягненнями демократії у західних країнах, вони обирали собі за ідеал країни західного світу, але не робили навіть спроб тверезо оцінити власні сили. Помітною і суттєвою зміною цього періоду стало зростання впливу на процес прийняття політичних рішень Верховною Радою тих фракцій і депутатських груп, які критикували владні структури з лівих позицій.

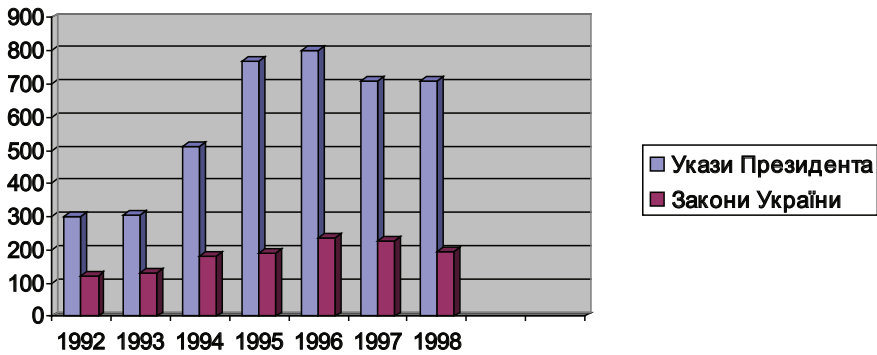
Другий етап становлення партійної системи можна датувати 1992 – 1998 роками. Як у жовтні 1992 року, так і у вересні 1993 року жодна політична партія не була готова взяти на себе політичну відповідальність за здійснення реформ та запропонувати свою кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра. Вибори 1994 року продемонстрували, що українські партії не готові до проведення широкомасштабних виборчих кампаній. З 14 партій, представлених на той час в парламенті, лише 6 (КПУ, НРУ, СПУ, УРП, КУН, ПТ) офіційно висунули своїх кандидатів. Показовими були і результати виборів до місцевих рад. Лише найбільші і найорганізованіші партії (КПУ, СелПУ, НРУ, УРП, СПУ, КУН, ДемПУ) змогли на цьому рівні висунути і провести до них своїх кандидатів. Серед депутатів місцевих рад – членів партій 52 % входили в КПУ, 13 % - в НРУ, 12 % - в СелПУ, 6 % - в УРП, 5 % - в СПУ, 4 % - в КУН, 2 % - в ДемПУ. При цьому варто зазначити, що частка партійних депутатів у місцевих радах не перевищувала 4,7 % [5]. В результаті політичні партії як суб'єкти політичного процесу були виключені з системи прийняття управлінських рішень, а їх вплив на формування державної політики було зведено до мінімуму. Такий висновок

можна зробити, проаналізувавши нормотворчу активність Верховної Ради і Президента України (див. діаграму) [6].

Діаграма

Політичні рішення, ухвалені Президентом України і Верховною Радою України (1992 – 1998 рр.)

Діаграма засвідчує надмірне домінування Президента у процесі прийняття політичних рішень. Окрім того, право Президента призначати міністрів, їх заступників, керівників інших центральних органів виконавчої влади та їх заступників взагалі дозволяло главі держави контролювати, і, за бажанням, домінувати у процесі прийняття урядом політичних рішень. Можливо, саме тому в середині 1990-х років в умах



політиків почала панувати ідея „непартійного уряду”, згідно з якою Кабмін повинен виконувати винятково господарські функції. Ця ідея набула свого вираження в Конституції України, прийнятій 1996 року.

На відміну від західної політичної системи, де прямо припускається партійне керівництво державою в період між виборами, українська Конституція ізолювала партії від процедури формування уряду. Основний Закон, який закріпив президентсько-парламентську форму правління, не сприяв посиленню партійного впливу на політичні процеси. Окрім цього, те, що партії, представлені в парламенті, не мали ефективних механізмів впливу на „велику політику”, заважало трансформації їх у авторитетних і політично відповідальних акторів.

Потрібно мати на увазі й те, що ідеологічність тогочасних партій мала здебільш ефемерний характер, оскільки партійна ідеологія, за винятком комуністичної, не віддзеркалювала реальних інтересів соціальних груп. Партії були нестійкими, уразливими, оскільки не мали соціальної бази. Засобом подолання такого становища став перехід до так званих „партій одного лідера”. Вони виявилися більш стабільними і краще пристосованими до українських умов, бо відповідали авторитарним очікуванням соціуму.

Основним здобутком цього періоду стало прийняття 1997 року нового Закону „Про вибори народних депутатів України”, котрий вводив змішану виборчу систему. Відповідно до нього, 225 депутатів парламенту обиралися в одномандатних округах за мажоритарною системою відносної більшості, а 225 – у загальнонаціональному багатомандатному окрузі за пропорційним принципом. Право висувати списки кандидатів одержали політичні партії і блоки. „Розведення” мажоритарних і пропорційних виборів призвело до того, що розміри одномандатних округів збільшилися удвічі. Очевидно, що в таких умовах на перемогу могли розраховувати переважно ті кандидати, які або спиралися на добре організовані партії, або мали у своєму розпорядженні значний адміністративний і фінансовий ресурс. Сприяло великим партіям і рішення про проведення пропорційного голосування по єдиному виборчому округу, що збігався з територією країни. А встановлення чотиривідсоткового виборчого порога робило шанси малих партій на входження до нового складу парламенту майже примарними.

Безумовно, вибори до парламенту на змішаній основі стали досить потужним стимулом для розвитку партійної системи. Хоча цей розвиток набув дещо спотворених форм. Наприкінці 1990-х років, скориставшись тим, що у партій існував дефіцит фінансових ресурсів, на політичну арену України вийшли так звані фінансово-промислові групи (ФПГ).

ФПГ – це сукупність юридичних осіб, що діють як основні і дочірні товариства, котрі повністю або частково об’єднують свої матеріальні чи нематеріальні активи на основі договору. Як правило, ФПГ створюються з метою економічної чи технологічної інтеграції для реалізації інвестиційних проектів та інших програм, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності і розширення ринку товарів і послуг. Це елітні утворення, до складу яких входять люди, що володіють потужними фінансовими можливостями. ФПГ можуть бути регіональними, галузевими, номенклатурними угрупованнями. Характерною особливістю українських ФПГ було те, що їх лідери намагалися брати активну участь у політичному процесі. Основна мета цього – розширення політичного впливу. Успішне виконання такого завдання давало змогу нарощувати фінансові ресурси [7].

Найвпливовішими в Україні наприкінці 1990-х років були групи Г. Суркіса – В. Медведчука, І. Бакая, О. Ткаченка, В. Рабиновича, а також „дніпропетровська”, „донецька”, „харківська”, „галицька” територіальні групи. Вони поділили між собою найрентабельніші галузі промисловості, контролювали найвпливовіші ЗМІ, істотно впливали на державну владу. В діяльності ФПГ, як правило, переважали дві парадигми: використання влади для набуття власності і „придбання” за власність легальних владних посад для забезпечення власного статусу. Партії (скажімо, „Громада”, та й інші) виконували роль „кишенькових” структур ФПГ.

Тенденції до зростання клановості політичних партій були зумовлені

й об'єктивним станом розвитку політичної сфери суспільства в цілому. До них можна віднести такі:

1) соціально-економічна неструктурованість українського суспільства, а, отже, неструктурованість політичних інтересів виборців. До цього додався загрозливо низький рівень довіри громадян до влади та її інституцій в цілому і до політичних партій зокрема. За даними моніторингового дослідження тенденцій розвитку українського суспільства (1994 - 1997 рр.), цілком довіряли політичним партіям 0,8 % (1995 р.), 1,1 % (1996 р.), 0,5 % (1997 р.) опитаних громадян. А на запитання, чи є серед політичних партій і рухів, які існували на той час в Україні, такі, яким можна довірити владу, „так” відповіли 13,9 % (1994 р.), 8,7 % (1995 р.), 12,2 % (1996 р.), 11,3 % (1997 р.) опитаних громадян [7];

2) партії не мали розвинутої бази для легітимного рекрутування членів.

Але повернемося до виборів 1998 року. Як вони вплинули на становлення партійної системи?

За результатами підрахунку голосів, бар'єр у 4 % здолали 8 партій і виборчих блоків. У сумі вони набрали 65,79 % голосів. Відповідно до запропонованої Р. Майром класифікації партійної системи, якщо дві найбільші партії володіють більше, ніж 80 % мандатів, то це є система великих партій; якщо вони володіють 65 % мандатів – система середніх партій; якщо ж у них 42 % мандатів – система малих партій [5]. Очевидно, партійна система України, де дві найбільші партії – КПУ і НРУ – разом отримали 1998 року 37,55 % мандатів, належать до останнього типу, а саме до системи малих партій. Отже, можна констатувати, що якісних змін 1998 року у порівнянні з 1994 роком не сталося. Вибори до місцевих рад, які відбувалися одночасно з парламентськими, в черговий раз засвідчили слабкість організаційної структури українських партій. За результатами виборів частка партійних депутатів в цих органах влади склала 7,6 %.

Отже, можна відзначити, що в 1992 - 1998 роках:

1) становлення партійної системи в Україні йшло уповільненими темпами, що, очевидно, було пов'язано з тривалими пошуками моделі виборчої системи;

2) чинна на тоді виборча система сприяла успіху на виборах тих партій та політичних структур і кандидатів, які володіли значним адміністративним і фінансовим ресурсом. Як наслідок, особливо активну участь у виборах взяли потужні газотрейдерні угруповання (корпорація „Єдині енергетичні системи”, „Ітера”, „Інтергаз”, „Укргазпром”), нафтотрейдери, низка банків.

На думку І. Степаненка, „парламентські вибори виявили такі основні риси української партійної системи: високий рівень фрагментації з максимальною розпорошеністю у центрі політичного спектру; відносну усталеність електоральних груп на лівому і правому флангах (КПУ, блок СПУ – СелПУ, НРУ); наявність на флангах „партійних двійок”: партія-лідер – партія-сателіт з приблизно однаковим співвідношенням

сил (3:1) між собою: КПУ - СПУ, НРУ - „Національний фронт”; високий попит на лівоцентристську (можливо, соціал-демократичну) партію і брак відповідної пропозиції; зміцнення за НДП становища „партії влади” [7].

Період 1998 - 2005 років можна віднести до початку третього етапу становлення партійної системи в Україні. Він нічим особливим не відрізнявся від попередніх етапів. Згадані особливості партійної системи фактично призвели до утворення двопартійного парламенту, який лише наближено відображав структуру політичних орієнтацій населення. Внаслідок цього перехід до змішаної виборчої системи своїм безпосереднім результатом мав лише забезпечення партійного представництва у складі законодавчого органу країни. Політичні партії виявилися допоміжним елементом політичної системи, виконуючи, в кращому випадку, роль політичної опозиції чи лобістської структури, інструменту політичного впливу, який використовують певні „політики від бізнесу”. За своїми функціями політичні партії стали схожими на групи тиску.

Тим не менше, президентські вибори 1999 і 2004 років продемонстрували, що вплив партій на вибори глави держави поступово посилюється. В сучасних умовах (фрагментарність, значна регіоналізація провідних політичних партій) електоральна база кандидата на посаду Президента від будь-якої партії є об’єктивно обмеженою. І позапартійний кандидат, позбавлений жорсткої партійно-ідеологічної ідентифікації, має більше можливостей для політичного маневрування та формування широкої електоральної бази. Але 2004 року до другого туру президентських виборів потрапили кандидати, які в очах виборців асоціювалися з конкретними політичними силами: В. Ющенко - з блоком партій „Наша Україна”, а В. Янукович - з Партією регіонів. Внесення змін до Конституції, трансформація президентсько-парламентської форми правління в парламентсько-президентську, затвердження пропорційної моделі виборів - все це сприятиме посиленню партій.

Загалом можна зробити висновок, що в Україні склалася багатопартійна система з малими партіями. Якою ця система буде у майбутньому, залежить від зміни моделі державного управління та від того, як на практиці буде реалізована політична реформа. Поки що можна констатувати, що конституційна реформа, започаткована 8 грудня 2004 року, носить половинчастий і неоднозначний характер. З одного боку, вона змінює попередню систему з сильним Президентом, безвідповідальною Верховною Радою і безпорадним урядом, з іншого боку - під виглядом демократизації фактично цементує клановий характер української політики [8].

Як свідчить історичний досвід, події на зразок „помаранчевої революції” мало впливають на ставлення еліти до народу. Але вони підштовхують до вирішення проблем, змушуючи відмовитись від застарілих і недієздатних інституційних механізмів. Отже, виникають умови для наступної зміни форм взаємодії влади і громадянського суспільства.

Література:

1. **Литвин В.** Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К., 1994. – 495 с.
2. **Примуш М.** Політико-правове регулювання діяльності політичних партій. – Д., 2001. – 338 с.
3. **Бойко О.** Народний Рух України: від виникнення ідеї масової опозиційної організації до створення її програми // Людина і політика, 2001, № 2.
4. **Вишняк О. І., Шевель І. П.** Дослідження і прогнозування виборів в Росії та Україні: досвід і проблеми (1990 - 1998). – К.: Стилос, 1998. – 150 с.
5. **Рагозин Н.** Развитие партийной системы Украины // Полис. № 1, 2004.
6. **Процик О., Замніус В.** Законодавчий процес в Україні: спроба кількісного аналізу // Часопис „Парламент”, 2003, № 1.
7. **Степаненко В. І.** Політичні партії України: уроки розвитку. – Зб. Політичні партії в незалежній Україні: роль та місце в політичній трансформації суспільства (За ред. В. Нікітіна, В. Шумілкина). – Х., 2001.
8. **Кынев А. В.** Эффекты „Майдана”: политическая система Украины после кризиса 2004 г. // Полис, 2005, № 1.

Євроатлантичні цінності й місіонерство США: конфлікт ідеалів та національних інтересів

Віктор Пироженко,

кандидат філософських наук, державний експерт
Національного інституту проблем міжнародної безпеки
РНБО України

Стаття присвячена аналізу причин коригування зовнішньополітичного курсу США в роки президентства Дж. Буша-молодшого. Здійснюється спроба розкрити філософське й ідеологічне підґрунття основних положень зовнішньої політики США на сучасному етапі у зв'язку з прийняттям нової Стратегії. Простежуються нові підходи адміністрації Дж. Буша-молодшого до завдань забезпечення національної безпеки, що ґрунтуються на ототожненні національних інтересів США з поширенням євроатлантичних цінностей. Критичному аналізу піддається вплив нового зовнішньополітичного курсу США на стан міжнародної безпеки.

16 березня 2006 Дж. Буш оприлюднив чергову Стратегію національної безпеки США (попередня публікувалася 2002 року). Вона закріплює й розвиває принципи зовнішньої політики держави, суть яких полягає у поєднанні проблеми поширення ідеалів свободи, прав людини та народовладдя з проблемою захисту американських інтересів за рубежом, нейтралізації мобілізаційної основи антиамериканських режимів, ліквідації терористичної загрози, забезпечення національної безпеки США. Отже, заново порушується питання про зв'язок міжнародної безпеки зі змістом зовнішньої політики США у відносинах з країнами, що не поділяють євроатлантичних цінностей у пропонованій їм формі, а то й просто тих, що належать до іншого культурно-цивілізаційного світу.

Окреслена проблема останнім часом знову актуалізувалася. Це пов'язано, зокрема, з перемогою Демократичної партії на виборах до Конгресу США і, внаслідок цієї події, з можливим коректуванням зовнішньополітичного курсу країни. У цьому контексті проблема набуває додаткового аспекту, пов'язаного з різним ставленням демократів і

республіканців до морально-етичних зобов'язань США в міжнародній політиці.

Місіонерські претензії США ґрунтуються на тезі про існування у світі універсальних позачасових культурно-цивілізаційних цінностей. За цією логікою країни євроатлантичного регіону, які в силу різних обставин стали їх носіями, мають право поширювати такі цінності в усьому світі. Якщо нині найбільш підготовленим до просування євроатлантичних цінностей є США, то вони й повинні взяти на себе провідну роль у цій місії. Обмеження в масштабах і темпах такого поширення у цьому випадку залежать лише від технічних можливостей країни-місіонера, а не від готовності тих чи інших країн прийняти такі цінності.

Нас у цьому випадку цікавить саме ідеологічне обґрунтування американського місіонерства, яким би примітивним і помилковим воно не було. Його аналіз дає можливість висвітлити справжню проблему, що лежить у площині філософії політики і має яскраво виражений світоглядно-ціннісний аспект. Цю проблему можна сформулювати в такий спосіб: **чи можуть у принципі існувати такі суспільно-політичні цінності, нав'язування яких світові можна було б виправдати, і якщо так, то яким чином?**

Нове позиціонування США у світі, що будується на більш повному, ніж за попередніх адміністрацій, використанні всіх переваг єдиної поки що наддержави є, ймовірно, не ситуативною реакцією на терористичну атаку 11 вересня 2001 року, а заздалегідь спланованою й детально розробленою республіканцями стратегією зовнішньої політики ще до приходу Буша-молодшого до влади. Адже за його президентства принципово змінилося ідеологічне обґрунтування зовнішньополітичного курсу й визначених пріоритетів.

Для республіканської адміністрації Дж. Буша-молодшого риторика щодо прав людини і цінностей демократії стала, скоріше, агітаційно-пропагандистським прикриттям для вирішення головного завдання - забезпечення національної безпеки шляхом превентивного застосування сили й переформатування всієї міжнародної системи безпеки. Відповідно, основна ставка робиться не на дипломатичні методи досягнення зовнішньополітичних цілей і забезпечення власних національних інтересів у межах чинних міжнародних структур безпеки (включаючи НАТО), а на відверте використання своєї економічної та військово-технологічної переваги шляхом односторонніх дій.

Висновок, який зробила адміністрація Дж. Буша-молодшого після подій 11 вересня 2001 року, полягає в тому, що тоталітарні політичні режими за визначенням, незалежно від релігійної орієнтації і поточних намірів, становлять потенційну загрозу для США й демократичних держав світу через принципові розбіжності базових цінностей тоталітаризму і демократії. На думку політичного керівництва США, такі розбіжності ще більше ускладнюють агресивний характер тоталітарних режимів.

Отже, хоча міжнародний тероризм сам по собі є нетрадиційним викликом національній і міжнародній безпеці, кінцева мета США в боротьбі з ним лишається традиційною – „торжество американоцентричного світоустрою, а також американських (точніше – євроатлантичних, але в американському варіанті – прим. **В. П.**) цінностей – таких, як права людини, верховенство закону, ... відкрита й вільна економіка, віротерпимість” [5, с. 60].

Таким чином, проблему прав людини й демократизації політичних режимів адміністрація Дж. Буша розглядає в контексті принципової зміни механізмів забезпечення безпеки США та їх союзників в умовах активізації міжнародної терористичної мережі і появи нових ризиків для світової системи безпеки. Завдання просування демократії в найбільш важливих для інтересів США регіонах (Близький і Середній Схід, Закавказзя, Середня Азія) є для нинішньої республіканської адміністрації США не самоціллю, як раніше (особливо при демократичних адміністраціях Дж. Картера - 1977- 1981 рр. і Б. Клінтона – 1993 - 2000 рр.), а інструментом забезпечення своєї національної безпеки. Зміст старої і нової „Стратегії...”, як і інших аналогічних документів, досить переконливе тому підтвердження. Якщо в часи „холодної війни” і аж до 11 вересня завдання просування цінностей демократії у світі й забезпечення національної безпеки розглядалися американськими адміністраціями дещо ізольовано, то після тих подій вони сприймаються керівництвом США у взаємозв'язку. Цим можна пояснити й серйозну активізацію зовнішньої політики США у зазначених регіонах стосовно посилення свого впливу.

Отже, проблема втручання в суверенні справи інших держав розглядається США не тільки у зв'язку з просуванням цінностей демократії, у тому числі й прав людини та гуманістичних ідеалів, але й у контексті права держави (у цьому випадку – США) на самооборону. Такий підхід значно посилює позицію США, що декларують своє право на втручання в певних ситуаціях у внутрішні справи інших держав.

Таке розуміння завдань забезпечення національної і міжнародної безпеки обумовлюють позицію США, згідно з якою права людини і цінності демократії не є винятковою прерогативою суверенних держав та їх національних урядів.

Саме про право на самооборону говорив через якийсь час після терактів 11 вересня 2001 року президент Дж. Буш, мотивуючи необхідність військової кампанії проти режиму талібів в Афганістані. Одержана спецслужбами країн НАТО інформація про тіньову сторону діяльності талібів, заяви лідерів Талібану про підтримку Аль-Каїди, виявлення каналів фінансування Аль-Каїди і баз підготовки терористів на території Афганістану об'єктивно давали достатні підстави для збройного втручання в діяльність афганського керівництва в контексті права США на самооборону. **У цій ситуації проблема демократизації політичного режиму в Афганістані й завдання забезпечення безпеки США і справді виявилися взаємообумовленими.**

Наскільки такий підхід є універсальним і чи відповідає він завданням зміцнення міжнародної безпеки? Здається, що відповіді на ці питання допоможе розгляд мотивів військової акції США в Іраку, яку адміністрація Дж. Буша-молодшого намагалася за мотивами, цілями і завданнями поставити в один ряд з антиталібською кампанією в Афганістані.

Як відомо, ця акція не знайшла одностайної підтримки держав – союзників США по НАТО й антитерористичній коаліції (у першу чергу – РФ). Те, що й донині не знайдено доказів зберігання зброї масового знищення на території Іраку, а також допомоги міжнародної терористичної мережі режимові С. Хусейна, свідчить про спробу США скористатися гаслом „боротьби проти міжнародного тероризму і держав, що його підтримують”, а також розширеним трактуванням свого права на самооборону для вирішення власних геополітичних та економічних завдань. Демократизація політичного режиму в Іраку в цій ситуації не є засобом реалізації політики „розширення свободи” і навіть не засобом нейтралізації ймовірних військових загроз національній безпеці США (як було в ситуації з талібанівським Афганістаном та Аль-Каїдою), а, скоріше, **способом** забезпечення економічних інтересів США й, у першу чергу, в енергетичній галузі. Однак такий **спосіб** зачіпає економічні інтереси інших країн.

Водночас є підстави думати, що просування цінностей демократії при нинішній адміністрації не є самостійною метою – воно підпорядковується інтересам боротьби з міжнародним тероризмом і, зрештою, національним інтересам США. Ця теза підтверджується не завжди послідовним захистом цінностей демократії в країнах, де такі цінності ігноруються, але в яких уряди входять до антитерористичної коаліції або якимось чином виявляються корисними для американців у забезпеченні їх національних інтересів в інших сферах. Прикладом такої непослідовності є терпиме (незважаючи на застереження) ставлення США до політичної практики в Казахстані, Азербайджані, Молдові й Таджикистані, хоча невдоволення цією практикою американці не раз демонстрували.

По суті, наведені приклади дають підставу припускати, що зв'язок завдання просування демократії, „розширення свободи” тощо з правом США на самооборону не може бути універсальним (тобто – у всіх ситуаціях) обґрунтуванням довільного, на власний розсуд, втручання США в суверенні справи інших держав. Таке втручання може розглядатися, скоріше, як виняток з правила, що й мало місце стосовно Афганістану.

Зазначене підтверджує побоювання деяких експертів, висловлені ще на самому початку президентства Дж. Буша й повторені неодноразово в процесі реалізації доктрини „розширення свободи”. Трактуючи право США на самооборону в ситуації відсічі терористичним нападам як право самостійного визначення об'єктів загроз і, отже, як право нанесення по них превентивних ударів, адміністрація Дж. Буша-молодшого одержує

можливість мимоволі чи й навмисно перевищувати в подібних акціях міру необхідної самооборони. Поеднуючи гасло боротьби з тероризмом, право на самооборону й необхідність демократизації політичних режимів, США намагаються в такий спосіб узаконити для себе можливість свавільно за зручної нагоди втручатися у внутрішні справи країн, що їх цікавлять, для забезпечення власної національної безпеки, що часто, по суті, є вираженням національного егоїстичного інтересу. Така ситуація не може не викликати активного протесту інших держав, навіть союзників США, в тому числі й партнерів по НАТО (Франція, Німеччина, Бельгія, Люксембург).

Наскільки збігаються національні інтереси США в справі просування демократії з інтересами безпеки решти світу?

Адміністрація Дж. Буша вважає, що США, захищаючи цінності демократії й прав людини, захищають загальгуманістичні універсальні цінності й ідеали. А тому інтереси США у цій сфері збігаються з інтересами народів усього світу.

Видаються сумнівними дві тези, якими адміністрація Дж. Буша-молодшого аргументує свою зовнішньополітичну стратегію.

1. Теза про те, що тоталітарні режими за визначенням є потенційною загрозою США й іншим демократичним країнам чи то через їхню підтримку міжнародного тероризму (Лівія, Сирія, Іран, а недавно - саддамівський Ірак і талібанський Афганістан), чи то через неприйняття взагалі цінностей демократії (Північна Корея, почасти Китай, В'єтнам, Куба і т. д.). Ця теза означає помилкове ототожнення тоталітарного режиму зі статусом потенційного (і неминучого) агресора.

2. Теза про демократію й права людини як універсальні і природні цінності, розуміння і прийняття яких не залежить від особливостей тієї чи іншої культури.

Зауваження щодо першої тези стосується спотворення в ній одного з основних принципів права: судять за фактом діяння, а не за наміром його здійснити. Тоталітарність певної держави (аналог - особистість підозрюваного з огидними рисами характеру) не є підставою для агресії проти неї (судового покарання підозрюваного).

Друге зауваження. Зв'язок між тоталітарним характером політичного режиму та його агресивністю не є універсальним, а залежить, скоріше, від конкретної ситуації в конкретній країні. Такий зв'язок має бути доведений в кожному конкретному випадку на підставі прямих доказів, а не визнаватися автоматично. Найчастіше тоталітарні режими є ізоляціоністськими, а основні ресурси спрямовують на придушення інакомислення у власній країні й підтримання закритого характеру суспільно-економічної системи (Північна Корея, Куба, Лівія).

Положення про наявність у людини природних прав, так само, як і їх перелік, неможливо обґрунтувати юридично; воно є умоглядним висновком з європейських ідеологічних доктрин часу Просвітництва, які

спіралися, у свою чергу, на європейську філософську традицію. Справді, неможливо визначити універсальність євроатлантичних цінностей (та й взагалі будь-яких інших цінностей), якщо вони не приймаються іншими народами і їх доводиться насаджувати дуже часто силою.

Аргумент про те, що збройне втручання у внутрішні справи суверенної держави запобігає порушенням прав людини і навіть можливим жертвам від дій тоталітарного режиму в майбутньому, нейтралізується принциповою непізнаваністю, недоведеністю і неперевірюваністю майбутніх подій.

Порушення ж прав людини в ході „гуманітарних інтервенцій” (приклад - Югославія, Ірак) аж до зазіхання на головне право - право на життя, обертається конкретними жертвами тут і зараз. Можливі жертви від дій тоталітарного режиму в майбутньому - це лише прогноз (причому, не гарантований) подій, які в реальності ще не існують. Отже, очевидно, що реальна мотивація й цілі зовнішньої політики США не збігаються з їх офіційними заявами.

У контексті критики двох відправних тез сучасної американської зовнішньої політики поглянемо з нових позицій на питання: чи збігаються інтереси США з просування євроатлантичних цінностей (політичних цінностей свободи, демократії і прав людини) зі справжніми інтересами народів світу настільки, що, просуваючи названі цінності, США не тільки вирішують власні завдання, але й забезпечують інтереси всіх народів? Очевидно, що ні. І тут ми виходимо на ключову проблему сучасності, яка актуалізувалася в контексті глобалізації. Її можна виразити двома запитаннями. **Чи є євроатлантичні цінності в політиці, що посилено насаджуються США, універсальними для всіх країн і народів? Чи можуть існувати й чи існують в принципі універсальні цінності в політиці?**

Припустимо, що на перше запитання ми відповідаємо позитивно. Тоді постає наступне запитання: якщо євроатлантичні цінності демократії, прав людини, свободи тощо універсальні, то чому такі цінності й дотепер не утвердилися в світі саме в якості універсальних? І чи можна це зробити методом експорту, тобто штучного насадження таких цінностей в інших країнах?

Зробимо короткий екскурс в історію. Загальновідомо, що європейські стандарти взаємин у трикутнику „держави - суспільство - індивід” сформувалися в умовах приватної власності й незалежних суб'єктів господарювання. Останні повинні мати економічний інтерес і ресурси, щоб його (інтерес) захищати, тобто займатися політикою. Особливі кліматично-географічні умови Греції виключали зрощуване землеробство, а, отже, були можливості для самостійного ведення справ окремими домогосподарствами, що спричинило появу в Стародавній Греції приватної власності, незалежних товаровиробників і розшарування на багатих і бідних. Такий (античний) тип господарювання уможлилював політичну боротьбу за власний економічний інтерес, а також культ занять, не

пов'язаних з фізичною працею, - філософію, науку, мистецтво, літературу тощо.

Державний патерналізм на основі активного втручання в життя суспільства й мобілізаційно-бюрократичний тип державного управління став результатом розвитку економіки на основі зрошуваного землеробства. Його практикування пов'язане з величезним обсягом робіт з іригації, витратою колосальних фізичних зусиль і, отже, вимагало жорсткої організації праці великих мас людей. Це й створювало передумови для появи монархічної деспотії.

Цей екскурс в історію допомагає зрозуміти, яким чином становлення демократії як способу реалізації влади в певних соціально-економічних умовах конкретної країни можна оцінити, за А. Тойнбі, у поняттях „історичної відповіді на конкретні історичні виклики”.

З такого припущення випливає, що політичні режими й суспільно-політична система в цілому набувають таких форм і конфігурацій, які б щонайліпше реалізовували головну мету - збереження суспільних інститутів, що організують діяльність людських колективів, а, отже, й забезпечують їх виживання. Тут доречна аналогія з економічною доцільністю, котра в умовах ринку зовсім не пов'язана з моральними нормами, а спрямовується на максимальне одержання прибутку.

Цінності економічної й політичної свободи, демократії, індивідуалізму, прав людини, що виникли як історична відповідь на певний історичний виклик, широко й успішно впроваджувалися в різних країнах з найрізноманітнішою специфікою, щораз одержуючи різні форми й масштаби застосування в їх політичній системі. Ця обставина висвітлює чудову якість цих цінностей - їх технологічний характер. **Технологічний бік демократії можна визначити як спосіб заміщення управлінських посад і одержання владних повноважень, заснований на виборі більшості, формалізованому у вигляді спеціально встановленої процедури.**

Однак побічним ефектом технологічної сторони демократії є принципова неможливість перетворення її на самодостатню цінність внутрішньої і зовнішньої політики держави. Демократія, як і будь-яка технологія, має суто прикладне значення. І там, де ця технологія не спрацьовує, вона повинна або вдосконалюватися, або видозмінюватися. Як технологія, народовладдя (демократія) має цінність лише в тій мірі, у якій вона може сприяти виконанню інших, більш важливих і пріоритетних завдань і цілей суспільного розвитку.

Політика посиленого насадження США способів політичного правління, правових норм і стандартів, які бачаться їм універсальними, у принципі не може бути ефективною. У практичному плані вона зводиться до того, щоб нав'язати політичним елітам і народам інших країн такі стандарти політичного й суспільного устрою, таку технологію реалізації влади, які, будучи самі по собі прийнятними, не виконують відведеної їм функції в конкретних умовах певної країни. Наприклад, не можуть встановити

прийнятного балансу інтересів усередині політичної еліти, порушують керованість країною, сприяють прийняттю некомпетентних рішень через популістські настрої в управлінському апараті тощо.

Крім того, ідея насадження певних цінностей як універсальних, нехай і з найкращих намірів, обтяжена властивістю служити прикриттям для забезпечення термінових і конкретних прагматичних політико-дипломатичних, економічних і геополітичних інтересів країни-місіонера. Це неминуче, бо країна, що претендує на місіонерство, не є спеціально створеним для цієї функції незацікавленим суб'єктом політики. США, як звичайна країна, має власні економічні, політичні та військові інтереси. За таких обставин здійснення зовнішньої політики (хоча б узятій в ціннісно-ідеологічному аспекті) одвічно пов'язується з боротьбою за ринки збуту, просуванням вітчизняного бізнесу за рубежом, боротьбою за геополітичний вплив тощо, тобто із забезпеченням егоїстичних національних інтересів.

У цій ситуації ідеалістичні місіонерські цілі та настрої неминуче втрачають роль самоцінності й часто виступають як засіб забезпечення, а іноді й прикриття національного егоїстичного інтересу. Узагальнивши досвід практичної зовнішньої політики США як держави розвинутої демократії, можна зробити такі висновки:

якими б мотивами не керувалася зовнішня політика країни, що прагне експортувати власні суспільні цінності і спосіб життя, – чи то мотивами безкорисливого служіння вищим гуманістичним ідеалам, чи то мотивами використання їх, у міру можливості, для забезпечення власного егоїстичного інтересу, результат неодмінно буде пов'язаний з опором інших країн такій політиці, а відтак і з силовими конфліктами, жертвами та гуманітарними катастрофами;

у принципі неможливо провести межу між курсом на безкорисливе насадження суспільно-політичних цінностей та ідеалів в інших країнах і прагматичною політикою використання результатів цього курсу для створення тут і зараз сприятливіших умов (економічних, політико-дипломатичних, військових) існування даної країни у світі.

Сумним підтвердженням першої тези є те, що інтервенції і збройні конфлікти за участю США при демократичних адміністраціях, зокрема, при адміністрації Б. Клінтона (1992 рік – миротворча операція в Сомалі, 1995 – 1996 роки – періодичні бомбування Іраку із загибеллю мирних жителів, 1999 рік – агресія НАТО в Югославії) відбувалися чи не частіше, ніж при нинішній республіканській адміністрації Дж. Буша-молодшого, на рахунок якого тільки агресія в Іраку (воєнна операція в Афганістані у 2001 – 2002 роках слід виключити, оскільки вона була прикладом винятково оборонної, справедливої війни).

Друга теза – про неможливість зберегти ідею просування демократії і прав людини як вищої й самодостатньої мети зовнішньої політики, не піддаючись при цьому спокусі поспекулювати на цих цінностях заради

забезпечення власних егоїстичних інтересів у світі – ілюструє політику республіканських адміністрацій США, особливо ж адміністрації Дж. Буша-молодшого.

Прямим підтвердженням цієї тези є думка авторів законопроекту „Про просування демократії” сенаторів Дж. Лібермана і Дж. Маккейна: „Підтримка демократії і свободи невіддільна від питання національної безпеки США. А якщо безпека Нью-Йорка, Вашингтона чи Каліфорнії хоча б частково залежить від свободи Ель-Ріада, Багдада чи Каїра, ми повинні сприяти становленню там демократії...” [1, с. 55].

Демократичні адміністрації, у значній мірі, намагалися більше керуватися, навіть у період „холодної війни”, інтересами ідеологічного протистояння з СРСР, експортуючи, на противагу йому, свої цінності й ідеологічні настановлення. Конкретні національні інтереси нерідко при цьому нехтувалися. Прикладом такого підходу може бути демократична адміністрація Дж. Картера, головною темою зовнішньої політики якої, з огляду на контекст Гельсінських угод 1975 року, була боротьба за „права людини” у світі. Але саме в цей період США здавали свої міжнародні позиції, уступаючи радянському впливу одну країну за іншою або просто зазнаючи поразки від зміни прозахідних режимів на правління місцевих антиамериканських еліт (Нікарагуа, Ангола, Сомалі, Іран, Афганістан).

У цьому сенсі республіканські адміністрації у своїх діях завжди були більш прагматичними й чесними. Вони не плекали зайвих ілюзій щодо можливості зберегти ідею поширення свободи, демократії і прав людини як чистої і незаплямованої корисливості вищої мети американської зовнішньої політики. Впевнена перемога Р. Рейгана 1980 року під „яструбиними” гаслами і значна підтримка войовничої політики його адміністрації всередині країни стали можливими саме на тлі зовнішньополітичного провалу США за президентства Дж. Картера. Хоча Дж. Картеру й належить заслуга у виведенні теми прав людини і громадянських свобод у світі на перше місце в порядку денному світових дискусій, але саме ігнорування американського національного інтересу в конкретних регіонах світу американська еліта й виборці мали за головний критерій оцінки невдалої зовнішньої політики США в 1977 - 1981 роках.

Зовнішня політика нинішньої американської адміністрації є ще одним підтвердженням принципової неможливості поєднати вирішення двох завдань: просування якихось абстрактних цінностей як універсальних і дотримання конкретних прагматичних національних інтересів – безпекових, політико-дипломатичних, економічних і геополітичних. У цьому сенсі показовим є приклад, що наводився вище, щодо відносин США з Азербайджаном та іншими країнами з перспективними джерелами нафтопостачання.

Останнім часом у публічному просторі США відбувається дискусія щодо цілей і пріоритетів США у відносинах з РФ, яка відображає розбіжності між оптимістами й скептиками (незалежно від їх партійної приналежності)

стосовно проблеми збереження демократії і прав людини як вищої і самодостатньої мети зовнішньої політики. М. Макфол виокремлює серед учасників дискусії чотири табори [3].

Перший і другий табір становлять реалісти. Перші - назвемо їх „байдужими реалістами” - вважають, що „внутрішні події в Росії не впливають на здатність Кремля бути корисним, готовим до співробітництва партнером у боротьбі проти тероризму або проти поширення зброї масового знищення” [3].

Згідно з цією точкою зору, дискусії про демократію і права людини, тобто про ідеальні цінності, є перешкодою на шляху вирішення важливіших проблем, наприклад, контролю за озброєннями. Другий табір складається з традиційних (силових) реалістів. Вони вважають, що „баланс сили в міжнародній системі - це все, що має реальне значення, і що ця сила має відносний і мінущий характер. Інакше кажучи, якщо Росія стане сильнішою, то США стануть слабкішими” [3]. І навпаки. Концентрований виклад зовнішньополітичної доктрини „силових реалістів” міститься в програмі Республіканської партії США, прийнятій 1984 року на передвиборчому з'їзді в Далласі [6, с. 82 - 86]. Нині позиція силових реалістів у Республіканській партії представлена саме неоконсерваторами рейганівського призову.

Третій і четвертий табори утворюють ліберали. Ліберали, що входять до третього табору (назвемо їх „войовничими лібералами”), концентрують увагу тільки на проблемах з демократією й правами людини в Росії. Вони мають на меті підтримувати ізоляцію РФ від євроатлантичного світу доти, доки Росія не стане відповідати західним стандартам у цій сфері.

Четвертий табір складають, на думку М. Макфола, ліберали - друзі Росії, до яких він зараховує і себе (за нашими критеріями дамо їм назву „ліберали-місіонери”). На противагу байдужим реалістам, вони вважають, що внутрішні події в Росії безпосередньо впливають на готовність РФ до співробітництва з протидії викликам сучасності. Ліберали-місіонери розглядають підлив демократії в Росії як перешкоду на шляху співробітництва в питаннях безпеки і твердять, що не бояться сильної Росії (на відміну від „силових” реалістів). Сильна, демократична Росія, на їхню думку, може стати реальним і серйозним союзником у боротьбі проти тероризму, поширення зброї масового знищення й, на певному етапі, у просуванні демократії.

Неважко помітити, що таборів фактично два, кожний з яких ділиться на дві фракції. Межі у відтінках позицій і думок щодо зовнішньополітичної стратегії й пріоритетів між фракціями усередині одного табору розмиті й нечіткі. „Байдужі реалісти” в ситуації відмови певної країни від співробітництва з США з питань, що їх цікавлять, схильні переходити на позицію „силових реалістів”. Застосовуються ті ж методи економічних санкцій, дипломатичних і військових загроз або прямого військового вторгнення.

„Ліберали-місіонери” в ситуації несприйняття певною країною їх намагань насаджувати євроатлантичні цінності також схильні підтримувати точку зору „войовничих лібералів”, переходячи до жорстких вимог з виконання даною країною стандартного євроатлантичного набору політичних норм і правил. Досить наочно розходження в поглядах на роль США у світі між реалістами (республіканці) і лібералами (демократи) пояснює метафора „суворий шериф” (реалісти) і „турботливий батько” (ліберали) [2, с. 3 – 14].

Суть позиції реалістів деякі американські фахівці визначили терміном „новий унілатералізм”, маючи на увазі відмову США від ролі „поступливого громадянина світу” і безсоромне відстоювання власних цілей. Цим пояснюється критиковане демократами настановлення нинішньої адміністрації на ігнорування постійних альянсів (зневага послугами НАТО в кампаніях проти Афганістану й Іраку), які замінюються на „коаліції бажаних”. Таке настановлення для демократів неприйнятне тому, що воно ігнорує ідеологічний принцип ранжування країн світу „за” євроатлантичні цінності – „проти”, а запроваджує інший критерій відбору союзників – „за” США в боротьбі з міжнародним тероризмом – „проти США”. В останньому випадку замість гасла „міжнародний тероризм” у майбутньому може використовуватися інше, але таке ж прагматичне гасло.

Позицію лібералів (переважно – демократів) можна проілюструвати висновком недавнього кандидата на пост президента США Дж. Керрі: „Америка повинна проводити **принципову дипломатію**,... що спирається на **освічені** власні інтереси, а не на логіку гри з нульовою сумою, тобто логіку політики сили; дипломатію, яка зобов’язує Америку керувати рухом світу до свободи і процвітання” [7]. Дж. Керрі закликав використовувати гасло „прогресивного інтернаціоналізму” і не випускати з уваги приховані небезпеки, які починаються із заперечення демократії й закінчуються руйнівними озброєннями.

У цьому сенсі показова давня дискусія (травень 2005 року) у програмі телекомпанії MSNBC „Зустріч із пресою” між Х. Клінтон від Демократичної партії і сенатором-республіканцем Дж. Маккейном. Дж. Маккейн незадовго перед тим став одним із співавторів сенатської резолюції, що закликала виключити Росію з „вісімки” за „відступ від демократії”. Х. Клінтон закликала президента Дж. Буша не робити цього. Вона запропонувала адміністрації активізувати діалог з Москвою. Мета цього діалогу, за її словами, „змусити Путіна повернутися на шлях демократії й вільної ринкової економіки”. Якщо ж така політика не принесе успіху, тоді, як заявила сенатор, „слід буде подумати про якісь додаткові заходи” [8]. Тому обґрунтованими можуть бути припущення [4, с. 33], що прихід демократів до влади в листопаді 2004 року підсилив би моралістичний ухил у політиці США стосовно РФ за її дії в Чечні, „за відродження поліцейської держави” і т. д. і т. п. Цікаво, що після перемоги демократів на недавніх виборах до Конгресу експерти вже роблять аналогічні прогнози.

Представники кожного з названих таборів і, причому, однаково невдало намагаються вирішити згадане вище об'єктивне протиріччя й поєднати „служіння ідеалам демократії, свободи і прав людини”, тобто євроатлантичні цінності в політиці, із забезпеченням власного егоїстичного національного інтересу. Та якщо для реалістів головна мета зовнішньої політики США - вирішення конкретних проблем і забезпечення національних інтересів, серед яких євроатлантичні цінності посідають не перше місце, то для лібералів боротьба за визнання таких цінностей усім світом є одним з головних зовнішньополітичних пріоритетів. У результаті те, що для політиків з першого табору слугує засобом (євроатлантичні цінності) вирішення інших, більш важливих для них проблем (енергетична незалежність, боротьба з тероризмом, контроль над економікою інших країн, контроль над озброєннями й поширенням зброї масового знищення тощо), для лібералів є чи не однією з головних самостійних цілей зовнішньої політики.

Незмінним залишається лише результат. І у випадку, коли зовнішньополітичні акції починаються демократами під впливом ідеалістичних мотивацій як „гуманітарні інтервенції” (Югославія), і у випадку, коли такі мотивації є лише прикриттям конкретних прагматичних цілей (Ірак), у країні, обраній об'єктом „демократизації” відбувається відторгнення цінностей, що їй нав'язуються (Іран - 1978 р.), або розпочинається гострий конфлікт між елітами стосовно умов їх прийняття (Пакистан, Ірак, Афганістан). Міжнародні механізми підтримки безпеки у цій ситуації виявляються розбалансованими.

При тому, що кінцевий результат проведення реалістами й лібералами зовнішньої політики США залишається однаково незручним для більшості держав, існує певна різниця в ступені такої незручності. Схильність реалістів не пов'язувати прямо співробітництво США при вирішенні міжнародних проблем з внутрішніми справами інших країн залишає більший простір для маневру. З реалістами, більшість яких зосереджується в Республіканській партії, легше домовитися на суто прагматичній основі - „ти мені - я тобі”, укладаючи, так би мовити, „шлюб з розрахунку”, що робить зобов'язання сторін менш ідеологізованими, більш формалізованими й чіткими.

Модель вибудовування США відносин із сильними й слабкими країнами являють собою, відповідно, з одного боку, відносини США - РФ і США - КНР, а з іншого - США - Азербайджан. З Росією адміністрація Дж. Буша налагодила в цілому конструктивні й доброзичливі відносини (незважаючи на окремі періоди відчуження) на ґрунті боротьби з міжнародним тероризмом, уникаючи критичних оцінок внутрішньополітичного курсу адміністрації В. Путіна. З КНР саме адміністрація Дж. Буша-молодшого домоглася помітного розширення взаємного співробітництва в торговельній, економічній і політичній сферах, справедливо вважаючи сильний, хоча й недемократичний за західними мірками Китай ключовим партнером у

вирішенні кризи, викликаній ядерною програмою КНДР.

Якщо ж якась держава в силу своєї слабкості не може чинити опір американському тиску, а її еліти не готові прийняти євроатлантичні цінності, то вони можуть, у принципі, піти на торг і укласти з США взаємоприйнятні угоди. (Яскравий приклад – режим Алієвих, спочатку батька, а зараз і його сина – в Азербайджані, а також Казахстан).

З лібералами це зробити набагато складніше, а то й неможливо. Наполегливість американських лібералів (переважно – демократів) у тиску на країну щодо прийняття нею євроатлантичних стандартів у ситуації об'єктивної неготовності даної країни перейти на такі стандарти в політиці найчастіше закінчується для цієї країни трагедією внаслідок прямого або непрямого втручання в її внутрішні справи. Достатнім підтвердженням цієї тези є воєнна операція НАТО проти Югославії й операція з встановлення демократичного режиму західного зразка в Іраку. З аналогічних безуспішних спроб у віддаленішому минулому можна назвати військово-політичну й ідеологічну підтримку США шахського режиму в Ірані в 1960 – 1970 рр.

Чи можуть існувати в принципі універсальні цінності в політиці?

Якщо щось і може претендувати на універсальність і бути визнаним всіма народами як універсальна цінність, так це **право на своєрідність**. Останнє означає всесвітній мультикультуралізм і право кожного народу й держави застосовувати ті політичні засоби, які забезпечать йому економічне виживання й підтримання власної національної, соціально-політичної й культурної ідентичності. Цей постулат правильний навіть тоді, коли йдеться про досить жорсткі режими на кшталт північнокорейського чи колишнього іракського. Щоб європейцям легше було змиритися й прийняти таку точку зору, необхідно вивести, наскільки це можливо, аналіз політичних режимів чи типу суспільно-політичного устрою за межі моральних оцінок.

Роблячи висновки із вище викладеного, є підстави припустити, що, як мінімум, один принцип може претендувати на роль універсальної цінності – це **право на своєрідність** кожного з народів світу. Водночас США зобов'язані неухильним дотриманням у зовнішній політиці таких же правових принципів і норм, як і в національному правосудді, показувати приклад дотримання єдиних стандартів.

Література:

1. **Братерский М. В.**, „Гуманитарная интервенция” во внешней политике Вашингтона. – США. Канада, 2005, № 10.
2. **Кременюк В. А.** Две модели отношений США с окружающим миром: „заботливый отец” или „суровый шериф”. – США. Канада, 2004, № 11.
3. **Макфол М.** Истинные друзья и враги России („The Moscow Times”, Россия). Цит. за <http://www.inosmi.ru/translation/217334.html>

4. Подлесный П. Т. Вопросы внешней политики в избирательной кампании США. - США. Канада, 2004, № 6.
5. Трибрат В. В. Об американской „Стратегии борьбы с терроризмом”. – США. Канада, 2004, № 3.
6. Яковлев А. Н. От Трумэна до Рейгана. Доктрины и реальности ядерного века. М., 1985.
7. <http://JohnKerry.com/issues/foreignpolicy>
8. <http://www.izvestia.ru/world/article1252514>

Зовнішня політика лейбористів: власний курс чи продовження політики торі?

В'ячеслав Соколов,

доктор історичних наук,
професор кафедри політології

Одеського державного економічного університету

Андрій Соколов,

аспірант кафедри політології

Одеського державного економічного університету

У статті розглядаються проблеми зовнішньої політики теперішнього уряду лейбористів Великої Британії, особливості та динаміка її здійснення, зв'язок із зовнішньою політикою попереднього уряду консерваторів. Визначаються основні напрями зовнішньої політики уряду Великої Британії після подій 11 вересня 2001 року в США.

Вся історія Великої Британії асоціюється з проведенням власної, особливої зовнішньої політики – починаючи з колоніальних війн й утворення Британської імперії й донині. Політика англійських урядів завжди здійснювалася в інтересах держави незалежно від того, були при владі консерватори, лейбористи, ліберали чи уряд був коаліційним [1].

Проте зміни у політичній світовій структурі кінця ХХ - початку ХХІ сторіччя безумовно вплинули на взаємини країн, на їх позиції у світовій спільноті. Відбулися зміни і в якісних параметрах зовнішньої політики Великої Британії, але не змінилося в них головне: основним, як і раніше, залишався інтерес держави, а отже, інтерес тих, хто здійснював владу в цій країні.

В другій половині ХХ століття зовнішня політика Великої Британії мала свої злети й падіння, перемоги і поразки. Та все ж її загальна концепція залишалася незмінною. Вона полягала в наступному: дотримання концепції „трьох концентричних кіл”, згідно з якою Велика Британія має бути, по-перше, „головним партнером США”, по-друге – „світовою державою в центрі Співдружності націй”, по-третє – „західноєвропейською державою з сильними позиціями на континенті” [2, с. 7]. Зрозуміло, за

минулі роки мінялися акценти, по-новому визначалися найважливіші проблеми в зовнішній політиці. Але означені „три кити” продовжували (і нині продовжують) бути основою всієї зовнішньополітичної діяльності Великої Британії.

1979 року на парламентських виборах перемогли консерватори, які перебували при владі 18 років. Це була епоха М. Тетчер – „залізної леді”, яка здійснювала досить тверду, прагматичну зовнішню політику. Це були й роки „холодної війни” у найгостріших її проявах. У той період для Великої Британії склалося досить непросте міжнародне становище, у якому їй ще належало „знайти себе”. Тим часом, М. Тетчер „ніколи не працювала в галузі дипломатії на урядовому рівні. З часів Н. Чемберлена вона була першим прем’єр-міністром, який не мав у минулому досвіду керівництва будь-яким зовнішньополітичним відомством” [3, с. 138]. Проте це не зашкодило „залізній леді” розпочати війну з Аргентиною за Фолклендські острови, визначити агресивну позицію щодо СРСР тощо.

Прийнявши 1997 року естафету влади у консерваторів, лейбористи у зовнішній політиці фактично продовжили їх курс. На той час відійшла в минуле напруга „холодної війни”, загроза ядерного конфлікту, військового протистояння з країнами Варшавського договору. Але суть зовнішньої політики країни, спрямованої, передусім, на забезпечення власних національних інтересів на міжнародній арені, залишилася такою ж, як і була, правда, в новому форматі.

Крім того, кінець ХХ сторіччя ознаменувався таким явищем у світовій політиці, як міжнародний тероризм. З огляду на становище Великої Британії як країни, що здійснювала багатовікову колоніальну політику, міжнародний тероризм став для неї реальною небезпекою. Крім того, існувало й безліч інших проблем, що вимагали ефективного вирішення. Зрозуміло, уряд Т. Блера мав продемонструвати в цих умовах своє дипломатичне мистецтво.

У промові, виголошеній в Чикаго 22 квітня 1999 року, Т. Блер, розглядаючи косовську проблему, спробував пояснити позицію свого уряду, яку він назвав „новою доктриною міжнародної спільноти”. Він, зокрема, заявив, що глобалізація – це не тільки економічний, але й політичний феномен. „Якщо ми хочемо жити в безпеці, то не можемо собі дозволити заплющувати очі на конфлікти і порушення прав людини в інших країнах” [цит. за 4, с. 46]. Його слова означали, що зовнішня політика його уряду не зазнає особливих змін у порівнянні з політикою попередників.

Отже, чи збереглася в зовнішній політиці лейбористів концепція „трьох концентричних кіл”? Безумовно. І особливо здивував усіх курс на реалізацію імперських ідей, який для лейбористів був не настільки властивий, як для консерваторів. Член національного виконавчого комітету Лейбористської партії М. Седдан у статті „Друг Америки: міркування про Тоні Блера” зазначав, що новий прем’єр „вдягнувся в пурпурну імперську

мантію, його лівий інтернаціоналізм перетворився на традиційний імперіалізм” [цит. за 4, с. 50]. Автор мав, мабуть, на увазі європейську політику Великої Британії, що захищала насамперед власні національні (імперські) інтереси і, звичайно ж, прагнення Т. Блера втручатися у світові проблеми, видаючи себе (Велику Британію) за якусь спільноту, здатну усіх повчати.

На рубежі XX і XXI сторіч Велика Британія продовжувала залишатися однією з найбільш розвинутих держав, міцно посідаючи четверте місце у світі за розвитком економіки. Очевидно, звідси й „особлива” позиція в Євросоюзі, у двосторонніх відносинах з країнами Європи тощо. Та в цілому Англія все ж втрачала свою „політичну вагу” попри всі свої імперські амбіції.

Після переконливої перемоги на виборах до парламенту 2001 року Т. Блер продовжив політику стосовно „третіх” країн з імперських позицій. Це засвідчив, зокрема, його візит до Аргентини в липні 2001 року. Т. Блер став першим британським прем’єром, що відвідав цю країну з часів війни за Фолклендські острови. Його виступи в Аргентині, а потім у Бразилії віддзеркалювали позиції не тільки самої Великої Британії, але й інших країн Євросоюзу. Від їх імені Т. Блер заявив, що буде боротися за відкритість європейських ринків для інших країн, за активізацію діяльності Світової організації торгівлі, що дасть можливість країнам Латинської Америки заощадити 400 мільярдів доларів [5]. Він висловив підтримку реформам в Аргентині, підкресливши необхідність запровадження в країні жорсткої економії, спрямованої на запобігання економічному краху.

З „миротворчими” тезами Т. Блер виступив на арабському телеканалі „Аль-Джазира” щодо подій в Афганістані. Знову ж від імені усіх (Заходу) він заявив, що в минулому Захід припустився помилок стосовно Афганістану й пообіцяв, що таке більше не повториться. „Коли росіяни пішли з Афганістану, ми повинні були вже тоді виробити план відродження країни, допомогти їй знову стати на ноги, але ми не зробили цього”, – зазначив британський прем’єр [6]. Т. Блер закликав провести демократичні вибори в Афганістані (зрозуміло, після закінчення воєнних дій) на широкій основі із залученням представників всіх етнічних груп країни.

У січні 2002 року Т. Блер здійснив поїздку до Індії, Пакистану і Бангладеш. Це був вояж у ході активних дипломатичних маневрів лейбористського уряду після подій 11 вересня 2001 року в США. Прем’єр висловився за врегулювання індо-пакистанських відносин. Виступаючи перед бізнесменами в Бангалорі, Т. Блер заявив, що завдяки своєму минулому Британія має безпрецедентні зв’язки з країнами усього світу, і вона готова відігравати провідну роль у війні проти тероризму. І хоча існування імперії закінчилося, однак тепер Британія сформувала нову, „сучасну зовнішню політику”.

Опозиція в Англії виступила з критикою прем’єр-міністра,

обвинувативши його в тому, що він багато уваги надає зовнішній політиці – на шкоду вирішенню внутрішніх проблем. Т. Блер відповів, що обидві сфери міцно пов'язані, і він не бачить тут жодної своєї помилки. „Іноді здаються утопічними думки про те, що ми можемо змінити світ після подій 11 вересня, – сказав він. – Але якщо ми хоча б не спробуємо зробити це, то навіщо взагалі уряд і політика?” [7].

Лейбористський прем'єр-міністр Великої Британії, як і його попередники консерватори, на перше місце у зовнішній політиці ставить відносини з США. Ще не будучи при владі, Т. Блер підтримував контакти з президентом США Б. Клінтоном, схвалюючи його політику в Європі (зокрема, щодо розділу Югославії) та на Близькому Сході. Орієнтація уряду Т. Блера на підтримку США проявилася і в ході воєнної операції НАТО в Югославії весною 1999 року. Причому, саме Велика Британія в цьому питанні була найактивнішою серед європейських країн. Фактично Т. Блер в усьому продовжив політику М. Тетчер. Як пише російський дослідник лейборизму С. Перегудов, „як свого часу в стосунках М. Тетчер і Р. Рейгана, у взаєминах Т. Блера і Б. Клінтона відіграє роль близькість ідейно-політичних позицій і позицій з низки конкретних питань соціально-економічного розвитку” [8, с. 163].

Після обрання Дж. Буша президентом США, першим з європейських лідерів у Кемп-Девід прибув Т. Блер. Темою переговорів стали плани США щодо розгортання національної системи ПРО, політика стосовно Ірану. Обидва лідери заявили, що особливі відносини між їх країнами зберігаються, що, за словами тодішнього радника президента США з національної безпеки К. Райс, підтверджує особливий статус дружніх відносин між Великою Британією і США. Т. Блер підкреслював, що його країна виступає сполучною ланкою між Європою і США.

Велику Британію і США пов'язує не тільки історичне минуле. Світ, що вступив в епоху глобалізації, має різні підходи до тлумачення нинішніх світових процесів. Є свої підходи і в США, які, об'єднавшись з Великою Британією, сформуvalи нові англосаксонські цінності, що мають визначати принципи глобалізаційних процесів. США в нових умовах, безумовно, потребують підтримки, намагаючись монополізувати світове лідерство. І таку підтримку лейбористський уряд Великої Британії їм забезпечує.

Третя перемога лейбористів на парламентських виборах ще більше зміцнила не тільки міждержавні, але й, певною мірою, міжпартійні зв'язки британських лейбористів і республіканців США. Це особливо важливо для Т. Блера, оскільки його супротивники постійно прагнуть „вбити клин” між цими політичними силами, доводячи, що „лівим” неолейбористам не по дорозі з „правими” республіканцями. Тому, знову обійнявши посаду прем'єр-міністра, Т. Блер свій перший візит здійснив до США. Незважаючи на деякі розбіжності (Дж. Буш не в усьому підтримував план британців стосовно списання боргів африканських країн), сам факт перших відвідин США Т. Блером після його третьої перемоги на виборах

говорить багато про що.

Але найбільш значимий знак солідарності Великої Британії і США - це військова участь англійського контингенту в бойових діях в Іраку. Логіка прем'єр-міністра Т. Блера проста: боротьба з тероризмом передбачається тривалою і напруженою. Підтримуючи США в їх політиці щодо Іраку, Велика Британія посилює загальносвітовий опір міжнародному тероризму. Та сьогодні найбільшим прорахунком зовнішньої політики лейбористського уряду в країні вважають участь в іракській військовій кампанії. Так, генерал М. Роуз, колишній командувач сил ООН у Боснії, закликав Т. Блера подати у відставку через війну в Іраку. „Розпочати війну, ґрунтуючись на помилкових передумовах, це не той вчинок, про який потім дозволено легко забути”, - сказав генерал в ефірі радіо ВВС [9]. Питання про доцільність участі Великої Британії у війні в Іраку розглядалось і в парламенті, але й дотепер не з'ясовано, як приймалося це політичне рішення.

Співробітництво Т. Блера і Дж. Буша не принесло їм успіху в Іраку. Це послабило позиції як одного, так і іншого. З цієї нагоди англійський журнал „Економіст” пожартував, що Т. Блер і Дж. Буш являють собою „вісь слабких” (англійською „axis of feeble” - гра слів з відомим визначенням Дж. Буша „axis of evil” - „вісь зла”) [10].

Зовнішня політика Великої Британії є багатоплановою. Та одним з пріоритетних її напрямів усе ж залишається європейський. Протягом півстоліття Англія прагне посісти лідируюче становище на старому континенті. Якщо після Першої світової війни це їй вдавалося, то пізніше інші країни (насамперед, Німеччина і Франція) почали витісняти її з цих позицій. У рамках Євросоюзу Англія усе ще впливає на його політику, але і Євросоюз впливає на політику Англії.

Т. Блер у своїй політиці останніх років не просто шукає добрих взаємин з керівництвом Німеччини і Франції, але й сам виступає ініціатором багатьох заходів, навіть не завжди вигідних Великій Британії. Питання оборони, ядерна стратегія, економічні проблеми з третіми країнами, нарешті, міжнародні події, що вимагають колективних зусиль для їх вирішення, - все це стає предметом обговорення на зустрічах „великої трійки”. Так, у жовтні 2003 року ці три країни провели переговори з Іраном, результатом чого стало підписання іранським урядом додаткового протоколу МАГАТЕ про гарантії припинення дій зі збагачення урану. Правда, згодом Іран відійшов від своїх обіцянок, але на момент підписання документа це був безумовний дипломатичний успіх.

Варто підкреслити, що саме з колишнім канцлером Німеччини Г. Шредером Т. Блер підписав знаменитий маніфест „Третій шлях”, що не тільки зблизило лейбористів і німецьких соціал-демократів, але й визначило ідеологію міжнародного соціал-демократичного руху кінця ХХ століття.

Таким чином, зовнішня політика лейбористського уряду, що перебуває

при владі з 1997 року, є продовженням політики консерваторів, але з урахуванням нових обставин на міжнародній арені. Десять років - чималий термін. З'явилися нові проблеми, що вимагають особливого підходу до їх вирішення. Наприклад, відносини з Росією. Тут важливо підкреслити, що обидві сторони у взаєминах позбавлені будь-яких сентиментів - відносини будуються прагматично, з урахуванням нинішніх реалій. Від початку президентства В. Путіна його зустрічі з Т. Блером були регулярними: крім загальних міжнародних зустрічей не раз відбувалися двосторонні зустрічі - як у Росії, так і у Великій Британії. Протиріччя, що виникали, досить швидко усувалися. Досить сказати, що візит російського президента до Великої Британії, що відбувся в липні 2003 року, був першим державним візитом за останні сто років. Росія стає, за висловом принца Ендрю, герцога Йоркського, ключовим гравцем на енергетичному ринку Великої Британії: угода між British Petroleum (BP) і ТНК, третьої за величиною російської компанії, склала 6,75 мільярда доларів [11, с. 46].

Протягом усіх періодів перебування при владі лейбористи у своїх зовнішньополітичних настановленнях, та й будучи в опозиції, завжди орієнтувалися на національні інтереси держави. З багатьох питань міжнародних відносин лейбористи і консерватори виступали єдиним фронтом. Або здійснювали ті чи інші дії за мовчазної згоди. Розходження, безумовно, траплялися, але вони мали, як правило, лише тактичний характер. Боротьба за владу двох політичних сил - лейбористів і консерваторів - точилася постійно, і прорахунки в зовнішній політиці використовували обидві партії у боротьбі між собою. Та все ж загальна тенденція зовнішнього політичного курсу зберігалася, що відповідає відомому афоризму: у Британії немає друзів, у неї є лише супутники, союзники в досягненні цілей.

Література:

1. Див.: **Трухановский В. Г.** Внешняя политика Англии после Второй мировой войны. - М., 1957; **Туганова О. Э.** Политика США и Англии на Ближнем и Среднем Востоке - М., 1960; **Петров В.** Дипломатия Даунинг-стрита - М., 1964; **Красивников А. Н.** Внешняя политика Англии и лейбористская партия (1951 - 1964). - М., 1968; **Притт Д. Н.** Очерки внешней и внутренней политики лейбористов в 1945 - 1951 гг. - М., 1964; **Ломакин В. К.** Внешнеэкономическая политика Великобритании. - М., 1988 и др.

2. **Палм-Датт.** Новые черты международного положения // Проблемы мира и социализма. - 1965. - № 5. - С. 3 - 12.

3. **Попов В. И.** Маргарет Тэтчер: человек и политик (взгляд российского дипломата). 2-е изд., доп. - М.: Международные отношения: 2000. - 464 с.

4. **Терентьев А. А.** Торийская внешняя политика Тони Блера // Мировая экономика и международные отношения - 2005. - № 9. - С. 46 - 54.

5. <http://news8.thdo.bbc.co.uk/hi/russian/press/news->

- id_1466000/1466068.stm - Русская служба BBC, 31 июля 2001 года.
6. http://news8.thdo.bbc.co.uk/hi/russian/press/news-id_1590000/1590384.stm - Русская служба BBC, 10 октября 2001 года.
7. http://news8.thdo.bbc.co.uk/hi/russian/press/news-id_1744000/1744225.stm - Русская служба BBC, 5 января 2002 года.
8. **Рубинський Ю. Т.** Ліонель Жоспен. **Прегудов С. П.** Тоні Блер. **Орлов Б. С.** Гехард Шрьодер. Політичні портрети. – К.: Основні цінності, 2004. – 222 с.
9. http://news8.thdo.bbc.co.uk/hi/russian/press/news-id_4595000/4595898.stm - Русская служба BBC, 9 января 2006 года.
10. http://newsvote.bbc.co.uk/mpapps/pagetools/print/news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_5015000/50158824.stm - Русская служба BBC, 25 мая 2006 года.
11. **Терентьев А. А.** Торийская внешняя политика Тони Блера // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 10. – С. 45 – 53.

Особливості локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації

Сергій Сірий,
підполковник,
ад'юнкт Військового інституту
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

На межі XX і XXI століть сталися фундаментальні зміни у сфері міжнародної безпеки. Світова спільнота зустрілася з принципово новими викликами й загрозами. У багатьох регіонах світу спостерігається міждержавне суперництво, що загрожує спалахом локальних війн і воєнних конфліктів, які здебільш можуть мати форму збройного протистояння. У статті розглядаються основні особливості локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації.

Глобальна геополітична, економічна, соціокультурна взаємодія на сучасному етапі характеризується „силовою домінантою” [20, с. 37]. Події в районі Перської затоки, а також в Югославії та Афганістані свідчать, що однополюсний світ став навіть небезпечнішим, ніж двополюсний у часи „холодної війни”. Наявність значної воєнної сили та демонстрація рішучості її використання в односторонньому порядку в будь-якому районі земної кулі розглядається як необхідна умова захисту інтересів національної безпеки США та поширення американського впливу в глобальному масштабі [14, с. 55]. Внаслідок розпаду такої супердержави, як СРСР, міжнародні відносини стали „певною мірою безальтернативними” [7, с. 7]. Всі держави світу, плануючи свої дії на міжнародній арені, мають враховувати тепер американський зовнішньополітичний курс. Прикметною ознакою постбіполярної системи міжнародних відносин стало зростання напруги, спричиненої одноосібним лідерством США в умовах глобальної взаємозалежності.

Формування якісно нової системи міжнародних відносин в умовах глобалізації поглиблює старі і створює нові проблеми та загрози у сфері міжнародної безпеки. Все більше країн втягується у локальні війни і воєнні конфлікти. Існують серйозні підстави вважати, що нова світова війна у разі її виникнення відбуватиметься в іншій формі, ніж попередні:

з глобального біполярного зіткнення вона перетвориться на „перманентні збройні конфлікти, що охоплюють весь світ і ще більше виснажують його” [1, с. 96].

Історики підраховали, що за останні 5,5 тисячі років на Землі відбулося 15,5 тисячі війн і воєнних конфліктів (в середньому 3 війни на рік). За 15 років, з кінця XIX століття до Першої світової війни, було зареєстровано 36 війн і воєнних конфліктів (в середньому 2,4 на рік). За 21 рік між двома світовими війнами сталося 80 війн (4 на рік). З 1945 по 1990 рік відбулося 300 війн (в середньому 7,5 - 8 на рік). А за останні 10 років XX століття відбулося близько 100 війн і воєнних конфліктів (10 на рік) [2, с. 52].

Дослідженню локальних війн і воєнних конфліктів в контексті глобальних змін присвячено чимало наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних авторів (С. Бодрук, В. Золотарьов, М. Капітоненко, А. Клименко, В. Косевцов, С. Кульчицький, О. Маначинський, В. Мандрагеля, Г. Перепелиця, Є. Степанова, В. Смолянюк, П. Циганков та інші).

Враховуючи актуальність проблеми, автор статті ставить за мету проаналізувати й розкрити основні особливості локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації.

За останні півтора десятиліття у всіх локальних війнах і воєнних конфліктах вирішальним фактором було не воєнне знищення противника, а його політична ізоляція та щонайпотужніший дипломатичний тиск на вище його керівництво. Якщо в минулому у боротьбі за поділ світу головну роль відігравала воєнна складова потуги держав, то в умовах глобалізації простежується тенденція до розширення сфер впливу невоєнними засобами. Йдеться про стратегію „непрямих дій”. Вона припускає досягнення перемоги без ведення (по можливості) збройної боротьби у звичайному розумінні і характеризується, передусім, комплексним використанням методів економічного та інформаційного тиску на противника у поєднанні з операціями спецслужб, військовими загрозами і демонстраціями військової могутності. У зв’язку з цим з’явився новий, але вже досить поширений термін – інформаційно-психологічне протистояння. Його сутність полягає в тому, що основні зусилля в боротьбі з ворогом спрямовані не на фізичне знищення засобів збройної боротьби, а, перш за все, на ліквідацію інформаційного ресурсу органів і систем управління держави, істотне послаблення воєнного потенціалу противника.

Події останніх десятиліть свідчать, що в політиці переважають силові методи боротьби, але вони не завжди дають бажаний результат. Такі методи спочатку використовуються опосередковано, шляхом демонстрації воєнної могутності держави, для того, щоб спонукати противника не вдаватися до збройної боротьби, примусити його капітулювати без війни. Звідси головна особливість міжнародного протистояння, локальних війн і воєнних конфліктів кінця XX – початку XXI століття: комплексне використання соціально-політичних, економічних, дипломатичних, інформаційних та воєнних факторів для досягнення політичних цілей. В

сучасних умовах ці „...форми боротьби набули більш цілеспрямованого і скоординованого характеру, збільшилися їх масштаби” [9, с. 227]. Це дозволяє зробити висновок, що розширився зміст і змінився характер локальних війн і воєнних конфліктів. Проте в забезпеченні воєнної безпеки все ще недооцінюються невоєнні засоби, що послаблює безпеку держав.

Локальні війни і воєнні конфлікти сучасності спричиняються двома різними тенденціями – „зіткненням цивілізацій” і боротьбою за природні ресурси. „Процес глобалізації створює безпрецедентні виклики у сфері безпеки, за своєю суттю він кардинально змінює всю світову ситуацію” [22, с. 408].

Глобалізація суттєво змінює уявлення про цивілізації і спонукає до нового бачення перспектив світового розвитку.

Одним із наслідків розпаду СРСР стало домінування західної цивілізації у всесвітньому масштабі. Змінилися глибина і характер проникнення структур техногенної західної цивілізації у фундаментальні основи інших, незахідних світів. Через міжнародні відносини, економічні взаємозв’язки (ТНК), культурну взаємодію і загальне інформаційне поле глобалізація стала активно впливати не тільки на хід подій в окремій країні чи в регіоні, але й, часом, на історичну долю народів, характер і форму їх цивілізаційного розвитку. „Одночасно з глобалізацією зростає у всіх країнах і значення ідентичності на рівні цивілізацій, а разом з нею – і можливість конфліктів на цивілізаційному ґрунті” [11, с. 577].

В опублікованій 1993 року статті „Зіткнення цивілізацій” С. Хантінгтон доводив неминучість конфліктів у період культурно-релігійного поділу світу. Він твердив, що головним наприкінці XX – початку XXI століття буде конфлікт між цивілізаціями. Вчений підкреслював, „що у світі, який народжується, головним джерелом конфліктів буде вже не ідеологія і не економіка. Найважливіші кордони, що розділяють людство, та переважні джерела конфліктів визначатимуться культурою. Нація-держава залишиться головною дійовою особою у міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти глобальної політики розгортатимуться між націями та групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим фактором світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів” [17, с. 33].

Завершення „холодної війни” С. Хантінгтон розглядає як початок формування нового світового порядку, заснованого вже не на ідеологічних протиріччях, а на спільності культур. Розбіжності між цивілізаціями досить суттєві, і вони поглиблюються. Найзначніші конфлікти розгортатимуться уздовж ліній розлому між цивілізаціями [17, с. 34 – 35]. Відтак, постає питання про взаємозв’язок і взаємодію найбільш структурованих світових культур – західної (юдео-християнської) та ісламської.

Зіткнення цивілізацій можна розглядати на різних рівнях: глобальному, регіональному, локальному, місцевому, груповому і міжособистісному [13, с. 209]. Приміром, на глобальному рівні відбуваються лише функціональні

зіткнення: антиталібська операція США та їх союзників в Афганістані (починаючи з 2001 року), антисаддамівська операція США та їх союзників в Іраку (2003 рік); на локальному рівні: війна між росіянами і мусульманами на Північному Кавказі (Чечня), боротьба між вірменами та азербайджанцями, між осетинами та інгушами, між сербами та албанцями в колишній Югославії; на місцевому рівні: терористична акція на Манхеттені; психологічний тиск провідних країн Заходу на Лівію, Сирію, Іран, Палестину. Ці події підтверджують насильницький характер відносин між західною та ісламською цивілізаціями, відображають глобальність протиріч і крайностей, реальність зіткнення двох світів – Сходу і Заходу.

Внаслідок науково-технічного прогресу, що є чинником економічної глобалізації, країни Заходу мають більшу військово-політичну і фінансово-економічну потугу. Вони залучають до коаліції більшість країн світу і насаджують власні демократичні цінності на основі технічних можливостей, впливають на зони і території, де домінує інша культура. „Глобалізація, що ґрунтується на науково-технічних засобах, трансформує суспільні відносини в більш конфліктні. Ініціатором цього конфлікту виступає Захід, агресивність якого ґрунтується на технічній і технологічній перевазі над Сходом” [3, с. 147].

Слід все ж зазначити, що головною причиною є не міжетнічне та міжрелігійне протистояння, а конкуренція певних соціально-економічних структур, організацій і регіонів.

Є підстави вважати, що технічний прогрес і потужні засоби інформації сприяють поширенню ядерних технологій. На світовій арені з'явилися нові ядерні держави (Індія, Пакистан, Північна Корея, Іран), які можуть використовувати свій потенціал з більшою вірогідністю, ніж традиційні члени „ядерного клубу” – США, Росія, Велика Британія, Франція, Китай. Вразливість перед більш потужними у військовому й економічному відношенні державами змушує менш потужні держави розвивати сучасні технології для оволодіння ядерною зброєю. Тільки вона, на їхню думку, може забезпечити певний рівень політичного впливу і „стратегічної недоторканності”, компенсуючи економічну неконкурентоспроможність [1, с. 126]. Отже, „...ядерна зброя може перестати бути „зброєю стримування” і перетвориться на вид бойового озброєння” [5, с. 69].

В цьому контексті зазначимо, що поява ядерної зброї призвела до розуміння політичною елітою ситуації, яка унеможливило досягнення політичних цілей у широкомасштабній ядерній війні. Проте ця зброя й досі лишається інструментом політики держав і певних політичних сил і, ймовірно, може стати засобом збройного насильства (у будь-якому випадку – на локальному, тактичному рівні) [2, с. 53].

Джерела сучасних локальних війн і воєнних конфліктів у багатьох випадках приховуються в колоніальному минулому країн. В умовах глобалізації такі конфлікти можуть набувати найнебезпечніших форм

[10, с. 11], зокрема, форми міжнародного тероризму. Неспроможність протистояти якісно сильнішому у військовому відношенні противнику змушує слабких гравців на міжнародній арені вишукувати асиметричні відповіді. Особливо рельєфно це проглядається у зв'язку з подіями 11 вересня 2001 року в США.

Тенденція до зростання тероризму є нині основною загрозою миру і безпеці. Для провідних країн Заходу згадані вище події, що провели межу між усталеним, безпечним життям їх громадян „до” і непередбачуваним і невизначеним „після”, означили нові виклики і загрози. Відповіддю на теракти стали „антитерорестичні операції”, з одного боку, проти країн, які підтримують міжнародний тероризм або є його осередками, а з іншого – проти інтернаціональних недержавних радикально налаштованих політичних рухів. Тож локальні війни і воєнні конфлікти у всьому світі так чи інакше є результатом втручання представників тих чи інших терористичних угруповань на користь однієї чи кількох сторін потенційного вогнища нестабільності. Судячи з усього, асиметрія дій протиборчих сторін стала ознакою локальних війн і воєнних конфліктів сучасності.

Характерною рисою локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації є те, що в них не завжди чітко визначений агресор, який виступає за збройне вирішення протиріч (недержавні інтернаціональні радикальні угруповання в Чеченській республіці, терористична мережа Аль-Каїда, ісламські політичні рухи в Іраку тощо). Інакше кажучи, „іншою” стороною воєнних конфліктів все частіше стають „недержавні актори – екстремістські релігійні течії і злочинні угруповання... транснаціональні злочинні синдикати, які проникають в різні структури, терористичні формування та етнокультурні клани” [18, с. 430].

Для сучасних локальних війн і воєнних конфліктів характерне й застосування різних видів військових формувань у збройному протиборстві. Уряди застосовують регулярну армію, сили державної безпеки, поліцію. Військові формування етносів, що прагнуть політичної незалежності, зазвичай є іррегулярними збройними загонами, сформованими переважно з представників даного етносу, добровольців з інших, етнічно споріднених соціальних прошарків або й найманців. У нових незалежних державах (наприклад, в Грузії, Молдові), де ще не було регулярних армій, уряди також використовували іррегулярні збройні формування [12, с. 384]. Дуже часто в локальних війнах і воєнних конфліктах бере участь значна кількість нерегулярних військових формувань з незначним рівнем або й повною невідповідністю єдиному командуванню.

Отже, активна участь недержавних акторів в сучасних локальних війнах і воєнних конфліктах породжує ще одну їх особливість. Вони досить складно піддаються врегулюванню традиційними засобами дипломатії, до яких належать офіційні переговори і посередницькі процедури [24, с. 250]. Пояснюється це широким колом проблем, що впливають на

перебіг цього зазвичай досить тривалого процесу. Велика кількість нерегулярних військових формувань, які беруть участь у збройному протистоянні, породжують питання, пов'язані з виявленням лідера та його легітимністю репрезентувати інтереси зацікавлених політичних рухів, а також спроможністю здійснювати ефективний контроль за виконанням досягнутих домовленостей.

Іншою тенденцією, яка нині є потенційним джерелом локальних війн і воєнних конфліктів, є боротьба (у прямій чи прихованій формі) за природні ресурси та шляхи доступу до них. Виснаження природних ресурсів, екологічні проблеми, зростання населення Землі (переважно у найменш розвинутих країнах) вимагають скоординованої діяльності міжнародної спільноти через відповідні інститути, які поки що не демонструють ефективності свого функціонування. Відтак, боротьба між країнами за забезпечення від можливої економічної та екологічної катастрофи стає пріоритетною і може набувати надзвичайно жорстоких, насильницьких форм. І в цій боротьбі, в умовах формування нової системи міжнародних відносин, провідні країни світу за браком „балансу сил” все частіше стають якщо не прямими, то опосередкованими учасниками локальних війн і воєнних конфліктів. „Серед основних протиріч і причин, що призводять до виникнення локальних війн і збройних конфліктів, які впливають на їх хід і результат, домінуючу роль відіграють інтереси високорозвинених держав...” [16, с. 34].

Локальні війни і воєнні конфлікти все менше стають міждержавними і все більше, по суті своїй, мають внутрішньодержавний характер. За підрахунками фахівців, у 1990 - 2004 роках тільки 4 з 57 конфліктів були міждержавними: Еритрея - Ефіопія (1998 - 2000 рр.), Індія - Пакистан (1990 - 1992 і 1996 - 2003 рр.), Ірак - Кувейт (1991 р.), Ірак проти США, Великої Британії і Австралії (2003 р.) [25 с. 121]. Із закінченням „холодної війни” межа між міждержавними і внутрішньодержавними конфліктами почала розмиватися.

За останні півтора десятиліття „...обмежені конфлікти внутрішнього інтернаціоналізованого характеру стали основним типом збройного протистояння...” [15, с. 86]. Під „інтернаціоналізацією” слід, ймовірно, розуміти не тільки пряме втручання сил іноземних держав на боці одного з учасників внутрішнього збройного конфлікту, але й увесь комплекс міжнародних зусиль, спрямованих на його врегулювання, включаючи посередництво між конфліктуючими сторонами.

Що стосується кризового врегулювання, то найбільшою небезпекою є не стільки зростання внутрішньодержавних конфліктів, скільки підвищення їх дестабілізуючого потенціалу. Сучасні конфлікти поєднали в собі найнебезпечніші риси як міжнародних, так і внутрішньодержавних конфліктів. Однією з них можна вважати можливість їх прискореної ескалації – як вертикальної (посилення рівня інтенсивності конфлікту), так і горизонтальної (поширення конфлікту на інші країни і регіони).

В умовах комплексних загроз, створених конфліктами, гуманітарна ситуація в конфліктних зонах істотно погіршилась, а кількість жертв серед цивільного населення зростає. Порівняно швидко інтернаціоналізацію внутрішньодержавних протиріч на межі ХХ – ХХІ століть слід розглядати як один з проявів загальносвітової тенденції глобалізації – зростання глобальної взаємозалежності, посиленої етнополітичним перерозподілом, який супроводжується розпадом біполярної системи [15, с. 86, 91, 92].

Необхідно зазначити, що під час локальних війн і воєнних конфліктів відбуваються суттєві зміни характеру діяльності міжнародних організацій, перш за все – ООН: „Усвідомлення того, що у світі, де ступінь взаємозалежності постійно збільшується, національні структури все менше здатні вирішувати проблеми міжнародного характеру...” [19, с. 227].

У зв'язку із завершенням стратегічного протистояння супердержав нині країни з різним державним устроєм і традиціями можуть об'єднуватися вже не за ідеологічними принципами, а з позицій захисту загальногуманітарних цінностей і міжнародної, а відтак і національної безпеки. Це призвело й до трансформації і розширення функцій ООН та її інститутів в діапазоні від раніше переважно дипломатичних заходів до все більш зростаючого воєнного елемента в запобіганні, врегулюванні конфліктів і здійсненні над ними міжнародного контролю. Таке масштабне застосування військово-силових акцій здійснювалося, зокрема, під час відновлення суверенітету Кувейту 1991 року, під час відновлення статусу законного уряду Гаїті 1994 року, а також в Боснії і Герцеговині.

Як бачимо, монополярний період у міжнародних відносинах характеризується активізацією діяльності і швидким зростанням кількості міжнародних і гуманітарних операцій з підтримання миру та втручанням у локальні війни та воєнні конфлікти інших сторін під егідою ООН. У перспективі ООН може зосередити свої зусилля на запобіганні конфліктів, встановленні і підтриманні миру.

На нашу думку, вченим слід більше уваги сконцентрувати на проблемі спрямованості локальних війн і воєнних конфліктів, способів ведення цієї боротьби. Це обумовлюється багатьма факторами, серед яких, зокрема, трансформація характеру міжнародних відносин після завершення „холодної війни” та динамічний розвиток воєнної справи.

На межі тисячоліть людство увійшло в еру високотехнологічних локальних війн і воєнних конфліктів, яка характеризується тенденцією до нарощування переважно якісних показників засобів збройної боротьби. Значного поширення набуло застосування нового покоління високоточних засобів збройної боротьби, що проілюструвала, зокрема, війна 1991 року у Перській затоці, коли багатонаціональні сили застосували близько сотні новітніх бойових систем, тоді як у попередніх локальних війнах і воєнних конфліктах використовувалися тільки одиниці принципово нових видів зброї [4, с. 21]. Якщо ж порівняти співвідношення застосування високоточної зброї у війнах 1991 – 2003 років, то воно вражає, оскільки

зросло з 6,5 % до 68 % [8, с. 279]. На думку американських вчених, це протиборство слід вважати останньою війною індустріальної епохи [6, с. 16].

Розпочалася нова епоха війн – епоха високих технологій. Провідні країни світу досягли небувалих у воєнному відношенні результатів завдяки появі нових елементів збройної боротьби і перенесенням її в навколосеземний простір. Космічні засоби відіграли значну роль у підготовці та забезпеченні бойових дій та управлінні ними 1999 року в Югославії, 2001 року – в Афганістані, 2003 року – в Іраку. В цих операціях було завдано ефективного ураження противнику, але набагато менше використовувалась зброя, застосування якої призводить до великих людських втрат, руйнування інфраструктури та негативних екологічних наслідків.

Отже, воєнна перемога в сучасних війнах і воєнних конфліктах можлива завдяки діям з позиції силового тиску, для чого необхідно мати вирішальну технологічну перевагу над противником, перш за все – в наукоємних видах зброї. Країни, що володіють нею, отримали велику військову перевагу над ворогом, який залишається на індустріальному рівні розвитку суспільства і на озброєнні має традиційні типи зброї. Це засвідчують, зокрема, втрати сторін. Так, під час повітряно-наземної стратегічної операції „Буря в пустелі” 1991 року коаліційні багатонаціональні сили із 800-тисячного угруповання втратили до 300 чоловік вбитими, 600 – пораненими і до 50 такими, що зникли безвісти. Вони втратили 69 бойових літаків і 28 гелікоптерів різного призначення. Втрати противника становили 1,8 мільйона чоловік, 3,8 тисячі танків, близько 2,9 тисячі гармат і мінометів, до 360 бойових літаків, всі кораблі. Ще більш вражаючу воєнну перевагу отримали війська антиіракської коаліції у війні 2003 року. Чисельність її військ складала понад 255 тисяч військовослужбовців, іракська армія – до 1,1 мільйона. Втрати (відповідно) – 161 чоловік та кілька тисяч чоловік [21, с. 474, 476, 477].

Ці факти свідчать, що ніколи раніше в історії локальних війн і воєнних конфліктів такі масштабні напади не супроводжувалися такими порівняно незначними жертвами.

Отже, характерною рисою локальних війн і воєнних конфліктів є те, що в них змінюються умови досягнення перемоги. У воєнній теорії і практиці розвинених країн домінуючим стає принцип досягнення військово-політичних цілей за мінімальних людських і матеріальних втрат зі своєї сторони.

Процеси глобалізації позначаються і на модернізації основних концепцій воєнної стратегії. За використання новітніх інформаційних технологій, поряд з політичним, матеріальним насильством, застосовується й духовне – у вигляді „інформаційних війн”, тісно пов’язаних з терміном „інформаційна зброя”, головними елементами якої є інформаційні технології та інформаційні процеси, що застосовуються під час ведення традиційних війн або в можливих „інформаційних війнах”. Останні можуть

вестись в інформаційній сфері і охоплювати майже всю сукупність завдань у політичній, економічній, технічній і воєнній галузях. Однак небезпечність та різноманітність каналів впливу інформаційної зброї призводить не тільки до зростання воєнної могутності розвинених країн, але й змінює весь стратегічний аспект глобального та регіонального балансу сил. Не виключено, що в найближчому майбутньому застосування інформаційної зброї може стати підставою для розв'язання (як відповідь на нетрадиційний виклик) локальних війн і воєнних конфліктів із застосуванням традиційних засобів ведення війни [23, с. 148].

Можна передбачити докорінну зміну традиційних форм і способів збройної боротьби, утвердження пріоритету концепції інформаційної війни. Підтвердженням цього є те, що всі останні локальні війни і воєнні конфлікти із застосуванням засобів інформаційної зброї відбувалися в інформаційному просторі. Цей вид зброї значно перевершує звичайні її види за своїми руйнівними можливостями. Від інформаційної зброї, на відміну від звичайної, практично неможливо захиститися, тому врахування морально-психологічних факторів щодо її застосування має посісти провідне місце у концепціях як національної, так і міжнародної безпеки. Не випадково США щороку витрачають на інформаційні технології тільки з федерального бюджету приблизно 38 мільярдів доларів, з яких близько 20 мільярдів складають витрати військового відомства. І це без врахування десятків мільярдів доларів, що витрачаються на бортові системи управління супутників, ракет, літаків, танків і кораблів [23, с. 79].

Відтак, розвиток інформатизації не тільки прискорює розвиток цивілізації, але й породжує комплекс негативних міжнародно-політичних наслідків. Інформаційна зброя стає дестабілізуючим фактором міжнародних відносин, головним джерелом нестабільності.

Судячи з усього, нині, враховуючи зазначені особливості локальних війн і воєнних конфліктів, взаємозалежність і взаємопов'язаність у світі, який, попри глобалізацію, зберігає фундаментальні протиріччя та безліч нерегульованих проблем, можна прогнозувати продовження в різних формах багатьох тривалих локальних війн і воєнних конфліктів та появу нових, ще більш небезпечних.

Література:

1. **Белорус О. Г., Лукьяненко Д. Г.** Глобализация и безопасность развития: Монография. – К.: КНЕУ, 2002. – 789 с.
2. **Бодрук О. С.** Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти: Монографія. – К.: НІПМБ, 2001. – 300 с.
3. **Будз В.** Техніка як чинник глобального міжцивілізаційного конфлікту // Людство на межі тисячоліть: діалог цивілізацій. Матеріали науково-практ. конф. – К.: Нац. акад. упр., 2003. – 329 с.
4. **Вороб'єв И. Н.** Какие войны грозят нам в будущем веке // Военная

мысль. – 1997. – №2. – С. 18 – 24.

5. **Голобуцкий А. П., Шевчук О. Б.** Судный век: Информатизация, глобализация, терроризм и ближайшее будущее человечества. – К.: Вид. дім „КМ Академія”, 2004. – 96 с.

6. **Гулин В. П.** О новой концепции войны // Военная мысль. – 1997. – № 2. – С. 13 – 17.

7. **Давыдов Ю. П.** США: меняющееся видение меняющихся угроз // США, Канада: экономика, политика, культура. – 2004. – № 10. – С. 3 – 22.

8. **Маначинский А. Я.** Ирак: тайные пружины войны. – К.: Изд. дом „РУМБ”, 2005. – 416 с.

9. **Мандрагеля В. А.** Причины та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз: Монографія. – К.: ЄУ, 2003. – 570 с.

10. **Насиновский В. Е.** Вооружённые конфликты: поиск решений. – М.: Объединённая редакция МВД РФ, 1996. – 128 с.

11. **Пантин И. К.** Глобализация и судьбы цивилизации // Человек. Наука. Цивилизация. К семидесятилетию академика В. С. Стёпина. – М.: Кантон+, 2004. – 816 с.

12. **Перепелиця Г. М.** Конфлікти в посткомуністичній Європі: Монографія. – К.: ПЦ „Фоліант”, 2003. – 432 с.

13. **Свистунов С.** Функціональні зіткнення цивілізацій // Людство на межі тисячоліть: діалог цивілізацій. Матеріали науково-практ. конф. – К.: Нац. акад. упр., 2003. – 329 с. – С. 208 – 212.

14. **Сохін О. О.** Біологічні та соціальні детермінанти в еволюції воєн // Наука і оборона. – 1999. – № 4. – С. 51 – 56.

15. **Степанова Е. А.** Интернационализация локально-региональных конфликтов // Международная жизнь. – 2000. – № 11. – С. 83 – 94.

16. **Толубко В. Б., Бут Ю. І., Косевцов В. О.** Основні закономірності сучасних локальних війн та збройних конфліктів. – К.: НАОУ, 2002. – 68 с.

17. **Хантингтон С. П.** Столкновение цивилизаций // ПОЛИС Политические исследования. – 1994. – № 1 – С. 33 – 48.

18. **Цыганков П. А.** Теория международных отношений: Учебное пособие. – М.: Гардарики, 2003. – 590 с.

19. **Шейко В. М.** Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX – початок XXI ст.): Монографія.: В 2 т. – Х.: Основа, 2001. – Т. 1. – 520 с.

20. **Яновский Р. Г.** Социальная динамика гуманитарных перемен: Социология шанса для России на достойную и безопасную жизнь её народов. – М.: Издательство ЗАО „Книга и бизнес”, 2001. – 424 с.

21. Война и мир в терминах и определениях. Под ред. Д. О. Рогозина. – М.: „ПоРог”, 2004. – 624 с.

22. Грани глобализации, трудные вопросы современного мира. Под ред. А. Б. Вебера. – М.: Горбачёв-фонд, 2003. – 592 с.

23. Інформаційна безпека держави у контексті протидії інформаційним війнам: Навчальний посібник. За ред. В. Б. Толубка. – К.: НАОУ, 2004. – 176 с.

24. Международные отношения: социологические подходы. Рук. авт. кол. П. А. Цыганков. – М.: Гардарики, 1998. – 352 с.

25. SIPRI Yearbook 2005. – Oxford University Press, 2005.

Деякі теоретичні аспекти побудови сучасної антитерористичної парадигми

Марія Гуцало,

аспірант кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Європейського університету (Київ)

Стаття присвячена одній з найгостріших проблем сучасності – міжнародному тероризму. На підставі емпіричного дослідження теоретичних підходів до питання протидії у глобальному і регіональному аспектах пропонуються методологічні принципи вирішення цієї проблеми, що дозволить науково коректно підходити до визначення пріоритетів побудови сучасної антитерористичної парадигми. Новизною запропонованого підходу є те, що теоретичні напрацювання переведено в площину комплексного проекту Моделі Національної програми протидії тероризму й екстремізму.

Сучасний міжнародний тероризм, це небезпечне системно-соціальне явище ХХІ століття, зумовлений, на наше переконання, системною кризою світового суспільного розвитку. Людство має усвідомити весь масштаб нових загроз своїй безпеці, а відтак визначити адекватні методи і засоби протидії цим загрозам. Для реалізації цього вельми непростого завдання необхідно, передусім, вийти на новий рівень політичного мислення. Її ініціатива тут має належати світовій науковій спільноті, провідним міжнародним інститутам.

Передусім необхідно переглянути форми і методи антитерористичних дій, що досі практикуються. І нині вони обмежуються переважно військовими, поліційними, розвідувальними та іншими організаційно-обмежувальними заходами. Цей стандартний набір силових методів виявився, як засвідчили події останніх років, м'яко кажучи, малоефективним. Отже, назріла потреба сформувати нову філософію глобальної безпеки. На підтримку нашої тези процитуємо офіційний документ: „Будь-яке вагоме визначення безпеки не може відтепер обмежуватися воєнною тематикою; необхідно визнати необхідність інтегрального підходу до умов, які породжують нестабільність суспільств і деградацію особистості” [1, с. 3].

Зважмо у зв'язку з цим: міжнародна терористична організація „Аль-Каїда” з її численними філіями, скоріш

ідеологічними, ніж організаційними, де-факто набуває своєрідної міжнародно-інституалізаційної легалізації. Вона прагне перетворитися на впливовий суб'єкт формування нового світоустрою. То ж чи може світова спільнота ігнорувати таку тривожну обставину? І що нас чекає в недалекому майбутньому?

Мета статті передбачає спробу осмислення, щоправда, в ескізному варіанті, окремих теоретичних підходів до організації системної протидії сучасному тероризму в глобальному і регіональному аспектах. Такий підхід, на нашу думку, може бути плідним, оскільки узагальнення результатів відповідних досліджень дозволить визначити ефективні форми і методи протидії йому. Нехтування ж науковою методологією призводить до непродуктивних висновків, спричинених „аберацією близькості” (Л. Гумільов), що, зокрема, й засвідчує поява такого поняття, як „ісламський тероризм”. У цьому зв'язку, до речі, З. Бжезинський в дискусії з американськими радикалами зазначав, що з релігійної точки зору іслам навряд чи можна вважати більш ворожим глобальній демократії, ніж буддизм, іудаїзм чи християнство [2]. Головне, що стимулює терористичні загрози, так це, наголошує американський політолог, джерела та умови, які породжують фанатичні мотивації, настрої, переконання, рішення. Перемоги у боротьбі з міжнародним тероризмом можна добитися хіба лише тоді, коли буде виявлено соціальні об'єкти масових збуджень, а також усвідомлено, що „це не стільки військова, скільки ідеологічна, соціальна й моральна сила”, яка руйнує серця і свідомість людей. Ось чому провідну роль має відігравати „пропаганда цінностей, ідеалів, ідей” [3, с. 558].

Поняття „міжнародний тероризм” є досить розмитим. У цьому контексті націоналізм і сепаратизм, які часто відносять до джерел тероризму, можна розглядати і як засіб руйнації, і як ресурс соціального прогресу. Адже, на думку колишнього Генерального секретаря ООН П. де Куельяра, іноді важко сказати, де закінчується тероризм і де розпочинається боротьба за самовизначення. Ця дилема значною мірою обумовила те, що науковці так і не спромоглися хоч більш-менш чітко визначити поняття „тероризм”. На жаль, твердження тепер уже теж колишнього Генерального секретаря ООН К. Аннана, який репрезентував основні положення Глобальної контртерористичної стратегії, що тероризму немає виправдання і будь-який тероризм є неприйнятним, не дає можливості зрозуміти у боротьбі проти чого 192 держави - члени ООН об'єднують свої зусилля [4]. З одного боку, йдеться про те, що міжнародній спільноті необхідно виробити просте й зрозуміле визначення поняття „тероризм”, яке б містило моральну оцінку того, що напади й убивства мирних громадян неприйнятні під жодними гаслами. З іншого ж боку, дослідники проблем екстремізму й тероризму вважають, що ідеальним було б визначення, яке „оцінює це явище як самостійний агресивний акт без територіального, етнічного, політичного, релігійного, економічного чи іншого підтексту. Це має бути безоціночне визначення, яке відображає винятково сутність

самого явища як такого” [5, с. 35].

Коли тероризм одержить зрозуміле й загальноприйнятне визначення, то й вироблення механізмів протидії йому стане справою простішою. Але це тільки один (і не головний) аспект досліджень. Значно важливіше (і складніше) побудувати таку парадигму протидії міжнародному тероризму, яка б мала системний багаторівневий характер і унеможлиблювала або хоч мінімізувала появу джерел терористичної загрози.

Слід зазначити, що боротьба з тероризмом точиться протягом не одного століття. Але тільки після 11 вересня 2001 року проблему антитерористичних дій почали розглядати не лише з точки зору оперативно-розвідувального і правоохоронного реагування – поглибилися спроби комплексного вирішення проблеми. Пріоритетними напрямками цієї діяльності, як вважають експерти, є такі аспекти, як вдосконалення антитерористичної міжнародно-правової бази, активізація боротьби з фінансуванням тероризму (зокрема, перекривання каналів його підживлення за рахунок обігу наркотиків, відмивання брудних грошей), протидія доступу терористів до засобів масового ураження та їх доставки, посилення контролю за обігом звичайних видів озброєння, заходи для забезпечення права людини на захист від насилля [6, с. 17].

Нині актуалізувалися проблеми інформаційно-ідеологічних, соціально-психологічних, культурно-цивілізаційних аспектів протидії міжнародному тероризму, такі, зокрема, як „діалог культур”, „культура миру”, „альянс цивілізацій”, „ЗМІ проти тероризму” тощо). У зв’язку з цим важливо, на нашу думку, розробити систему індикаторів для визначення світоглядного підґрунтя носіїв ідеології тероризму, яка б унеможлиблювала його життєздатність. Як зазначає Б. Нетаньяху, „першим і найбільш потужним бар’єром на шляху до поширення тероризму є ідеологічна боротьба. Інтелектуальні осередки вільного суспільства... потребують постійного зміцнення і захисту. А це, в першу чергу, означає виховання в людях настановлення на те, що сутність демократичних суспільств, те, чим вони відрізняються від диктатур, є дотримання принципу врегулювання конфліктів ненасильницьким шляхом, шляхом аргументації, дискусій, а якщо питання вкрай важливе, то й шляхом голосування, але аж ніяк не за допомогою куль” [7, с. 52]. Саме системність і комплексність застосування профілактичних заходів, що ґрунтуються, перш за все, на принципах гуманізму, може сприяти досягненню консенсусу представників різних культур.

Хоча й досі домінує концепція „війни з тероризмом”, вона все ж дещо трансформується. Правда, наслідки цієї трансформації передбачити не просто. Скажімо, на переконання колишнього заступника міністра торгівлі США, відомого підприємця Д. Роткопфа, йдеться про нове співробітництво держави в особі Пентагона і приватного сектора у виробленні й застосуванні принципово нових, технологічно емних засобів боротьби з тероризмом. Як вважає Д. Роткопф, слід переглянути

теперішній розподіл праці між публічною владою і приватним сектором, оскільки „вашингтонська адміністрація вже не може нести монопольної відповідальності за підтримання внутрішньої безпеки країни”. Віднині „невидима рука ринку” (в особі транснаціональних корпорацій), „більш гнучка й динамічна, ніж важка рука держбюрократії”, повинна перебрати на себе турботу про безпеку Сполучених Штатів [8].

Збройна боротьба з тероризмом навіть могутніх у воєнному відношенні держав стає безперспективною з багатьох причин. Одна з них полягає в тому, що збройне вторгнення на територію суверенних держав для ліквідації терористичних угруповань може сприйматися як військова агресія. Армійські і цивільні втрати, що постійно зростають, викликають роздратування громадянського суспільства як в країнах-нападниках, так і в країнах, що зазнали нападу. Тривалі воєнні дії, хай навіть і антитерористичного спрямування, стають серйозним конфліктогенним фактором, і тоді „активи боротьби з тероризмом перетворюються на пасиви, оскільки ті шари населення, що підтримували США та інших членів антитерористичної коаліції, стають їхніми противниками” [9, с. 11]. Це, зокрема, засвідчують коментарі експертів у зв’язку з недавно оприлюдненими окремими розділами таємної доповіді американських спецслужб про тенденції глобального тероризму. Аналітики одностайні у своїх висновках: військова кампанія США проти Іраку спричинила посилення в цій країні екстремізму, там виникли численні нові терористичні угруповання, що посилює загрозу для всього світу.

Для США беззаперечним імперативом залишаються воєнні акції, оскільки, як вважається, саме вони сприяють встановленню міжнародного порядку „на пріоритеті односторонніх дій та їх спроможності до таких дій” [10, с. 6]. У європейському підході наголос робиться на певних структурно-організаційних перетвореннях, спрямованих на створення безпечного середовища. Саме цим характеризується концепція безпеки ЄС, яка остаточно сформувалась після подій 2004 року в Мадриді, коли масштабна терористична атака засвідчила, що Європа для міжнародного тероризму стала реальною мішенню. „Як об’єднання 25 держав з населенням понад 450 мільйонів чоловік і з внутрішнім валовим продуктом, що становить чверть світового ВВП, Європейський Союз неминуче стає глобальним гравцем... і має бути готовим нести свою частину відповідальності за глобальну безпеку”, говорить в одному з головних документів, присвячених цій проблемі [11]. В цілому Рада Європи напрацювала солідну правову базу протидії міжнародному тероризму. Ця база ґрунтується на принципах, згідно з якими з тероризмом необхідно боротися, дотримуючись прав людини, її свобод та верховенства права.

ЄС розглядає ООН і Раду Безпеки ООН ключовими структурами у боротьбі з міжнародним тероризмом. Правові основи протидії тероризму закладено 13 універсальними конвенціями ООН, а також резолюціями Ради Безпеки № 1267 (1999 р.), № 1373 (2001 р.), № 1540 (2004 р.), №

1566 (2004 р.) та № 1624 (2005 р.). Саме ООН є тим єдиним центром, що має повноваження на застосування миротворчого корпусу. Зміцненню міжнародного авторитету організації сприяє прийняття ООН у вересні 2006 року Глобальної контртерористичної стратегії. Цей документ прийнято у формі Резолюції з додатком Плану дій, у якому викладено заходи як ідеологічного, так і практичного характеру, що, безперечно, є спробою застосувати комплексний підхід до визначення шляхів боротьби з тероризмом, ефективність протидії якому на нинішньому етапі не викликає оптимізму. Адже роль ООН як нейтрального органу, що має врегульовувати нові й застарілі регіональні конфлікти, всупереч очікуванням, не посилюється. Піддається, зокрема, критиці механізм її санкцій. Критики звертають увагу, наприклад, на такий факт. Через санкції, застосовані проти режиму С. Хусейна з ініціативи США, в Іраку за десять років, що передували американській окупації, померло від голоду понад мільйон чоловік [12, с. 59].

Питання ускладнюється тим, що міжнародна спільнота в оцінці дій терористів іноді виходить з абсолютно протилежних позицій – від категоричного заперечення та протесту до моральної підтримки. Застосовується „подвійний стандарт, коли оцінка тих чи інших насильницьких дій часто залежить від політичних симпатій, релігійних переконань або національної приналежності” [13, с. 36].

Феномен міжнародного тероризму вимагає визначення наукових принципів, які мають застосовуватися при виробленні превентивних і профілактичних заходів стосовно нього. Необхідно підвищити якість досліджень причин тероризму, тенденцій його розвитку і на цій основі змодельовати науково обґрунтовані заходи протидії.

На підставі емпіричного дослідження теоретичних підходів до проблем протидії міжнародному тероризму ми пропонуємо такі методологічні принципи: ситуаційно-кризовий, організаційно-спрямований та системно-запобіжний. Вони, на нашу думку, визначають головні підходи до розробки антитерористичних акцій, заходів, операцій.

Питання ускладнюється тим, що міжнародна спільнота в оцінці дій терористів іноді виходить з абсолютно протилежних позицій – від категоричного заперечення та протесту до моральної підтримки. Застосовується „подвійний стандарт, коли оцінка тих чи інших насильницьких дій часто залежить від політичних симпатій, релігійних переконань або національної приналежності” [13, с. 36].

Час вимагає, без перебільшення, зміни самої філософії антитероризму. На нашу думку, ефективним було б застосування науково-методологічної парадигми, котра найбільш повно відображала б складний, багатоаспектний характер сучасного тероризму. Тероризм належить розглядати як самостійну об’єктивну категорію, що набуває інтегрального характеру і характеризується: динамізмом проявів у різні історичні періоди; проникненням його в усі сфери життя соціуму, внаслідок чого

розгортаються руйнівні процеси, що деформують саму тканину духовного і політичного життя; адаптацією до умов соціального середовища та відповідною модифікацією своїх сутнісних ознак; наявністю багатьох теророутворюючих чинників. Відповідно, визначення методів протидії потребує комплексних, цілеспрямовано взаємопов'язаних заходів, які повинні постійно оновлюватися, трансформуватися, випереджаючи еволюцію тероризму. Реалізація таких заходів вимагає відповідних управлінських рішень, координації всіх елементів системи протидії на міжнародному та національному рівнях.

Група українських аналітиків (у її складі й автор цих рядків) зробила спробу саме такий підхід покласти в основу запропонованого комплексу заходів, викладених у Моделі Національної програми протидії тероризму й екстремізму [14].

Модель Національної програми протидії тероризму та екстремізму (далі – Модель) була представлена для обговорення на Другому міжнародному антитерористичному форумі „Сучасна Україна в умовах нових загроз (тероризм і екстремізм)” (Київ, травень 2005 р.). Її було схвально оцінено Комітетом з питань національної безпеки і оборони Верховної Ради України.

Розробники Моделі дотримувалися чіткої моральної орієнтації і виходили з того, що нові світоглядні позиції у пошуках ефективних шляхів протидії тероризму вимагають подолання старої, конфронтаційної свідомості, на якій базується застосування традиційної силової моделі боротьби з тероризмом. Йдеться про необхідність впровадження комплексних заходів, зорієнтованих, перш за все, на протиставлення людиноненависницькій ідеології тероризму продуктивної гуманістичної альтернативи, на розробку інформаційно-суспільних проектів і програм, спрямованих на захист національно-культурної ідентичності, прав і свобод людини, налагодження міжкультурного діалогу в сучасному світі тощо. Ключовий елемент змісту Моделі полягає у сформуванні внутрішніх і зовнішніх умов для активної протидії тероризму й екстремізму шляхом об'єднання зусиль державних і недержавних інститутів, активізації потенціалу громадянського суспільства.

Прагнучи переосмислити традиційні підходи до подолання тероризму, враховуючи комплексний характер його складових та багатоманітність причин, що зумовлюють його розвиток в сучасному світі, автори Моделі вже самим фактом її розробки намагалися привернути увагу суспільства до цього небезпечного соціального явища й наголосити на необхідності визначення адекватних заходів протидії з урахуванням широкого системного контексту, пронизаного довгостроковими інтересами безпеки.

В сучасних умовах самотійною силою, здатною змінити світ і уяву про нього навіть без існування для цього об'єктивних соціально-економічних даних, стала інформація. Суспільство перебуває під постійним інформаційним тиском. Отож встановлення „інформаційної однополярності”

може призвести в недалекому майбутньому до зростання конфліктності у світі та ускладнення перспективи національно орієнтованого розвитку держав і народів. Зважаючи на це, створення єдиної науково-технологічної інформаційної платформи, на основі якої можна побудувати цілісну систему вивчення механізмів виникнення насильницьких стереотипів у суспільних відносинах, а також мотивів екстремістської поведінки й терористичних дій, є необхідною умовою розробки пропозицій для адекватної протидії тероризму, включаючи потенціал суспільної профілактики. Саме тому домінуючим компонентом Моделі є її інформаційно-гуманітарна складова, що передбачає реалізацію комплексу запропонованих інформаційних, гуманітарно-культурологічних, освітньо-просвітницьких заходів.

Україна нині набуває рис нового, цивілізованого формату розвитку. Та водночас держава обтяжена деструктивними соціальними проблемами, які містять значний терогенний потенціал. За таких умов заходи системної регуляції суспільних відносин, спрямованих на зниження рівня потенційних загроз та нейтралізацію живильного середовища для екстремістських настроїв, набувають важливого значення. Певним кроком на цьому шляху може стати Національна програми протидії тероризму та екстремізму, алгоритмом якої могла б виступити запропонована Модель.

Перед Україною постає проблема визначення власних підходів у сфері протидії міжнародному тероризму, які мають бути скоординовані з підходами світової спільноти. Це цілком відповідає завданням Глобальної контртерористичної стратегії ООН щодо просування на національному рівні всеохоплюючих, скоординованих та послідовних заходів боротьби з тероризмом [15].

Активна участь України в системі забезпечення міжнародної безпеки (Ірак, Косове тощо, ймовірність участі українського контингенту у врегулюванні ситуації в Лівані), посилення міграційних потоків (за свідченням експертів, через Україну пролягає майже 40 шляхів міграції, а показник кількості нелегалів, які осіли на території нашої країни, перевищує загальновизнані європейські норми у 20 - 25 разів і становить від 700 тисяч до 1 мільйона осіб) дозволяють говорити про наявність, перш за все, зовнішніх передумов для терористичних атак, що становить загрозу національній безпеці України. Якщо ж взяти до уваги 88 проявів терористичного характеру, розкритих протягом першого півріччя 2006 року Службою безпеки України, то реальність терористичної небезпеки вже не видається штучною драматизацією ситуації. Тому та обставина, що у нас ще немає комплексної національної програми протидії тероризму, є фактором ризику, який потенційно впливає на зменшення рівня національної безпеки.

У Моделі Національної програми протидії тероризму та екстремізму наголошується на необхідності впровадження новітніх інформаційно-суспільних технологій подолання насильницьких стереотипів у суспільстві, зазначається, що ефективність протидії

міжнародному тероризму значною мірою залежить від того, наскільки повно буде задіяний у цьому процесі потенціал громадянського суспільства. Такий підхід, на нашу думку, потенційно містить значні можливості.

Література:

1. OAS General Assembly meets in Barbados. – <http://www.oas.org/xxxiiiga/english/docs-en/docs-items/Agres 1840-02.htm> p.3.
2. **Бжезинский Зб.** Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство: Пер. с англ. – М.: Междунар. отношения, 2004.- 288 с.
3. **Илларионов С. И.** Терор и антитеррор в современном мироустройстве. – М.: ООО „РИЦ „ПрофЭКО”, 2003 . – 592 с.
4. **Кофи Аннан.** Единство в борьбе с терроризмом: рекомендации по глобальной контртеррористической стратегии // Доклад Генерального секретаря ООН на 60-й сессии ГА ООН, 27 апреля 2006.- С. 3.
5. **Морозов А. М.** Современный терроризм: основные определения // Проблемы безпеки особистості, суспільства, держави. – 2006.- № 5.- С. 33 – 39.
6. **Сафонов А. Е.** О международном сотрудничестве в борьбе с терроризмом // Право и безопасность. – 2003. – № 3 – 4. – С. 16 – 18.
7. **Нетаньяху Б.** Война с терроризмом: Как демократии могут нанести поражение сети международного терроризма: Пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2002. – 207 с.
8. Business Versus Terror by David J. Rothcopf – <http://www.foreign-policy.com/issue-mayjune-2002/rothcopf.html>.
9. **Толипов Ф.** Борьба с терроризмом и дилемма безопасности // Центральная Азия и Кавказ. – 2002.- № 6. – С. 11 – 18.
10. **Will Hutton.** The World We're In. Little, Brown, 2002, p. 6.
11. A Secure Europe in a Better World. European Security Strategy. Brussels, 12 Dec. 2003.
12. United Nations Cronicle. New York, 2000, № 3, p. 59.
13. **Беглова Н. С.** Терроризм: поиск решения проблемы // США: экономика, политика, идеология. – 1991. – № 1.- С. 31 – 43.
14. Концептуальный проект. Модель Национальной программы противодействия терроризму и экстремизму / В. С. Горбатюк, М. Г. Гуцало, В. В. Титов, А. С. Шаповалов. – К.: МАЕ, 2005. – Свидетельство о регистрации авторского права № 13982 от 29.08.2005.
15. Глобальная контртеррористическая стратегия Организации Объединенных Наций / Проект резолюции, представленный Председателем Генеральной Ассамблеи 6 сентября 2006 года. – С. 2.

Тайванський націоналізм: його характер і причини виникнення

Павло Білак,
аспірант кафедри політології
Національного університету
„Києво-Могилянська Академія”

Проблеми націоналізму та національної ідентичності нині найбільчіші в політичному і суспільному житті Тайваню. Дві непримиренні точки зору на національну приналежність тайванців створюють серйозну напругу в суспільстві, а категоричне несприйняття КНР будь-яких проявів тайванського націоналізму виводить цю проблему на міжнародний рівень. Надзвичайна строкатість етнічного складу 23-мільйонного населення острова і складна, суперечлива його історія є поживним ґрунтом для розвитку націоналістичних рухів. Означеній проблемі присвячено немало наукових студій як тайванських, так і зарубіжних вчених, а оскільки слова нація та націоналізм є „одними з найзаплутаніших та найупередженіших слів політичного лексикону” [3, с. 17], то й не дивно, що існує безліч тлумачень явища тайванського націоналізму. У статті робиться спроба інтерпретувати події тайванської історії в межах модерністського підходу до вивчення нації та націоналізму. Спираючись на концепцію Б. Андерсона, автор прагне показати, що тайванський націоналізм – явище відносно недавнє, а також що він є, до певної міри, соціальним конструктом.

Як свідчить Ґ. Шуберт у статті, присвяченій аналізу тайванського націоналізму, основним дискурсом для аналізу цього явища в тайванській суспільно-політичній науці залишається етнокультурний націоналізм [13], головна ідея якого – творення держави етнічно та культурно гомогенною нацією. На острові етнонаціоналізм існує як у тайванській, так і у китайській формі.

Прихильники китайського етнокультурного націоналізму вважають Тайвань частиною Китаю і прагнуть (в перспективі) об'єднати Тайвань з материковим Китаєм, навіть якщо зараз таке об'єднання неможливе з різних причин. На переконання вчених, що дотримуються таких поглядів,

тайванці кривно спорідненні з рештою китайців, вони люди спільної культури та історії, невід'ємна складова китайської нації в етнічному і культурному сенсі. Надмірне акцентування на локальних особливостях тайванців, зображення Китаю як ворога, зовнішній тиск та погрози з боку КНР вчені вважають тими чинниками, що породили тайванський націоналізм. Як тільки ці чинники зникнуть, зникне й конфлікт між тайванською і китайською ідентичністю.

У свою чергу, тайванські націоналісти переважно не беруть до уваги генеалогічні докази існування окремої тайванської нації, хоча й були спроби довести, що тайванці – не китайці, а нащадки змішаних шлюбів китайців, автохтонного населення, японців тощо. Апологети тайванського націоналізму висувують на перший план унікальний історичний досвід острівного населення. На їхню думку, протягом століть Тайванем управляли загарбники. Опір їм та взаємодія з ними породили унікальну культуру, яка відрізняється від китайської. Китайська культурна традиція була тільки однією з кількох (поряд із західною та японською), що вплинули на розвиток острова. Як емігрантська спільнота, тайванці характеризуються міцною солідарністю, підприємницьким динамізмом, демократичністю і плюралізмом. Що стосується побутової культури і традицій, то вони на острові трансформувалися настільки, що є сенс говорити про унікальність тайванської культури, її окремішність.

Тут наголос робиться на досвіді співжиття тайванців та на їх унікальній історичній долі, а з цього постулюється існування окремої тайванської культури і мови (сформованої внаслідок запозичень з голландської, японської і англійської), що нібито закладає міцний фундамент для існування тайванської нації.

Стислий виклад аргументації прихильників китайського і тайванського етнокультурного націоналізму показує, що в обох випадках для обґрунтування національної належності тайванців використовуються об'єктивні критерії – мова, кривна спорідненість, спільна культура. А це дозволяє говорити, що панівною парадигмою є примордіалізм, ключовим елементом якого є твердження про одвічність націй та про визначальну роль об'єктивних чинників (біологічна спорідненість, спільна мова, культура, традиції, побут) у житті націй [3, с. 53].

Однак, у межах примордіалістської парадигми дуже важко несуперечливо пояснити належність населення острова як до китайської нації, так й існування окремої тайванської нації. Китайські націоналісти змушені ігнорувати очевидні відмінності у мові, побутовій культурі й традиціях соціального життя тайванців і материкових китайців.

Вчені ж, котрі дотримуються протайванських позицій, зустрічаються з низкою непростих проблем. По-перше, незважаючи на всі спроби обґрунтувати унікальність мови і культури тайванців, вони не можуть ігнорувати те, що для більшості острів'ян історичною батьківщиною є південні провінції Китаю, а комплекс традицій, вірувань і звичаїв

тайванців в цілому китайський. Якщо тайванці – окрема нація внаслідок унікальності своєї мови, то чому не складають окремої нації жителі південної китайської провінції Фуцзянь, які розмовляють тією ж мовою, що й тайванці, – **міннань-хуа**? По-друге, всупереч думці деяких тайванських націоналістів, немає жодних підстав говорити про існування якоїсь „тайванської” ідентичності населення острова до 1920 – 1930 років [9]. По-третє, сама група, яку називають тайванцями, неоднорідна: вона складається з домінуючої чисельно групи **міннань (хокло)** та групи **хакка**. Різниця між ними не менша, ніж різниця між корінними островами та материковими китайцями.

Взагалі, для характеристики китайської нації такі об’єктивні ознаки, як мова та генеалогічна спорідненість, не вирішальні. У величезній країні не доводиться говорити про єдність населення навіть у расовому плані, оскільки вона формувалася тисячоліттями внаслідок інкорпорації та асиміляції багатьох дуже різних етносів. На думку Л. Гумільова, китайці – не етнос, а суперетнос, який можна прирівняти до всієї Західної Європи [2, с. 139]. Об’єднавчими чинниками для китайців є конфуціанська етика, ієрогліфічна писемність і традиції бюрократичного управління.

Зважаючи на неспроможність примордіалізму пояснити феномен тайванського націоналізму, варто звернутися до модерністських теорій нації та націоналізму. Модернізм стверджує, що націоналізм і нації є порівняно новими явищами, породженими новою добою і новими умовами [3, с. 47]. Однією з найбільш впливових є концепція Б. Андерсона. У випадку азійського націоналізму вона ще більш цінна, бо Б. Андерсон обґрунтовував свою теорію, широко залучаючи матеріали з історії азійського націоналізму – філіппінського, індонезійського, тайландського. Крім того, власне азійському націоналізму присвячена його недавня стаття в „New Left Review”.

На думку Б. Андерсона, тайванський націоналізм має виразні риси так званого „креольського націоналізму” [6, с. 34]. Такий тип націоналізму, описаний вченим на прикладі американських колоній Іспанії, виникає в переселенських спільнотах тоді, коли вони відчують, що влада метрополії стає надто репресивною або, навпаки, тоді, коли влада метрополії надто віддалена й неефективна. Мова і спільне походження не є тими елементами, що відрізняють переселенців від жителів метрополії. Натомість на перший план виходять вимоги економічної і політичної свободи, рівноправності „креолів” та вихідців з метрополії. Креоли, нічим не відрізняючись від жителів метрополії за винятком факту народження в колонії, не мають, тим не менше, повних політичних прав, а їх службове просування у чиновницькій ієрархії обмежується тільки теренами колонії. Тим часом, прислані з метрополії чиновники увінчують бюрократичну піраміду, а можливості їх кар’єрного зростання не обмежуються колоніальною адміністрацією [1, с. 69 – 90].

Передумови для розвитку креольського націоналізму на Тайвані

склалися в процесі поступового заселення острова китайцями з приморських провінцій Піднебесної. Спочатку Тайвань заселяли десятки племен австралонезійського походження. Перші китайські поселенці з'явилися лише у XII – XIII століттях. Це були переважно втікачі від суворого бюрократичного контролю в межах китайської імперії – купці, ремісники, селяни тощо. Наступна хвиля міграції розпочалася у XVI столітті і була пов'язана з посиленням імперського контролю над зовнішньою торгівлею. На острові з'явилися самоврядні поселення, які не підлягали китайським властям. Тайвань перетворився на базу широкомасштабної напівпіратської торгівлі між Китаєм і Японією.

В етнолінгвістичному плані китайські переселенці належали до двох груп – **міннань** (або **хокло**), що походить з провінції Фуцзянь, та **хакка** (походить з провінції Гуандун).

Острів був дуже рано, у порівнянні з рештою територій Китаю, втягнутий у світову торгівлю. Цьому посприяли голландці, які володіли островом у 1624 - 1662 роках. Вони першими усвідомили важливе стратегічне значення Тайваню на торгових шляхах Східної Азії. Деякі сучасні тайванські вчені саме європейським колонізаторам приписують переведення на капіталістичні рейки господарства острова (серед усіх факторій Тайвань був другим за прибутковістю), що нібито й обумовило прискорений капіталістичний розвиток острова в подальшому часі. Втім, інші вчені вважають такі твердження перебільшенням. Голландці розпочали також місіонерську діяльність на острові [4, с. 22 - 26].

1683 року Тайвань увійшов до складу імперії Цин. Встановлення централізованої влади означало для місцевих жителів повернення суворого бюрократичного контролю і корупції. Тайванська дійсність об'єднала остров'ян у певну соціальну спільноту, що спиралася вже на власні традиції й чинила опір намаганням пекінського уряду насадити свої порядки. Відбулося зіткнення між китайськими традиціями централізованого адміністративно-бюрократичного управління та місцевими реаліями, що орієнтували на розвиток капіталістичного господарства і торгівлі. Та попри встановлення офіційного контролю Пекіна, Тайвань ще довго лишався периферією, тільки номінально контрольованою центральним урядом.

Хоча на острові на той час ще не склалося окремої ідентичності, інтереси його населення, китайського за походженням, мовою і традиціями, вже суттєво відрізнялися від інтересів китайської держави. Контроль з боку імперської влади обтяжував економічно активне населення острова. Втім, до 1888 року, коли острів був оголошений провінцією Китаю, цей контроль був умовним.

Наступним етапом розвитку тайванської самосвідомості і тайванського націоналізму став 50-річний період японського панування. Тайвань був переданий Японії „на вічні часи” в результаті японо-китайської війни 1894 - 1895 років. Перший період японського панування був позначений

формуванням колоніальної адміністрації та боротьбою з повстанцями. Зусилля японців спрямовувалися на декитаїзацію нових підлеглих, тому, після встановлення міцної влади, японська адміністрація розпочала політику асиміляції місцевого населення: насаджувалась японська мова, японські імена і прізвища, японські традиції. Було жорстко обмежено політичну активність місцевих жителів та обірвано всі контакти з Китаєм. З іншого боку, японці забезпечили в колонії порядок і спокій, створили умови для зростання економіки. Було реалізовано багато проектів розвитку інфраструктури і промисловості: побудовано тисячі кілометрів шосейних шляхів і залізниць, введено в дію кілька гідроелектростанцій, систему водопостачання Тайбея тощо. Це стимулювало швидкий розвиток тайванської економіки та підвищення добробуту населення [5, с. 30 - 31].

Колоніальний період важливий тим, що він уперше дав тайванцям можливість усвідомити, що вони є окремою спільнотою. Як пише Б. Андерсон, потужними чинниками „уявлювання” були „перепис, карта і музей”; за їх допомогою колоніальні адміністрації мимоволі витворювали колоніальний патріотизм [1, с. 203 - 238]. Японці відкрили на острові школи, банки, музеї, лікарні, тобто, створили інфраструктуру, яка зробила Тайвань до певної міри самодостатнім, відірвавши його від Китаю, але й не долучивши до Японії. Тайванські службовці, залучені в управлінський апарат, змушені були циркулювати винятково в межах Тайваню: не можна було уявити, що тайванець служить в японській адміністрації в Кореї або в самій Японії. Студентам з острова дуже рідко вдавалося продовжити навчання в метрополії. За свідченнями Пен Мінміня, якому вдалося вступити до японського університету, приймальні комісії свідомо обмежували кількість студентів з Тайваню [11, с. 9].

Японське правління розвело історичні долі острова і материкового Китаю. Тайвань не зачепила хвиля подій, що витворили новий Китай, – рух 4 Травня, Синьхайська революція, повалення маньчжурської династії, громадянські війни. Коли на континенті вирували війни і повстання, тайванці жили у відносному спокої та в достатках. Це сформувало у них стримано позитивний імідж Японії і всього японського (досі чимало літніх тайванців в урочистих випадках спілкуються японською, а екс-президент Тайваню Лі Денхуей любить наголошувати, що володіє японською краще, ніж офіційною китайською [8, с. 133]).

Японців не любили, але поважали. Натомість, на континенті, починаючи з кінця XIX століття, Японія уявлялась як ворог і агресор. Японо-китайська війна 1937 - 1945 років, що спричинила величезні страждання китайському народові, майже не зачепила Тайвань. Саме тому китайська влада, що повернулася на острів 1945 року, ставилась до тайванців підозріло, вбачаючи в них, у кращому випадку, пасивних спостерігачів страждань батьківщини, а то й колаборантів (у японській армії служило 200 тисяч тайванців). Що суттєвіше, японське правління вплинуло на менталітет тайванців, що ускладнювало порозуміння з

прибулими з материка. Самі тайванці вважають, що японці привчили їх до верховенства права, практичного погляду на життя та до пунктуальності. Так, якщо на континенті про потяг, який прибуває невчасно, кажуть, що він запізнюється на годину, то на Тайвані кажуть: „Запізнюється на хвилину” [5, с. 32].

Встановлення на острові влади Націоналістичної партії Китаю – Гоміньдану (далі – ГМД) означало запровадження на всіх щаблях державного механізму офіційного китайського націоналізму, який, на думку Б. Андерсона, поєднав два імпульси – народний антиімперіалістичний та імперсько-традиційний [6, с. 37]. Нова влада поставила за мету викоринити все японське зі своїх нових громадян, з яких, за висловом Ван Сяобо, „не вдалося зробити японців, але вдалося зробити некитайців” [5, с. 32]. Насаджувались китайська (літературна) мова, китайська культура, знання китайської історії. Ці процеси ще більше посилювались після вимушеного переїзду уряду ГМД на Тайвань 1949 року. Після втрати ГМД континенту Тайвань набув статусу не просто частини Китаю, а, так би мовити, ідеального Китаю в мініатюрі, китайського „мікрокосму”. Вулиці Тайбея та інших міст перейменовували на честь китайських провінцій і міст так, що можна було, як жартували, за кілька годин об’їздити увесь Китай [10].

Вихідці з материка складали щонайбільше шосту частину населення, але в конституційній структурі вони посідали панівне становище. Ця ситуація нагадує домінування надісланих з метрополії чиновників в американських колоніях Іспанії. Ці так звані **peninsulares** обіймали найвищі посади в адміністрації, залишаючи для місцевих нижчі щаблі бюрократичної піраміди [1, с. 73, 80]. Так само, як і для **peninsulares**, для чиновників – вихідців з Китаю служба на Тайвані була тільки тимчасовою зупинкою перед здобуттям посади в чиновницькому апараті звільненого від „комуністичних бандитів” Китаю.

Уряд ГМД наполягав на тому, що він репрезентує весь Китай (включно з Монголією, яка з 1921 року стала незалежною), а Тайвань є тільки однією з провінцій країни. Поки ГМД проголошувала своєю головною метою відвоювання Китаю, Тайвань розглядався лише як база, ресурси якої мали допомогти у боротьбі з комуністами. Інерція переконаності в успішному поверненні на материк була у керівництва ГМД настільки сильною, що аж до початку 1990-х років у парламенті країни засідали депутати, обрані на загальнокитайських виборах 1947 року. Вони представляли всі провінції Китаю, і, зрозуміло, що представництво Тайваню в цьому парламенті було мізерним.

Хоча на зовнішній арені Китайська Республіка виступала під прапором китайського націоналізму, всередині країни основою влади ГМД було фіксування чіткої різниці між корінними тайванцями та вихідцями з материка і жорсткий контроль за політичною активністю тайванців [14, с. 91]. Це створювало у місцевих жителів враження, що ними й далі керує

зовнішня ворожа сила. Перші прояви відчуження між владою ГМД і місцевим населенням помічаємо вже за два роки після повернення острова під владу Китаю – 1947 року. Тоді, внаслідок зловживань місцевої влади, корупції та запровадження державних монополій, вибухнуло повстання, жорстко придушене військами [11, с. 59 - 73]. Загинуло, за різними оцінками, від 10 тисяч до 100 тисяч осіб, тисячі змушені були емігрувати. І хоч причини повстання були соціально-економічними, його наслідком стало розчарування частини тайванців у владі китайської сили – ГМД та зародження тайванського націоналізму як масового руху, піонерами якого стали емігранти, вестернізована еліта острова, родичі жертв терору, представники протестних громад.

Більшість вчених як прокитайської, так і протайванської орієнтації вважають повстання лютого – березня 1947 року та „білий терор” початком тайванського націоналізму. Але якщо для перших ці події є тільки прикрою помилкою, якої припустилася влада ГМД і без якої не виникло б конфлікту між тайванською і китайською ідентичностями, то для других – це ще один епізод багатовікової історії страждань і пригнічень, епізод, що переконав тайванців у тому, що вони – окрема нація.

Спочатку тайванський націоналізм розвивався переважно в середовищі тайванської еміграції в США та Японії, де виникли такі організації, як World United Formosans for Independence (WUFI), Society of Taiwanese Americans (SOTA), Taiwanese Association of America (TAA), League for Re-Liberation of Formosa та Formosan Association of Public Affairs (FAPA). На самому острові будь-які прояви тайванського націоналізму придушувалися. Основними вимогами націоналістів спочатку було проведення демократичних перетворень та забезпечення доступу місцевих жителів до управління країною. Жодних етнічних рис ранній тайванський націоналізм не мав.

Наступним етапом розвитку тайванського націоналізму були 1970 - 1980-ті роки. Зміни в міжнародній ситуації, викликані зближенням США й КНР, справили безпосередній вплив і на розвиток тайванського націоналізму. Влада ГМД зустрілася з двома викликами. Зовнішній виклик полягав у тому, що зближення КНР і США суттєво погіршило середовище безпеки для Китайської Республіки. Вона втратила місце в ООН (1971 р.) та в більшості інших міжнародних організацій, провідні країни світу розірвали дипломатичні стосунки з Тайбеєм, а США визнали принцип „одного Китаю”. І хоч „Акт про відносини з Тайванем” (1979 р.) гарантував американську підтримку, ілюзії щодо повернення на континент були остаточно розвіяні.

Внутрішній виклик полягав у тому, що швидке погіршення міжнародного авторитету країни послабило легітимність влади ГМД. За словами Ш. Ріггер, формула легітимності режиму ГМД на острові мала дві складові: принцип демократії та священне завдання визволення материкового Китаю, причому реалізація демократії відкладалася до

повернення на континент [12, с. 16]. Та коли з'ясувалося, що США не допомагатиме ГМД у боротьбі з комуністами, багатолітні страждання, спричинені військовим станом, виявились марними, а легітимність режиму виявилась заснованою на нездійснених обіцянках.

З іншого боку, зростання економічного добробуту населення та швидка урбанізація породили прошарок освічених прогресивних людей – студентів, бізнесменів, інтелектуалів. Багато тайванців вчилося в США, Японії та Європі в умовах справжньої свободи, і, зрозуміло, задушлива атмосфера авторитаризму була для них неприйнятною. Тому все гучніше лунали вимоги демократизації політичної системи. Починаючи з середини 1970-х років, так звані **tangwai** (безпартійні), почали здобувати все більшу підтримку на місцевих виборах, підриваючи монополію ГМД на владу. Президент Цзянь Цзіньго незадовго до смерті розпочав демократичні реформи: було скасовано військовий стан та заборону на створення нових партій. Ще раніше, з середини 1970-х років, розпочався процес „тайванізації” – залучення молодих спеціалістів до структури ГМД (частка тайванців у партії зросла з 15 % у 1976 році до 35 % у 1988 та до 54 % у 1993 році) [12, с. 111]. Це, по-перше, надавало урядові привабливості в очах населення і, по-друге, допомагало залучати найактивніших діячів, які в іншому випадку могли б протиставити себе режимові.

Демократизація вплинула на тайванський націоналізм у кілька способів. Запровадження громадянських і політичних свобод надало громадськості право вільно обговорювати тему націоналізму та ідентичності як приватно, так і через засоби масової інформації. Запровадження демократичних виборів обумовило перерозподіл влади між вихідцями з континенту і тайванцями. 1986 року, ще до офіційного скасування заборони на створення партій, виникає Демократично-прогресивна партія (ДПП) – ідеологічне продовження руху **tangwai**. Від самого початку свого існування партія стояла на позиціях тайванського націоналізму і тайванської незалежності.

Зважаючи на певну ейфорію від свободи та на страждання, що їх зазнали жителі Тайваню за роки авторитарного правління вихідців з Китаю, ідеологія ДПП набула певного етнічного забарвлення. На думку Ван Чаохуа, цьому сприяла і міжнародна ситуація, бо вибух насильства на етнічному ґрунті в усьому світі призвів до переосмислення феномена націоналізму. Це дало прихильникам тайванського етнічного націоналізму зручну нагоду наголосити на „одвічних” відмінностях між китайцями і тайванцями [14, с. 96]. В періоди загострення відносин між КНР і Тайванем доходило до того, що радикально налаштовані політики з ДПП заперечували китайське походження тайванців. Вони твердили, що тайванці – нащадки змішаних шлюбів китайських переселенців та автохтонного малайсько-полінезійського населення.

Ворожнеча між двома берегами Протоки також сприяла поширенню націоналістичних поглядів у тайванському суспільстві. Хоча ГМД дотримувалася і зараз на словах дотримується принципу „одного Китаю”,

навіть найрадикальніші прибічники об'єднання з КНР не прагнуть цього за теперішніх умов. Вони плекають патріотичні почуття до Китаю, але не до режиму, що ним керує. Тому протягом 50 років на Тайвані створюється негативний імідж КНР (як політичного режиму) та КПК, який мимоволі б'є і по іміджу Китаю і китайського народу загалом. З іншого боку, міжнародна ізоляція, нав'язана Тайваню КНР, та постійні погрози застосування сили також не могли не вплинути негативно на ставлення до Китаю.

Згаданий вже Ван Чаохуа, доповнюючи Б. Андерсона, розширює концептуальне поле для аналізу націоналізму на Тайвані. Він розглядає тайванський націоналізм як складний феномен, в якому спостерігаються прояви креольського націоналізму, але доповнює його ще й такими новітніми різновидами націоналізму, як клієнтський та дистанційний (remote nationalism). Клієнтський націоналізм – явище, породжене постбіполярною епохою. Він характерний для сепаратистських та націоналістичних рухів, що шукають підтримки в супердержави (косовські албанці, боснійці тощо) у спробах здобути незалежність. Тайванський націоналізм також існує завдяки підтримці США, але за це доводиться розплачуватися значною залежністю від них. Дистанційний націоналізм став можливим завдяки розвитку інформаційних технологій, які уможливили постійний контакт між емігрантами, котрі часто (в тайванському випадку також) є найбільш затятими націоналістами, та батьківщиною [14, с. 89].

Нація – „уявлена політична спільнота” [1, с. 22], а те, як спільноти уявляють себе, залежить, в тому числі, й від маніпуляцій історією, символами, поняттями тощо. Події останнього десятиріччя демонструють цілеспрямований процес створення окремої тайванської ідентичності і максимального дистанціювання від Китаю не тільки в політичному, а й у символічному плані. В школах та університетах запроваджено курс тайванської історії, що викладається паралельно з історією Китаю. Переосмислюється історія острова, в її новій версії вихідцям з материка відводиться роль колонізаторів та окупантів. 1997 року зусиллями ДПП й частини ГМД ліквідовано провінційний уряд Тайваню, який хоч і дублював функції центрального уряду, але символізував єдність з Китаєм. І досі триває боротьба щодо необхідності Ради національного об'єднання. На закордонних паспортах жителів Китайської Республіки недавно з'явилося слово „Тайвань”. Символічною видається і зміна назви журналу, який повинен представляти острів у світі: назву „Вільний Китай” замінили спочатку на „Тайбейська панорама”, а згодом на „Тайванська панорама”.

Ці події свідчать про повільне витворення окремої тайванської ідентичності. Якщо ще на початку 1990-х років переважна більшість жителів острова вважала себе китайцями, а зараз – тільки третина, то причина полягає не в тому, що змінилися самі тайванці, а в тому, що змінилося їх уявлення про себе і свою ідентичність.

Як бачимо, навіть при досить поверховому розгляді тайванський націоналізм постає як багатогранне і складне явище.

Які ж перспективи має тайванський націоналізм? Більшість дослідників сходиться на думці, що він і досі перебуває в стадії становлення і розвитку. Аналізуючи вплив демократичних перетворень на проблему національної ідентичності, Хе Баоган доходить висновку, що вони можуть сприяти як націоналізму і сепаратизму, так і об'єднанню (як у випадку Німеччини). Звісно, демократизація Тайваню створила певні умови для об'єднання з Китаєм, уможлививши гуманітарні та економічні контакти між двома берегами Протоки. Однак, зауважує дослідник, демократизація надає значно більше переваг тайванським націоналістам [7]. Посиленню радикальних настроїв у тайванському суспільстві сприяє й активне використання націоналістичної проблематики політичними партіями в ході виборів (за винятком різного бачення проблеми ідентичності, жодних інших ідеологічних відмінностей між тайванськими партіями не існує). Демократизація, відбувшись як явище, більше не додає динаміки політичному протистоянню, тому в пошуках електоральних симпатій політики як з прокитайського „синього табору” (ГМД, Партія для народу, Нова партія), так і з протайванського „зеленого табору” (ДПП і Тайванський союз солідарності) все активніше використовують націоналістичні гасла [14, с. 97].

Це може мати негативні наслідки для Тайваню. По-перше, поглиблення національного розколу створює загрозу виникнення конфліктів та, в перспективі, поставити під сумнів здобутки демократії. По-друге, розкол у тайванському суспільстві погіршує безпеку острова у його стосунках з КНР. Стосунки Тайваню з КНР самі по собі є дуже важливим чинником розвитку націоналістичного руху на острові. Ворожнеча, вочевидь, сприятиме розвитку тайванського націоналізму, бо ніщо так не об'єднує людей, як спільний страх і страждання. Поліпшення ж стосунків може мати діаметрально різні наслідки для розвитку тайванського націоналізму.

Висновки

Тайванський націоналізм – явище відносно молоде. Причини його зародження – соціально-політична нерівноправність між вихідцями з материка і тайванцями, а також відчуження, що виникло між китайцями і тайванцями внаслідок жорстокого придушення повстання 1947 року владою ГМД. Якщо в роки авторитарного правління ГМД будь-які прояви тайванського націоналізму негайно придушувалися, то демократизація суспільства відкрила широкі можливості для його розвитку. Нині проблема тайванського націоналізму та національної ідентичності – це нерв суспільно-політичного життя острова. Різні політичні сили активно використовують її для мобілізації прихильників, вона впливає на зовнішню політику та стосунки з КНР. Але надмірне акцентування на національних питаннях вже зараз призводить до поляризації тайванського суспільства, посилення конфронтації в ньому, а це, у свою чергу, погіршує міжнародне становище Тайваню та його стосунки з КНР. У зв'язку з цим, на думку

автора, політичним силам на Тайвані варто припинити експлуатацію націоналістичних гасел, зважаючи на небезпеку, якою загрожує така однобока політика, та сконцентруватися на пошуках того спільного, що об'єднає всіх тайванців незалежно від етнічної належності.

Література:

1. **Андерсон, Бенедикт.** Уявлені спільноти. Міркування з приводу зародження і поширення націоналізму. – Київ: Критика, 2001. – 272 с.
2. **Гумилев, Лев.** Этногенез и биосфера Земли. – Москва: АСТ, 2002. – 560 с.
3. **Сміт, Ентоні.** Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. – Київ: К.І.С., 2004. – 170 с.
4. **Хе, Келли.** Путешествия на Прекрасный остров // Тайванская панорама. – 2003. – № 1. – С. 20-27.
5. **Хуан, Джим.** Колониальные раны // Тайванская панорама. – 2003. – № 1. – С. 28-33.
6. **Anderson, Benedict.** Eastern Nationalisms and Western Nationalisms: Is There a Difference That Matters? // New Left Review. – Vol. 9. – May-June 2001. – P. 31 - 42.
7. **He, Baogang.** Democratization and the National Identity Question in East Asia. // <http://www.ihome.cuhk.edu.hk/~b102291/activity/anniversary/11hebaogang.doc>.
8. **Kemenade, Willem van.** China, Hong Kong, Taiwan Inc. The Dynamics of a New Empire. – London: Abacus, 1999. – ix+543 p.
9. **Laliberte Andre.** Taiwan: Between Two Nationalisms. // <http://www.iir.ubc.ca/pdf/files/webwp12.pdf>.
10. **Lin, Andrew.** Going Global: Finding a Place for Taiwanese National Identity. // <http://www11.georgetown.edu/programs/gervase/cfi/mentisvita/iv.ii/Taiwan.pdf>.
11. **Peng, Ming-min.** A Taste of Freedom: Memoirs of a Formosan Independence Leader. – New York: Holt, Rinehart and Winston Inc., 1972. – 265 p.
12. **Rigger, Shelley.** Politics in Taiwan. Voting for Democracy. – London: Routledge, 1999. – x+230 p.
13. **Shubert, Gunter.** A New Rising Nation? The Discourse of National Identity in Contemporary Taiwan // http://www.cefc.com.hk/uk/pc/articles/art_ligne.php?num_art_ligne=2306.
14. **Wang, Chaohua.** A Tale of Two Nationalisms // New Left Review. – Vol. 32. – March - April 2005. – P. 83 - 103.

Політичні ідеї періоду становлення Козацької держави

Ігор Куташев,

кандидат історичних наук, докторант
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

Державницькі концепції, сформовані політичними мислителями доби Відродження, одержали найбільшого розвитку наприкінці XVI – в середині XVII століття. Вони справили великий вплив на становлення української Козацької держави.

Завдання автора цієї статті полягає у здійсненні політичного аналізу висвітлення ідей державності, що містяться у працях мислителів кінця XVI – середини XVII століття, зокрема, Й. Верещинського, С. Наливайка, С. Пекаліда, М. Пашковського, Я. Щасного-Гербути, К. Саковича, Т. Євлевича, Ю. Немирича, К. Транквіліона-Славинецького та інших. Окремі аспекти цієї проблеми досліджувалися в історіософських працях М. Андрусяка, І. Борщака, М. Брика, Р. Іванченко, Г. Нудьги, О. Оглоблина, О. Онуфрієнка. Новизна ж нашого підходу полягає в тому, що, по-суті, вперше робиться спроба систематизації та узагальнення політичних поглядів тогочасних мислителів щодо ідей державності та правителя періоду утвердження Козацької держави.

Починаючи з середини XVI століття і до середини XVII століття, державницькі концепції одержують новий імпульс для свого розвитку, чому сприяла національно-визвольна боротьба українського народу. Ці концепції стали основою для розвитку політичної думки періоду гетьманщини, коли вони досягли найвищого розвитку, коли робилися реальні спроби втілити їх на практиці.

Серед перших до розгляду концепції державності долучився Й. Верещинський. Його політична концепція споріднена з підходами мислителів-гуманістів епохи Відродження. Й. Верещинський виходить з того, що державність України має бути втілена на основі запровадження автономного козацького самоуправління. Тобто, визначальною у його концепції державності є ідея автономності. Мислитель чітко окреслює територіальний поділ України та її політичні, військові, економічні центри. Так, князь задніпровський має столицю в Переяславі, гетьман

зі своїм полком – у Лубнах, другий полковник – у Печатині, третій – у Ставищі, четвертий – у Борисполі, п'ятий – в Острі, шостий – у Любечі, сьомий – у Гомелі, восьмий – у Чичерську, дев'ятий – у Пропойську, десятий – у Кричеві, одинадцятий – у Мстиславі, дванадцятий – у Радовилі. Фактично, за проектом Й. Верещинського, козацькі полки мали охоплювати Лівобережжя, Київщину, Полісся, Білорусь. Такими є геополітичні обшири Козацької держави в концепції мислителя. Він бачить Козацьку державу автономною, з чітко визначеними територіями і системою суспільно-політичних цінностей. Політичне призначення своїх підходів Й. Верещинський пов'язував з визначенням державницького статусу Козацької держави.

Важливу роль у державницькій концепції Й. Верещинського відіграє державний центр. Таким центром мислитель бачить Київ. Саме центр Козацької держави повинен володіти „виключним правом і вольностями над інші міста Його Королівської Милості” [1, с. 413]. Все ж мислитель бачить Київ як столицю Козацької держави на правах автономії щодо влади польського короля. Крім того, він розробив проект військово-політичної організації козацтва, що є важливою складовою його державницької концепції. В. Шевчук цілком справедливо зауважує: „...Йосип Верещинський чи не перший на повний голос заговорив про утворення на основі козацьких полків окремих адміністративно-територіальних одиниць (цей проект було запроваджено в життя вже в XVII ст. гетьманом Михайлом Дорошенком). Населення територіального полку з полковим містом і сільськогосподарською округою мало б підпадати під юрисдикцію місцевих органів влади. Із запровадженням такого адміністративно-територіального поділу, який узаконював і гарантував стаке надходження прибутків із території Задніпров'я, мілітарно орієнтований організм старого Запорозжя мав отримати потужний імпульс для розвитку цивільних владних структур. Але найцікавіше в проекті Й. Верещинського – виразно і чітко поставлена ідея Козацької держави у формі князівства чи герцогства з підлеглистю королю, ідея, яка в XVII столітті стала основоположною для козацького державотворення, і саме за неї змагалися гетьмани від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського” [2, с. 383]. Й. Верещинський підносить козацтво до шляхетного рицарського стану, тому самого мислителя цілком правомірно можна назвати першим теоретиком-фундатором Козацької держави. Саме він визначив її домінуючі ідейні постулати, організаційну структуру. Державотворчі постулати Й. Верещинського розвинув Б. Хмельницький під час національно-визвольної війни українського народу.

Певною мірою розвиває політичну концепцію Й. Верещинського козацький лідер Северин Наливайко. У листі до короля Сигізмунда III від 1596 року висвітлюються події народного руху, очолюваного С. Наливайком, в інтерпретації самого козацького ватажка. С. Наливайко зазначає: „...звели зупинити, Ваша Королівська Милість, від тих панів

крові невинної братії нашої розливу, адже ми їм те люб'язно пробачаємо, належну справедливість вчини від такого про нас, слуг Вашої Королівської Милості” [1, с. 433 – 434]. У наступному документі – „Кондиції, поданій від Наливайка його милості королеві” – лідер козаків ставить питання про територіальне визначення козацького простору – на Поділлі. Тут яскраво вимальовується ідея автономії козацької території. Себто, йдеться про початки становлення Козацької держави на двох рівнях – територіальному та ідейному. С. Наливайко підкреслює: „Для того, щоб погамувати свавілля козаків: різних гетьманів, на кілька частин розірваних, якого перед тим у Короні, Великому князівстві Литовському ніколи не було, через що великі шкоди від них гірше, ніж від ворога, діються у державах короля, Його Милості, і втрата скарбові, а велика неслава Речі Посполитій і королю...” [1, с. 434]. Він просить у польського короля, аби той дозволив козакам користуватися землями між Бугом і Дністром, від Очакова до Браслава.

У політологічному сенсі заслуговує на увагу політична концепція Симона Пекаліда. У праці „Острозька війна” він здійснює порівняльний аналіз двох політичних концепцій – концепції князівської України та концепції козацької України. Виходячи з ренесансно-гуманістичної концепції держави, С. Пекалід, судячи з контексту його праці, розглядає державу як „очолювану королем природну організацію людей, що складається з різних станів, кожний з яких посідає відповідне місце у соціально-політичній ієрархії. Король уявляється символом державної єдності, запорукою її внутрішнього спокою і зовнішньої безпеки, тобто королівська влада визначалася гуманістом як вища політична цінність, оскільки була втіленням національної і державної єдності” [3, с. 162 – 163]. Суспільно-політичний ідеал С. Пекаліда – свобода, що досягається завдяки зброї й мужам, котрі її тримають у руках, себто військовій силі. Автор виступає на підтримку війни, котра ведеться в ім'я захисту вітчизни – Русі. С. Пекалід пише: „Славлю я зброю й мужів з-за порогів, розбитих у битві” [1, с. 63]. При цьому він міркує над сутністю влади, її суспільними, політичними і громадськими функціями. Він вважає, що влада – минуща, але здобутки тих, хто її тримав у своїх руках, визначають майбуття держав. У розумінні С. Пекаліда суддею зброї, себто війни, завжди виступає сам Бог. Автор виправдовує і звеличує справедливі війни. Справедливими він вважає, перш за все, війни, що ведуться за волю і свободу народу. У цьому контексті мислитель вимальовує й образ ідеального воїна, котрий веде таку справедливу війну, яку й сам Бог виправдовує. Втіленням такого воїна є для нього запорозьке козацтво. С. Пекалід з гордістю говорить про походи і суспільно-політичні ідеали запорозького козацтва, аналізує найкращі риси, притаманні козакам, – сміливість і патріотизм. Він закликає козаків здобувати славу зі зброєю в руках: „...слава не прийде, якщо складеш зброю” [1, с. 80].

С. Пекалід, відповідно до ренесансної традиції, творить свій образ ідеального правителя. Втіленням такого лідера є для нього реальна особа

– князь Костянтин Острозький. Він – людина із серцем відважним. Коли побачив, що його вітчизну заповнили горе й нещастя, то „стриматись врешті не міг: запалав він гнівом, бо переміг його образ вітчизни, що всюди палала, перемогли і побожність його, і могили повсюдні, і громадяни, що плавали там у крові жалюгідній, руки, багрянні від крові, до битви його надихнули” [1, с. 81]. Мислитель переконаний, що саме така людина має очолювати визвольну боротьбу українського народу. А для того, щоб успішно завершити її, слід напружити всі сили. Автор виходить з того, що справедлива війна формує справжнього героя.

До проблеми осмислення місця та ролі правителя у житті держави звертався і Мартин Пашковський у праці „Дії турецькі і змагання козацькі з татарами”. У його розумінні козацький ватажок має бути рівним з козаками, не вивищуватися над ними, його доля пов’язана з козацькою, правитель має бути єдиний із козаками і серцем, і думками, і діями. М. Пашковський стоїть на тому, що справжній український патріот ніколи не піде на укладання миру з Туреччиною. Відповідно, державну позицію мислитель ставить у прямий зв’язок з позицією її лідера. Отже, мислитель надає дуже великого значення ролі правителя у житті держави. Фактично, за концепцією М. Пашковського, особистість творить історію держави.

М. Пашковський, формуючи свою державницьку концепцію та образ правителя, безпосередньо виводить їх із тогочасної політичної реальності. Так, він детально описує складну політичну ситуацію в Україні, викликану загрозою експансії з боку Туреччини: „...небожата в лютий неволі стенають, і голови піднести не можуть од турка, бо турку підлягати – то пекельна мука. Тож мають лише пам’ять давнішньої волі, там нічим звеселитись од жалю в неволі, Вітчизну лише бачать, про неї гадають, щоб із неволі вийти, в ній жити жадають” [1, с. 193]. М. Пашковський звертається до рицарства коронного – козацтва – із закликом об’єднатися для захисту інтересів України. При цьому він наголошує, що слід керуватися законами мудрості, ідеал якої був притаманний добі Відродження: „Та мужність добра, котра з умом поєднає. Як розум на сторожі, то зрад не буває” [1, с. 195].

Немало цікавих і повчальних державницьких ідей міститься у праці Яна Щасного-Гербути „Розмисел про народ руський, написаний під час Московської конфедерації (1613) паном Щасним-Гербуртом Добромильським, старостою Вишницьким та Мостицьким”. Перш за все, мислитель чітко ідентифікує для себе національну приналежність свого народу, послідовно називаючи його українським. Виявляючи високу національну свідомість, Я. Щасний-Гербут виступає категорично проти польської експансії в Україні. Говорячи про претензії поляків щодо України, він пише, що жодні обставини не здатні знищити руський народ, бо він живе на своїх землях від давніх часів, бо він створив сильну державу, тому „жоден розум, жодне насильство не можуть досягти того, щоб Русі не було в Русі” [1, с. 180].

Я. Щасний-Гербут чітко розмежовує сферу світської і церковної влади

у державі. Він категорично виступає проти втручання світських володарів у справи церкви. Зокрема, говорячи про Флорентійський і Брестський Собори, мислитель зазначає: „...коли до духовних справ долучаються світські домагання, там уже нічого похвального бути не може; це, зрештою, суперечить науці Збавителя, котрий тільки духовні справи і сам слухав, і наказав слухати своїм учням” [1, с. 180]. Я. Щасний-Гербут захищає автономність влади світської і церковної. На його думку, втручання цих двох гілок влади у справи одна одної призводить до незгод у суспільстві. Я. Щасний-Гербут наголошує, що світські лідери мають опікуватися справами політичними, державними, економічними, а церковні – справами церковними.

Власне, головне для Я. Щасного-Гербута – чітко визначити і представити суспільству державницькі інтереси України-Русі, її домінуючу проблему. Останню мислитель формулює таким чином: „Таж про що убога Русь просить? Щоб мали змогу жити відповідно до прав? А може, прав не має? Можливо, на пергамені чи на папері й не мають, але мають в умислах людських найліпше право й матір усіх прав – звичай. Бо чи що інше є право, як не самий звичай. Уживаний продовж багатьох літ і який визнано за добрий і вже потім, щоб ніхто не дорікав, покладений на папір.

Звичай – це право, яке завдяки тривалому вживанню й користуванню впроваджене й прийняте між людьми. Звичай – це те, що потверджує й викладає право, а право писане – мертве, коли звичай його не оживлює. Звичай, котрий живе в часі так довго, що пам’яті про його початок нема, має повагу найміцнішого привілею. Бо легко додуматися: всі писані слова можна легко заперечити, але те, що існує у вжитку багатьох людей, важко й найхитрішому інакше подати, аніж так, як це всі люди розуміють. Таких звичаїв повна Вітчизна наша, а коли б, боронь Боже, можна було їх заперечити, жодна наша вольність на місці не залишиться” [1, с. 181 – 182]. Як бачимо, мислитель чітко розмежовує категорії „право” і „звичай” у державницькій концепції. Він вважає, що вони мають співіснувати, доповнюючи одне одного, але не замінюючи.

Я. Щасний-Гербут утверджує думку про те, що український народ має давню державницьку традицію, закладену в його історичних звичаях. І саме ці звичаї є головним правом для України на свободу і самовизначення. А щодо привілеїв польської шляхти він пише: „Всяке право має бути таке: ті привілеї треба утримувати, котрі не суперечать праву, а цей привілей не тільки ламає право, але й згоду народів розриває; це так, ніби серце видирать у матері вітчизни нашої; той привілей є вугіллям, котре може викликати великий вогонь” [1, с. 182]. Як бачимо, мислитель застерігає, що прагнення польської шляхти мати особливі інтереси в Україні, вищі за привілеї самого українського народу, порушує давнє право місцевого народу. А таке порушення права означає зневажання інтересів народу. Звідси автор вбачає прямий шлях до народного повстання. Своім

завданням він вважає застерегти польську шляхту, закликаючи два народи – польський та український – до миру. Для цього слід зберегти права українського народу на його землі, православну віру, волевиявлення.

У руслі розвитку державницьких концепцій написано низку праць Касіяна Саковича, в яких він розвиває концепцію України як козацької автономної держави чи субдержави у складі Речі Посполитої. Пояснюючи право українського народу на таку державу, він апелює до постулату природного права кожного народу жити вільно. На його думку, свободу мають ті, що боронять вітчизну. Козаки для К. Саковича – спадкоємці традицій Київської держави, її політичних цінностей та військової доктрини. Козаки прославляються ним як елітне військо України, незважаючи на те, що вони підпорядковані польському королеві. Саме ця сила, на думку автора, спроможна захищати інтереси Козацької держави – окремої субдержави.

Втіленням усіх найкращих рис козацького ватажка, на думку К. Саковича, виступає гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний: „Як мужність запорожців королі пізнали, то їм за герб такого рицаря признали. Вітчизні він готовий завжди послужити і за її свободу голову зложити. А треба, то землею він пройде, водою, до всього має вправність і прудкий до бою” [1, с. 300].

Козаки покликані боротися за ідеали, а головним ідеалом є для них свобода: „Вольність – ось найважливіша річ поміж усіми, гідність їй уступає речами своїми” [1, с. 300]. На думку мислителя, саме захист цього ідеалу забезпечує існування і розквіт Козацької держави. Головне призначення Запорозького війська, за К. Саковичем, – захищати інтереси України, її волю і незалежність: „Запорозьке військо – належить вважати – для вітчизни потрібне, пора це вже знати. Україна тим військом себе захищає, де ж нема запорожців – татарин гуляє” [1, с. 301]. Призначення козацтва мислитель вбачає у захисті України від зовнішніх ворогів, перш за все – турків і татар: „Для вітчизни козаки – тверда оборона, від татар і від турків надійна заслона” [1, с. 301]. На думку К. Саковича, гетьман і козаки мають бути єдині. Адже один без одного вони не зможуть досягти мети: „Що є гетьман без війська чи військо без нього? Ні, не важать нічого одне без одного” [1, с. 301]. Отже, мислитель стоїть на тому, що державний лідер і військо мають бути єдиними, а їхня діяльність тісно пов'язаною. Саме таким був гетьман П. Конашевич-Сагайдачний, якого К. Сакович закликає наслідувати всіх інших українських гетьманів: „Тії цноти як кожен гетьман буде мати, зможе всім військом найбільшим тоді керувати” [1, с. 312].

Ця праця К. Саковича стала фактично своєрідною квінтесенцією державницьких концепцій часів становлення Козацької держави.

Тома Євлевич, розвиваючи попередні державницькі концепції, виходив з того, що визначальною запорукою існування держави є мудрість правителів. Він підносить ідеал мудрості, бо вона існуватиме, „допоки й світ стояти буде” [1, с. 348]. А призначення мудрості в суспільстві та

функціонуванні державної системи мислитель визначає так: „...блуди підмічати і з напастей усяких держави спасати” [1, с. 348]. Тож головне завдання мудрості – дбати про державу. За такої умови держава процвітатиме.

Т. Євлевич звертається до державних традицій Київської Русі, бачачи сучасну йому Україну спадкоємицею тих традицій, політичних цінностей: „То, між іншими зацний, слов’янський народе, відверну я нещастя і в твоїй негоді, котра тебе проймає до самої кості, хоч колись ти у царськім пишавсь високості... Обпирався державно зацний нарід слов’янський. Тож і давня Русія, йдучи за дідами, прославлялась у світі зацними ділами” [1, с. 348 – 349].

Мислитель закликає правителів звертатись до історії, шукати там прикладів для наслідування. Виховання історією дуже важливе для того, хто вирішує державні справи і несе відповідальність за долю народу. Т. Євлевич, наприклад, наголошує на тому, що Великого Александра Македонського навчав сам Аристотель. То ж освіта й наука, себто здобуття мудрості, мають для правителя надзвичайно велике значення. Мудрість завжди буде у пригоді правителю, буде йому „порадою всюди” – „у боях, у походах, в найскрутнішій горі” [1, с. 351]. Т. Євлевич закликає українську шляхту повернутися до рідної вітчизни, стати їй справжніми синами. Засуджує їх за те, що вони „давно з доріг... збились, втопаних дідами” [1, с. 355].

Розвиток державницьких ідей в умовах суттєвого обмеження козацьких прав і свобод міститься у Куруківському трактаті 1625 року. Відповідно до політичної ситуації, що складалася тоді в Україні, домінуючою все ж лишається ідея автономії Козацької держави. На початку трактату йдеться про те, що комісари від імені польського короля „привели військо Запорозьке в порядок і покору” [1, с. 364], „Козаки повинні будуть коритися виключно тому старшому, якого самі вони оберуть, але який буде затверджений королем його милістю або його наслідниками, польськими королями, на подання коронних підданих” [1, с. 365].

Цим трактатом права козаків було суттєво обмежено. Їх реєстр складав усього шість тисяч чоловік. Їм категорично заборонялося ходити походами на Туреччину. Не можна було воювати й з будь-ким іншим без дозволу Речі Посполитої. Польща поставила вимогу спалити морські судна козаків. З цієї нагоди в документі говорилося: „Козаки не повинні робити морських походів ні по Дніпру, ні по інших ріках, суміжних з територією Речі Посполитої, і не повинні порушувати трактатів, укладених з турецьким султаном. Вони не повинні, без наказу короля і Речі Посполитої, чинити війни з сусідніми державами ні на суші, ні на морі. Морські судна вони повинні спалити...” [1, с. 366].

Вагомий внесок у розвиток державницьких концепцій зробив Юрій Немирич, який визначає політичну сутність категорії „обов’язку” як однієї з визначальних у захисті інтересів вітчизни. Він виходить з того, що саме

„обов'язок кличе прийти на допомогу Батьківщині усіх або принаймні тих, які відданий їй” [1, с. 435]. На цій основі Ю. Немирич формує і свою концепцію державного лідера, від постаті якого залежить безпосередньо становище держави. Саме лідер впливає на народ і військо, бо „відважним воїна зробить хист полководця, тямущим – порядок і послух, мужнім – вибір для себе супротивника” [1, с. 437].

Важливе місце у концепції держави Ю. Немирича посідають засади військової стратегії й тактики козацького війська. Зокрема, роздумуючи про успішне завершення війни, він визначає необхідні умови для цього. На думку мислителя, слід дбати, аби належною була підготовка до ведення війни. Ю. Немирич підкреслює, що „характер самої підготовки визначатиме специфіка війни, єдиною кінцевою метою якої є перемога. Для відшукування відповідних засобів для здобуття цієї перемоги, задля кращого спланування воєнних дій повинні бути вивчені сили супротивника і по можливості не гірше, ніж свої власні” [1, с. 439].

Ю. Немирич говорить про війну з Московським князівством. Він зазначає, що „некерований законами священний характер цієї країни так зміцнює владу, що сповнені забобонної шаноби мешканці ні свободи не прагнуть, ні неволі (даної, на їхню думку, Богом і царем) не відчують і не уникають. Звідси цар такого схильного до забобонного страху народу втішається надмірним славослів'ям і найбільшою порівняно до інших могутністю” [1, с. 440]. Особливого значення Ю. Немирич надає необхідності союзів України з іншими державами. Він розуміє, що його вітчизна ще не має досить сил для того, аби протистояти зовнішнім експансіям. Адже „важко-бо, здається, і вельми обтяжливо без союзу, без допомоги союзників тій державі, яка понад волю всіх ревно, власними силами протистойть вельми могутнім ворогам християнського світу” [1, с. 444]. А шукати союзника слід в особі тієї держави, інтереси якої близькі з українськими інтересами, бо „легко до союзу той схилиться, хто побачить, що у нього з нами спільна небезпека” [1, с. 446]. Отже, ідея автономності Козацької держави під протекторатом іншої держави є визначальною у державницькій концепції Ю. Немирича.

Воснову державницької концепції Кирила Транквіліона-Ставровецького покладено, насамперед, людину, захист її честі та гідності. Саме з цих позицій мислитель розглядає державні проблеми. Особиста гідність кожної людини є запорукою того, успішним чи неуспішним буде шлях розвитку кожної держави. Від людської гідності залежить праця особи на користь держави. На думку мислителя, людину слід цінувати саме за її працю, а не майновий стан. Тому він позитивно налаштований щодо простих людей, котрих вважає головною силою у розбудові державної системи. Для К. Транквіліона-Ставровецького визначальними є ідеї свободи, рівності, братерства. Він пише, що Бог створив усіх людей рівними, всім дарував душу розумну і безсмертну. А шлях до вдосконалення людини – це шлях самопізнання. Тобто, самопізнання дає людині можливість

удосконалювати її здібності й таланти, аби досягти успіхів. А від успіхів окремих особистостей залежить успіх держави. Шлях індивідуального самопізнання, за К. Транквіліоном-Ставровецьким, – це природне право кожної особистості. Державні правителі повинні це добре розуміти і створювати умови й можливості у державі для реалізації цього права.

Тут думки українського мислителя перегукуються з позиціями Еразма Роттердамського, котрий стверджував, що моральне вдосконалення окремих особистостей веде до морального вдосконалення держави. За К. Транквіліоном-Ставровецьким, моральне самовдосконалення полягає не лише у самопізнанні, а й у розвитку мудрості як важливої доброчесності людини. Розглядаючи категорії віри, надії, любові, найважливішою мислитель вважає любов, бо віра й надія служать тільки до смерті, а любов вічно перебуває в людській душі.

Великого значення К. Транквіліон-Ставровецький надає слову як способу відображення державницьких позицій. Загалом, культ слова був характерним для гуманістів доби Відродження та мислителів першого періоду в розвитку державницьких концепцій доби Козацької держави. Слід погодитися з думкою В. Горського: „Для представників епохи Відродження слово ототожнюється з культурою взагалі, знанням і доброчестям. Бути культурним – це означає досконало володіти прекрасною і чистою класичною мовою. Як інструмент спілкування, воно є носієм громадянськості. Тому слову відводили одне з центральних місць в соціально-політичних доктринах раннього Відродження” [4, с. 25 – 26]. Для К. Транквіліона-Ставровецького слово є засобом впливу на громадську думку, засобом виховання свідомих і патріотично налаштованих громадян. Сам мислитель був активним проповідником, його проповіді мали громадське значення і суспільне звучання. Саме у них мислитель озвучував багато своїх державницьких позицій.

Загалом, проповідники доби Козацької держави, зокрема, К. Транквіліон-Ставровецький, Л. Зизаній, І. Галятовський, Л. Баранович, С. Яворський, пізніше – Ф. Прокопович, Г. Кониський, „своєю проповідницькою діяльністю довели, що живе слово, наповнене емоцій і пристрастей, звернене безпосередньо до слухачів, високе ораторське мистецтво проповідників, глибина їхньої думки і почуттів здатні перетворити церковну проповідь не лише на справжнє літературне явище, але й на зброю в боротьбі проти зла, за моральне вдосконалення суспільства [4, с. 150]. Так, К. Транквіліон-Ставровецький у проповіді „Про сріблoloвство і мамону...” прагне розкрити причини суспільного зла. Перш за все, він наголошує на соціальних причинах існування зла в людському суспільстві. Мовляв, саме несправедливі суспільні порядки, які він гостро критикував, є його причиною. Мислитель засуджує феодалів, гостро викриває процес закріпачення селян. Сучасне йому суспільство К. Транквіліон-Ставровецький називає світом зла. На його думку, єдиний шлях до подолання соціальної несправедливості полягає в удосконаленні

моральності. Він переконаний у неминучості загибелі тогочасного суспільно-політичного ладу: на зміну йому прийде нове суспільство.

К. Транквіліон-Ставровецький сформував власний утопічний суспільний ідеал. Як і більшість представників Реформації, він бачить його не у майбутньому, а в минулому. Як і Іван Вишенський, К. Транквіліон-Ставровецький ідеалізує засади раннього християнства. Саме у ранньому християнстві, на його думку, існували справжні рівність і братерство, але диявол вкинув світ у заздрощі, зло, несправедливість. Тому сучасне йому суспільство мислитель називає темним Вавилоном, на зміну якому має прийти „світлий Сіон”, „новий Єрусалим”, „царство Боже”. Тоді буде відновлено традиції демократизму і справедливості, притаманні ранньому християнству.

Таким був період становлення державницьких концепцій, котрий накладається на етап становлення Козацької держави (кінець XVI – середина XVII ст.). У цей час державницькі концепції одержали новий стимул, пов’язаний із розгортанням національно-визвольної боротьби українського народу та створенням Козацької держави. Багато мислителів творять свої державницькі концепції як відповідно до світогляду доби Відродження, так і згідно з політичними позиціями молодого Козацької держави. Зокрема, йдеться про Й. Верещинського, С. Пекаліда, М. Пашковського та інших. Водночас формуються державницькі концепції, котрі є винятковим породженням саме Козацької держави, стали виявом її політичних позицій. Цей процес відображено у працях К. Саковича, Ю. Немирича, в Куруківському трактаті.

Політико-філософське осмислення державницьких концепцій бачимо у працях Т. Євлевича і К. Транквіліона-Ставровецького.

Отже, наприкінці XVI – у середині XVII століть відбувається розвиток концепцій української державності. Вони стали логічним продовженням і розвитком державницьких підходів мислителів доби Відродження та учасників релігійно-богословської дискусії.

Література:

1. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т., 14 кн. – Т. II. – Кн. 1. – К., 2001.
2. **Шевчук В.** Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. – К., 1995.
3. **Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М.** Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). – К., 1990.
4. **Горский В. С.** Историко-философское истолкование текста. – К., 1981.

Сільські території як об'єкт управління

Світлана Василенко,

доктор політичних наук, професор

Микола Василенко,

доктор фізико-математичних наук, професор

Павлов О. І. *Сільські території України: історична трансформація парадигми управління: Монографія.* – Одеса: Асторопринт, 2006. – 356 с.

У вітчизняному законодавстві та в різних галузях науки останнім часом все частіше використовується поняття „сільські території”, яке віддзеркалює суспільні процеси, що відбуваються у різних сферах життєдіяльності сучасного села. Проте при визначенні змісту цього поняття кожна наукова дисципліна виокремлює власне пошукове поле і предмет дослідження. Відтак склалася певна невідповідність між практикою застосування поняття „сільські території” і ступенем його науково-прикладної вивченості.

В цьому сенсі вихід монографії О. Павлова є своєчасним. Вона належить до праць, виконаних на межі кількох наук, а саме: аграрної економіки, державного управління, політології, історії, суспільної географії, а за світоглядними і теоретико-методологічними засадами – й філософії. Підтвердженням цьому є структура монографії, а також використання значної кількості літературних джерел, представлених працями вчених з теоретико-прикладної і фундаментальної науки. В якості об'єкта наукового пошуку виступають сільські території, які автор визначає як складане природне, виробничо-господарське, соціальне, політичне й, власне, територіальне утворення, яке перебуває під управлінським впливом різних суб'єктів, представлених органами державної влади, органами місцевого самоврядування, бізнесовими структурами, громадськими організаціями.

Розгляд трансформації парадигми управління сільськими територіями в історичному контексті дозволив О. Павлову простежити зміни, які відбуваються на рівні об'єкта і суб'єктів у часі та просторі й визначити новітню системну модель управління сільськими територіальними утвореннями з урахуванням їх рівня і типу. Певний науковий інтерес та прикладне значення має розгляд управління сільськими територіями

як політичного процесу, в якому значна увага приділяється визначенню функцій політичних інститутів, в якості яких виступають суб'єкти управлінської діяльності. При цьому автор не обмежується аналізом управлінських відносин на тому чи іншому рівні функціонуючого об'єкта. З цією метою у монографії досліджуються різні рівні сільських територій: низовий, районний, регіональний, загальнодержавний і адекватні їм рівні політичного впливу та управлінські моделі – самоврядно-громадівська, самоврядно-районна, самоврядно-регіональна і державно-управлінська.

Структура монографії дала можливість авторові простежити зв'язок між політикою й державним управлінням, окреслити повноваження вищих, центральних і місцевих органів державної влади у процесі вироблення стратегій розвитку сільських територій, сферу їх компетенції при прийнятті та реалізації політичних рішень. При цьому О. Павлов визначає державне управління як діяльність вищих органів влади, що знаходить свій прояв у прийнятті відповідних нормативно-правових актів, загальнодержавних стратегій, програм і концепцій, у здійсненні контролю за їх дотриманням та реалізацією. В цьому сенсі автор пропонує розрізняти державно-управлінську політику та управлінську діяльність, яку здійснюють державні службовці.

На думку автора, незважаючи на різну природу інститутів публічної влади, різні рівні політичного впливу, обсяг їх повноважень і сферу компетенції, спільним для них є конституційно закріплене положення про визначення народу єдиним джерелом влади. Статус, роль і місце суб'єктів управління віддзеркалює політична система українського суспільства. На відміну від органів державної влади, органи місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси сільських територіальних громад, є одночасно елементами політичної системи й інститутами громадянського суспільства. Слушним є зауваження О. Павлова про те, що рівень демократизації суспільного життя визначається роллю, яку в ньому відіграє інститут самоврядування. Заслугує на увагу авторське положення про визначення самоврядування фундаментом владної піраміди, центральним елементом політичної системи, а її своєрідною самоврядною „монадою” – суверенного громадянина, сукупність яких й утворює територіальну громаду. Чільне місце у монографії належить положенням, що визначають сутність децентралізації управління та деконцентрації влади.

Використовуючи ретроспективний метод, О. Павлов вдається до певних історичних аналогій, простежує процес історичної трансформації суспільних відносин не тільки у політичній, але й у економічній сфері. В цьому сенсі доречним є зауваження автора про послаблення ролі у суспільному житті та політичній системі виробничо-господарських структур, що в значній мірі пов'язано з розпадом колгоспно-радгоспної системи як певного устрою – з одного боку, та з нерозвиненістю на селі бізнесових структур – з іншого.

Наукова новизна монографії полягає у розробленні концептуальних засад політики сільського розвитку, визначенні її сутності і напрямів, обґрунтуванні системної моделі управління сільськими територіями.

Поглиблення зазначених положень рецензованої монографії при подальшій роботі над науковою темою сприятиме посиленню її політичного аспекту.

Оцінюючи в цілому монографію О. Павлова, слід зазначити, що вона є значним внеском у розвиток історіографії даної проблеми й заслуговує на увагу фахівців з державного управління, політології, історії, аграрної економіки, а також широкого кола читачів.

Книжкова полиця

Алексеева Т. І. Міжнародні організації: Навчальний посібник. - Х.: Вид-во ХНЕУ, 2006. - 200 с.

Антонов И. П. Международное право: Курс лекций / РГИИС. - М.: Книжный мир, 2006. - 255 с.

Антропология власти. Хрестоматия по политической антропологии: В 2 т. / Сост. и отв. ред. В. В. Бочаров. Т. 1. Власть в антропологическом дискурсе. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. — 491 с. Т. 2. Политическая культура и политические процессы. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. — 518 с.

Бардиш Г. О. Проблеми трансформації і реструктуризації української економіки в напрямі соціальної спрямованості: Монографія / Національний Банк України. - Л.: ЛБІ НБУ, 2006. - 479 с.

Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права. - СПб.: Изд-во Р. Асланова „Юридический центр Пресс“, 2006. - 1093 с.

Бebик В. М. Сучасна глобалістика: провідні концепції і модерна практика: Навч. посібник / В. М. Бебик, С. О. Шергін, Л. О. Дегтерьова. - К.: Університет „Україна“, 2006. - 208 с.

Бедрий Р. Конституційно-правові основи громадянства України: Монографія. - Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. - 164 с.

Безтесна Л. Ринкові механізми управління людським розвитком: Монографія / Нац. ун-т водного господарства та природокористування. - Рівне: Ред вид. центр НУВГП, 2006. - 310 с.

Белорус О. Г. Глобальное устойчивое развитие: Монография / О. Г. Белорус, Ю. М. Мацейко; Ин-т мировой экономики и междунар. отношений ИАН Украины. - К.: КНЕУ, 2006. - 488 с.

Береза О. І. Органи більшовицької влади та управління в українському селі в 1917 – 1920 рр. (державно-управлінський аспект: Автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. / Львів. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. - Львів, 2006. - 20 с.

Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / Пер. з англ. Іщенко А. - К: КМ Академія, 2006.- 203 с.

Бідзюра І. П. Філософія системних реформ в Україні на рубежі століть (політологічний аналіз): Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. - К., 2006. - 22 с.

Білорус О. Г. Розвиток процесів глобалізації в постіндустріальну епоху

/ О. Г. Білорус, В. І. Власов. - К., 2007.

Бойко М. Д. Право соціального забезпечення України: Навч. посібник / Вид. 3-тє, доп. та переробл. - К.: Атика, 2006. - 380 с.

Борінштейн Є. Р. Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства. - О., 2006.

Волошин В. А. Природа, характер та динаміка співробітництва України з інститутами ОБСЄ: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка М-ва освіти і науки України. - Львів, 2006. - 32 с.

Гдичинський Б. П. Питання форми державного устрою та ідея федералізму в програмних документах і діяльності сучасних українських політичних партій: політико-історичний аспект: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. - Чернівці, 2006. - 20 с.

Гладій І. Й. Регіоналізація світового ринку: євроінтеграційний аспект: Монографія. - Т.: Економічна думка, 2006. - 544 с.

Горєлов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. (Нариси). - К.: ТОВ УВПК „ЕксОб”, 2006. - 632 с.

Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф. М. Рудича. - К.: Парламентське вид-во, 2006. - 412.

Дашутін Г. Політичний ідеал: світовий досвід і сучасна Україна / К.: Академ-Прес, 2006. - 304 с.

Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації у глобальному світі: Навч.-метод. посіб. / В. Бебик, В. Бортніков, Л. Дегтерьова, А. Кудряченко; За заг. ред. В. Бебика. - К.: ІКЦ „Леста”, 2006. - 248 с.

Дмитренко М. А. Формування політичної культури суспільства в трансформаційний період: Монографія / К., 2006. - 192 с.

Дробот І. Гарантування місцевого самоврядування: теоретико-методологічний аспект: Монографія / Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2006. - 252 с.

Іщенко М. П., Деркач Ж. В. Політологія: питання теорії і методики: Навч.-метод. посіб. / Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2006. - 320.

Копиленко О. Л. Науково-практичний коментар Закону України „Про правовий статус закордонних українців” / О. Л. Копиленко, С. П. Бритченко, С. Б. Чехович; Інститут законодавства Верховної Ради України. - К.: Парламентське видавництво, 2006. - 160 с.

Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: Монографія / К.: НАДУ, 2006. - 252.

Куртяк В. Ю. Етнічний фактор у діяльності політичних партій в Україні 1917 - 1921 років: Монографія.- К.: МАУП, 2006. - 156 с.

Лісовський П. М. Маніпуляція свідомістю: сутність, структура, механізм у сучасному трансформаційному суспільстві (соціально-філософський аналіз): Монографія / К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. - 200 с.

Лойко Л. І. Етнополітична суб'єктність громадських організацій

етнічних меншин України: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2006. – 36 с.

Магурчак А. М. Громадсько-політична діяльність Миколи Порша (1990 – 1921 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.

Махмуд М. Х. Демократія в Швейцарії / М. Х. Махмуд, М. І. Мухаммад.-Тріполі - Велеріт: Всесвітній центр вивчення „Зеленої книги”, 2006. – 238 с.

Мірошниченко М. І. Державність і право України: генезис у європейському контексті (З найдавніших часів до початку XIX ст.). – Монографія.- К.: Атіка, 2006. – 544 с.

Мельник І. А. Міжнаціональні відносини: радянський експеримент та історичні реалії / К.: Либідь, 2006. – 468 с.

Методичні рекомендації щодо забезпечення навчального процесу: Зб. док. / Міжрегіон. акад. упр. персоналом.- К.: МАУП, 2006. – 116 с.

Нікітін В. В. Ресурсний потенціал громадянського суспільства в Україні: Монографія / Х. ХарРІ НАДУ „Магістр”, 2006. – 248 с.

Огульчанський Ю. Етнічна структура українського суспільства: уявні та дійсні проблеми: Попул. нарис / К.: ВД „Києво-Могилян. акад.”, 2006. – 68 с.

Оцінка загрози ядерного тероризму: проектна загроза: Наук. методол. посіб. / За заг. ред. Горбуліна В. П. – К.: ДП „НВЦ” „Євроатлантик реформ”, 2006. – 76 с.

Пахарев А. Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект.- К.: Знания Украины, 2006. – 296 с.

Рожкова Л. І. Здійснення політики українізації на Лівобережній Україні в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – 20 с.

Рудич Ф. М. Політологія: Підручник. – 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2006. – 480 с.

Рудич Ф. М. Порівняльна політологія: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2006. – 148 с.

Суліма Є. М., Шепелєв М. А., Кривошеїн В. В., Полянська В. Ю. Політична філософія: підручник / К.: Знання, 2006. – 799 с.

Хофмайстер Х. Воля к войне, или Бессилие политики: Философско-политический трактат / Пер. с нем. Коваль О. О. – С.-Пб.: ИЦ „Гуманитарная Академия”, 2006. – 288 с.

Шаповал Ю. І. Доля як історія. – К.: Генеза, 2006. – 448 с

Вийшов у світ № 2 (22) журналу „Соціальна психологія”

Розділ „Теорія” представлений в журналі статтею доктора соціологічних наук І. Рущенка „Архетип заборони як кримінологічна гіпотеза”.

Друкується в часописі другий нарис із серії „Методолого-психологічні роздуми в гуманістичному контексті” члена-кореспондента АПН України Г. Балла. (Перший нарис оприлюднено в № 4 „Соціальної психології” за 2006 рік).

У розділі „Соціологія” з статтями на актуальні теми виступають кандидат соціологічних наук О. Петров („Інтерактивні опитування як засіб маніпулювання громадською думкою”), кандидат соціологічних наук Н. Коваліско („Сучасні типи соціальної мобільності населення”) та аспірант Харківського національного університету ім. В. Каразіна С. Крижний („Історико-культурний генезис політичних переконань жителів російських „старообрядницьких” сіл Харківської області”).

Окремі аспекти досліджень з проблем психології особистості висвітлюються у статтях кандидата психологічних наук В. Шмаргуна („Інтелект і процеси соціалізації”) та кандидата психологічних наук Т. Данилової („Особистість, схильна до ревнощів: деякі аспекти проблеми”).

У розділі „Педагогічна психологія” читач має змогу ознайомитися з статтею кандидата психологічних наук В. Зливкова „До проблеми дослідження структури ідентичності педагога”.

Розділ „Релігійна психологія” містить дві статті: „Роль уявлень про трансцендентне в структурі психіки сучасної людини” аспіранта Таврійського національного університету ім. В. Вернадського А. Долгих та „Проблеми інтеграції України в ЄС в контексті використання європейського досвіду державно-церковних відносин” кандидата юридичних наук М. Галамби і кандидата наук з державного управління В. Петрика. В останній публікації порушується тема захисту суспільства і громадян від протиправних діянь представників так званих неокультів.

Низку актуальних публікацій вміщено в розділах „Політична психологія”, „Соціалізація особистості”, „Сімейна психологія”, „Психологічна залежність”, „Психологічні війни”.

Наступний номер журналу вийде у березні 2007 року.

До уваги читачів

Політичні еліти і політичні лідери в країнах Центральної і Східної Європи: загальне, особливе

Засідання „круглого столу” на означену тему проведуть у другій половині травня 2007 року Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України і Український центр політичного менеджменту – співзасновники журналу „Політичний менеджмент”.

Зібрання відбудеться в залі засідань Вченої ради Інституту.

Доповіді і повідомлення учасників „круглого столу” будуть надруковані у спеціальному випуску журналу „Політичний менеджмент”. (Матеріали слід подавати в електронному вигляді. Обсяг – не більше 30 тисяч знаків).

До речі, номер журналу, який ви тримаєте в руках, містить статтю члена редколегії „Політичного менеджменту”, доктора філософських наук, професора Фелікса Рудича „Політичні лідери і стратегії реформ у країнах Центральної і Східної Європи”.

Оргкомітет